ISSN: 2181-3035

TALQIN VA TADQIQOTLAR

№ 10

Respublika ilmiy-uslubiy jurnali

OPEN ACCESS

1.10.2022

@TALQINVATADQIQOTLAR

WORLD of JOURNALS

Google Scholar

doi

*Aniq fanlar
*Tabiiy fanlar
*Tibbiyot fanlari
*Texnika fanlari
*Iqtisod fanlari
*Filologiya fanlari
*Pedagogika fanlari
*Arxitektura
*Qishloq xo‘jaligi
*Ijtimoiy-gumanitar fanlar
*San’at va madaniyat fanlari
*Jismoniy tarbiya va sport

(+99891-152-93-14) talqin@bk.ru www.talqinvatadqiqotlar.uz

TALQIN VA TADQIQOTLAR

RESPUBLIKA
ILMIY - USLUBIY JURNALI

BARCHA SOHALAR BO‘YICHA

10-son 1-qism
1.10.2022

Talqin va tadqiqotlar

ilmiy-uslubiy jurnal

scientific-methodical journal

научно-методический журнал

Bosh muharrir:
I.I.Abdumannonov

Mas'ul muharrir:
O.S.Isroilov

Jurnal bir oyda ikki marta chop etiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiya agentligida 2022- yil 12 - fevralda 1540 raqam bilan ro‘yxatga olingan.

ISSN 2181 - 3035

Jurnaldan maqola ko‘chirib bosilganda, manba ko‘rsatilishi shart.

Tel: +99891-152-93-14
E pochta: talqin@bk.ru
Сайт: www.talqinvatadqiqotlar.uz

Tahrir kengashi:

Qo‘ldashev Sherali Temiraliyevich
O‘z FA Sharqshunoslik instituti, tarix fanlari nomzodi, dotsent
Abdukarimov Jamoliddin Ahmadaliyevich
Xo‘jand davlat universiteti dotsenti (Tojikiston)
Masharipova Gularam Kamilovna
Falsafa fanlari doktori, professor
Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti
Qozoqov Tohirjon Qodiraliyevich
Namangan davlat universiteti, tarix fanlari nomzodi, dotsent
Zokirov Sanjar Ikromjon o’g’li
Farg’ona politexnika institutining “Intellektual muhandiislik tizimlari” kafedrasi katta o‘qituvchisi,
fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori
Jo‘rayeva Sobira Eshqurbonovna
O‘zMU jurnalistika fakulteti, o‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
Abdullayev Ravshanjon Inomjon o‘g‘li
O‘z FA Tarix instituti
Ubaydullayev Farxod Baxtiyarullayevich
Toshkent davlat agrar universiteti "O‘rmonchilik va landshaft dizayn” kafedrasi dotsenti
Umarova Maxliyo Yunusovna
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti lingvistika va ingliz adabiyoti kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari doktori
Raximova Zuxraxon Maxmudovna
O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti
Baymenova Kamshat Saparbayevna
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Bazarov Otabek Odilovich
Qo‘qon davlat pedagogika instituti, PhD
G‘ulomova Nargiza Sa’dullayevna
Navoiy VXTXQTMOHM Tillarni o‘qitish metodikasi katta o‘qituvchisi
Rahimova Maftuna Odilovna
Qo‘qon davlat pedagogika instituti, PhD
Mirzaahmedova Kamola Toxirovna
Toshkent pediatriya tibbiyot instituti farmakologiya, fiziologiya kafedrasi dotsenti
Djumaniyozova Enajon Kutimovna
Toshkent arxitektura qurilish instituti xorijiy tillar kafedrasi katta o‘qituvchisi
Urazmetova Shoira Azatbayevna
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalar universiteti Urganch filiali o‘qituvchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori
Jo‘rayeva Dilnoza Shokirjonovna
Termiz davlat universiteti algebra va geometriya kafedrasi o‘qituvchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA SON MAVZUSINI O‘TILISHI YUZASIDAN INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Murodova Mahbuba Farhod qizi
Denov tadbirkorlik va pedagogika institute
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296046

Annotatsiya: boshlang‘ich sinflarga son mavzunisini juda ajoyib va mukammal tarzda o‘tish bu ularning son bilan bog‘liq misollarni qiynalmay yechishiga yordam beradi. Albatta, bu o‘qituvchidan yuqori malaka va mahorat talab qiladi.

Kalit so‘zlar: son, sonli ifoda, Qadimgi Hindiston, interfaol metodlar, to‘plam, sonli to‘plam, xatcho‘p,Venn diagrammasi.

Аннотация: прекрасное и подробное введение в тему чисел для учащихся начальных классов поможет им без затруднений решать задачи, связанные с числами. Конечно, это требует высокой квалификации и мастерства от преподавателя.

Ключевые слова: число, числовое выражение, Древняя Индия, интерактивные методы, множество, числовое множество, закладка, диаграмма Венна.

Abstract: a wonderful and thorough introduction to the topic of numbers for elementary students will help them solve number-related problems without difficulty. Of course, this requires high qualifications and skill from the teacher.

Key words: number, numerical expression, Ancient India, interactive methods, set, numerical set, bookmark, Venn diagram.

Son – narsalarni sanash, miqdorini belgilash uchun qo‘llaniladigan matematik vosita, matematikaning asosiy tushunchalaridan biri.

Son mavzusi boshlang‘ich sinflarda o‘tiladigan soda mavzulardan biri hisoblanadi. Sonlar va ular ustida amallar biror kishi tomonidan o‘ylab topilmagan. Sonning o‘tmishi uzoq davrlarga borib taqaladi. Qadimda dalada ekin ekish, podadagi hayvonlarning qo‘rada qancha borligini aniqlashda insonlarda arifmetik bilimlarni o‘rganish zaruriyati paydo bo‘lgan.

Qadimda insonlar sanashni bilishmagan. Lekin odamlarga unga bo‘lgan ehtiyoj tobora kattalashib borgan. Mana, necha ming yillardan keyin molboqar loydan har bir qo‘yga mos jism tayyorlagan. Bir kunda qo‘yni yo‘qolmaganini bilish maqsadida qo‘y qo‘raga kirayotganida tayyorlangan jismlar bir tomonga o‘tsa, cho‘pon bemalol uyquga ketgan. Omborda necha qop bug‘doy borligi, qaymoqdan kuydirib olingan yog‘ning miqdorini bilganlar.

Turli xalq va millatlarning tillarini o‘rganish natijasida sonlarning nomi paydo bo‘lgan. Masalan, insonlar uchun predmetning shakli muhim rol o‘ynagan. Inson tana azolarini oladigan bo‘lsak, ikkita qosh, ikkita ko‘z, ikkita qo‘l va oyoq, bitta burun va boshqalar. Vaqtlar o‘tishi bilan insonlar nafaqat sonlar balki, ular ustida turli xil arifmetik amallarni bajarishni ham o‘rganib olishgan. Sonlarni paydo bo‘lishi Qadimgi Hindistonga borib taqaladi[1].

O‘quvchilarda matematika darsini qiziqarli tarzda o‘tish o‘qituvchidan katta mahorat talab qiladi. Dars jarayonida turli xil ko‘rgazmali qurollardan foydalanish bu o‘qituvchiga darsni tushuntirishga juda qulay va samarali hisoblanadi.

Boshlang‘ich sinflarga son mavzusini o‘tishning juda ko‘p usullari mavjud. Avvalo, o‘quvchiga o‘ziga tushunarli bo‘lgan yo‘lda, keyinroq esa murakkabroq usulda ya’ni, yuqori sinflarda son bilan bog‘liq bo‘lgan arifmetik amallarni qiynalmay bajara olishi uchun o‘rgatiladi. Endi maktabga qadam qo‘ygan o‘quvchiga son mavzusini tushuntirish pedagog uchun qiyinroq kechishi mumkin. Unga birinchi o‘rinda son haqida ma’lumot berish lozim. U son haqida qisqacha bo‘lsada tasavvurga ega bo‘lishi va dars jarayonida qiynalmay misol va masallarni yechishi lozim. Birinchi darsda biz eng kichik son ya’ni, 1 sonini o‘tishimiz lozim. Unga atrofimizdan yoki uning atrofidagi bor narsa, buyum, jonli va jonsiz narsalardan misollar keltirishimiz mumkin. Misol uchun, butun Yer yuzida Oy va Quyosh bitta ekanligini, yagona ekanligini tushuntirib 1 ning ham ana shunday yagonaligini tushuntirish mumkin. Keyingi 2 sonini esa tana a’zolarimizni ifoda etib bersak ham bo‘ladi: 2 ta qo‘l, 2 ta ko‘z va h.k. Uch va undan keying sonlarni bir va ikki sonlari bilan bog‘lab o‘rgatish lozim. Darsda qiynalayotgan yoki o‘zlashtirishi sust bo‘lgan o‘quvchilarga xatcho‘plardan, barmoqlardan, jonli va jonsiz predmetlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Bu esa darsning yanada rang-baranglik bilan o‘tishini ta’minlaydi. O‘quchilarni dars mashg‘ulotlarini yanada chuqur o‘rganishi uchun “BBB” metodi ya’ni interfaol metodlar, mavzuga doir har xil kartochkali savollar tayyorlasa ham bo‘ladi. “BBB” interfaol metodi B-B-B sxemasi bo‘yicha o‘quvchilar bilan mavzuni mustahkamlash uchun ijodiy ishlash metodi hisoblanadi. Bunda o‘quvchilar guruhlarga bo‘linishadi. O‘tilayotgan mavzu yuzasidan “Taxminan biz nimani bilamiz?” ustunini to‘ldirishadi. Keyin har bir guruh o‘zaro kelishgan holda ikkinchi ustun ya’ni, “Bilishni xohlayman” ustuni to‘ldiriladi. Bu ustuda o‘quvchilar mavzu yuzasidan o‘ziga qiziq bo‘lgan yoki bilmaydigan savollarini yozishadi. So‘ng dars davomidan boshlanib ikki ustun yuzasidan o‘zlarida bor savollarga javob oladilar. Savollarga topilgan javoblar uchinchi ustun” Bildik” ustuniga yoziladi.

[1] E.E.Jumayev. Boshlang’ich matematika nazariyasi va metodikasi, “Turon-Iqbol” nashriyoti, T:2009-yil

Bilamiz?	Bilishni xohlaymiz?	Bildim.

Keyingi interfaol metodimiz bu Venn diagrammasi hisoblanadi. Bu metod orqali biz o‘quvchilarga son mavzusini yanada aniqroq ochib berishimizga imkon beradi.

Ikkinchi usulimiz esa o‘quvchilarga matematikaning eng sodda tushunchalaridan biri hisoblangan to‘plam mavzusini o‘tish kerak. To‘plam tushunchasiga ta’rif berilmaydi. Sonlarni o‘rgatishda esa ana shu to‘plam ichidagi raqamlardan iborat ifodani tushuntirishimiz mumkin. Sonli to‘plam deyilganda, barcha elementlari sonlardan iborat bo‘lgan har qanday to‘plam tushuniladi. To‘plamda nechta element borligiga qarab biz sonlarni o‘rganishimiz mumkin. To‘g‘ri, bu endi sanoqni o‘rganayotgan o‘quvchilar uchun murakkabroq bo‘ladi lekin, yuqori sinfda misol va masalalarni bemalol qiynalmay yechishiga yordam beradi.

Sonlarni bizning hayotimizga ahamiyati juda katta. Matematika darsligidgi har misol yoki masala sonli ifodalar orqali hosil qilinadi va yechiladi.

Xulosa qilib aytganda, o‘quvchilar psixikasini o‘rgangan holda dars mashg‘ulotlarini aniq va soda tarzda o‘tish, o‘quvchini qiziqtiruvchi har xil metodlardan, blits savollardan foydalanish bu o‘quvchilarning tezda uqib olishariga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. E.E.Jumayev. Boshlang‘ich matematika nazariyasi va metodikasi, “Turon-Iqbol” nashriyoti, T:2009-yil

2. A.U.Abduhamidov, H.A.Nasimov, U.M.Nosirov, J.H.Husanov. algebra va analiz asoslari, “O‘qituvchi nashriyot – matbaa ijodiy uyi”, T:2009-yil.

3. M.E.Jumayev, E.E.Jumayev, N.A.Adilxanova “Matematika o‘qitish metodikasi”, “Ilm ziyo”. T:2003

АБУ ҲОМИД АЛ-ҒАЗЗОЛИЙ ТАСАВВУФИЙ ҚАРАШЛАРИ

Пўлатов Сайёдбек Ҳасанович
Фарғона вил. Қувасой ш., 1- ИДУМ ўқитувчиси
ФДУ мустакил тадкикотчи
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296052

Аннотация: Мақолада Имом ал-Ғаззолийнинг тасаввуфий қарашлари, унинг ёруғлик, нур ҳақида таълимоти, ички ботиний илм ҳақида, инсоннинг идрок этиш қобилияти ва унда ҳис, қалб, руҳ, ақл ҳақида, ҳақиқатни билишда шубҳа (скептицизм) усулини қўллаши, борлиқнинг даражалари, қўрқув, умид ва муҳаббат ҳақида қарашлари ёритилган.

Калит сўзлар: тасаввуф, сўфий, нур, қалб, идрок, билим, ботиний, ҳис, шубҳа, ҳақиқат, Аллоҳ.

МИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АБУ ХАМИДА АЛЬ-ГАЗАЛИ

Пулатов Сайёдбек Хасанович
Ферганская обл. г. Кувасай, учитель 1- ГСОШ

Аннотация: В статье рассматривается мистические воззрения имама аль-Газали, его учение о свете (нур), внутреннем познании, человеческом восприятии и чувстве, душе, разуме, применение метода сомнения (скептицизм) в познании истины, уровни сущности, его взгляды на страх, надежду и любовь.

Ключевые слова: Суфизм, свет, (нур), восприятие, знание, внутреннее, чувство, сомнение, истина, Аллах.

THE MUSTICAL WIEVS OF ABU HAMID AL GHAZALI

Pulatov Sayyodbek Khasanovich
Ferghana region Kuvasay town teacher of specialised skhool # 1

Annotation: The article discusses the mustical wievs of the Imam al-Gazali, his doctrine of light (nur), inner knowledge, human perception and feeling, soul, mind, application, of the method of doubt (skepticism) in the knowledge of truth, livels of essence, his views on fear, hope and love.

Key words and phrases: Sufism, light, (nur), perception, knowledge, inner, feeling, doubt, truth, Allah.

Имом ал-Ғаззолийнинг кейинги асарлари – “Мишкот ул-анвор”, “Ал-максад ал-ақсо”, “Маҳариж ал-қудс” ва бошқаларининг таҳлили шуни кўрсатдики, унинг дунёқараши шаклланишининг кейинги босқичида фалсафий адабиётда “Ҳикмат ул-ишроқ” номи билан машҳур бўлган “ёруғлик” “нур” фалсафасининг айрим қоидалари тасниф қилинган.

Ғаззолий “Мишкот ул-анвор” (зиё нурлари) китобида ўзининг “нур” назарияси ва диний қурилмаларини яратар экан, Қуръондаги “Нур” сураси билан бир қаторда, Ҳадислардаги Аллоҳни нур деб таъриф килинадиган “Хожаб”га ҳам мурожаат қилади.

Ғаззолий илоҳий нур сирлари ҳақида фикрлар экан, ёруғлик ва зулмат, яъни илоҳий зотнинг мавжудлиги ва мутлақ йўқлик ҳақида гапиради. У ёруғликни энг ёркин ва энг жилвали модда деб билади ва “энг узоқдаги ёруғлик”ка (“ан-нур ал-акса ал-ала”) одатда Худога хос бўлган барча фазилатларни беради ва унинг мулоҳазалари чўққисида эълон қилади. “Нур билан қамраб олинган бутун яратилиш олами бу нурларнинг манбаи оламнинг ибтидоси ва дунёдаги нур (нур ала нур) Ҳақиқий нур, ҳам ҳақиқий ва мутлақ борликдир (вужуди ҳак). Фақат Унинг нури, борлиғи (вужуд) мавжуд ва бундан бошқа нур йўқдир”.[1:38-39] Ғаззолийнинг худди шу ғояларидан кейинчалик Ибн ал-Арабий руҳланиб, “ваҳдат ул-вужуд” (“борликнинг бирлиги”) фалсафасини маромига етказди.

Худонинг “соф нур” сифатидаги тимсоли илоҳий моҳиятнинг трансцендентсияси (ўз-ўзидан мавжудлиги)ни акс эттиради, у булутсиз камолот, энг “юксакдаги нур”, унинг устида нур йўқ. Бу хулоса шуни англа- тадики, инсон нореал олам олдидан “илоҳий қалам” ёки, А.Вензика таъбири билан айтган- да, “илоҳий фармон ва ваҳий қуроли” қандай қилиб “қалб лавҳалари”га тортилишини кўради. Юқори дунёнинг абадий моҳиятининг марказида, “лавҳул маҳфуз”да дунёдан ўрин олган ва ўрин оладиган ҳамма нарса белгилаб қўйилган, лекин булар бизнинг кўзимизга кўринмайди”.

Демак, мутафаккирнинг кейинги кўплаб асарларида илоҳий ваҳий ёки илоҳий нур – “нурланиш” ёки “ёруғлик” деб таърифланиши бежиз эмас. Идеал прототиплар оламида кечаётган “ёзув” жараёнини тасвирлаб, Ғаззолий “ақл чироғи” ҳақида фикрлайди. Бундан келиб чиққан ҳолда инсоннинг юксак ғояларга, илоҳий оламга интилиши ёруғлик, намоён бўлиш, яширинни очиш тамоилларига асосланади. Бунда нарсалар одам олдида ўзининг кўринадиган қиёфасида пайдо бўлишини англатмайди. Бу ўзига хос, сирли, таърифлаб бўлмайдиган ва тасаввур қилиб бўлмайдиган ҳолдир. Имом Ғаззолийнинг шу каби талқинларида, инсон қалби ёритувчи “Кўринмас қандил”дан таралаётган, кўзни қамаштирувчи нур тимсоли бутун борликнинг манбаи ва қувватидир. “Илоҳий нур” тушунчасининг ўзи илоҳий Абсолютнинг “кўринмас қандил”,

“соф нур” кўринишида пайдо бўлишини, руҳни дунёвий боғланишлардан тозалайдиган “ваҳий”ни билдиради.

Ғаззолийнинг бу ғоялари кейинчалик Шахобиддин ас-Сухравардий (1191 ваф.) ва Ибн ал-Арабий (1165-1240) қарашларида ўз аксини ва кейинги тараққиётини топди. Аммо тарихий-фалсафий адабиётларда нур фалсафаси ёки ишрок фалсафаси XII асрда вужудга келган фалсафий-илохий йўналиш эканлиги, унинг асосчиси Сухравардий ҳисобланади, деган фикр мавжуд.

Шарқда “Ишрок” (ёруғлик, нур) тасаввуфий-фалсафий таълимотининг яратилишида Ғаззолийнинг ўрни, роли ва таъсири ҳақида бирор бир тадқиқотчи қайд этмайди. Хатто умрининг катта қисмини иллюминатив фалсафанинг асосий қоидаларини ўрганишга бағишлаган француз олими А. Корбен [2:132] ҳам шарқ тафаккури мактабининг тараққиёти ва дунёқараш асосларини таҳлил қилганда Ғаззолийнинг “илоҳий нур” ҳақидаги таълимотини ҳеч қаерда тилга олмайди.

Бизнингча, Ас-Сухравардийнинг “Ишроқ” фалсафаси шаклланишида Имом ал-Ғаззолий ғояларининг таъсири катта бўлган.

Ал-Ғаззолийнинг диний-фалсафий таълимотлари билан тасаввуфий тажриба борасида яратган билиш тизимида инсоннинг идрок этиш қобилия-тининг уч тури фарқланади. Жумладан: хис этиш (кўриш ва бошқалар), ақл ва ички ботиний сезги орасидаги дунё. Сезгилар моддиий воқеликни идрок этади, онг универсалликни тан олади ва ботиний сезги (бошқа нарсалар қатори) маълум яширин имкониятлар ва муносабатларни англайди.

Ғаззолийнинг фикрича, илҳом ботиний сезги махсули бўлиб, бу башоратдир. Инсон ички сезги деб аталмиш руҳий туйғу орқали илоҳий моҳиятни кўриш ва идрок этишга қодир ва бу билан ақлдан ташқарига чиқади. Унинг таълимотида инсон ташқи ва ички хусусиятга эга, яъни кўз ва руҳ билан кўришини идрок этувчи танадан иборат. Кўз билан идрок қиладиган танадан кўра ақл билан идрок этувчи руҳ юқори туради.

Бу борада Ғаззолийнинг “Уларнинг (яъни, сўфийларнинг) усулини қўллаганимда менга аён бўлган нарсалларга башоратнинг асл моҳияти ва унинг ўзига хос хусусияти киради” дегани эътиборга лойиқдир.

Мутафаккир ҳақиқий башорат нарсаларнинг махсус хусусиятларини йўналтирилган идрок этишдан бошқа нарса эмас ва бу ақлга тушунарсиз бўлган билимдир, деб ҳисоблаган. [3:432] Ал-Ғаззолий бундай билимларга тиббиёт ва астрономия фанларини киритади. Унинг нуқтаи назари бўйича, ушбу фанларни ўрганаётган киши уларни фақат Аллоҳ талонинг илоҳий илҳоми ва ёрдами туфайли тушуниши мумкинлигини тушуниши керак.

Унга кўра, важдий илмга эришиш учун ўз борлиғини идрок этиши ва ундан янги билимлар пайдо бўлгунга қадар қалб тубига шўнғиши, хилватланиши ва ёлғон туйғуларни тарк этиши керак бўлади.

Ғаззолий бу масалани онтологик жихатдан кўриб, борлиқнинг ўзини (вужуд)ни уч даражага ажратади. Биринчисини “лахвул махфуз” деб таърифлайди. Бу борлиқ Худонинг тақдиридир. Бу борлиқ Ўзи учун эканини фақат Аллоҳ билади ва кўринмайдиганни ҳам, зоҳирни ҳам билгувчи зотдир. Инсон бу билимни ваҳий жараёни орқали олади. Иккинчи даража – хаёлий борлиқ (вужуд хайали) бўлиб, у инсон онгида мавжуд бўлган борлиқнинг тасвиридир. Ақлий борлиқ (вужуд ақли), инсон қалбидаги тасаввурдан келиб чиқадиган борлиқдир. Бу ерда Ғаззолий ақл билан қалбни ажратмаяпти, яъни у Бистомийнинг “саҳв” (мастлик) ҳолини эмас Бағдодийнинг “сукр” (хушёрлик) ҳолини эътироф этмоқда.

Шундай қилиб, мутафаккир фикрича, қалбнинг икки дарчаси бор: Бири маънавий оламда (алам ал-малакут), иккинчиси эса ҳислар орқали оламга (олам ал-жисмоний)га олиб боради. Акскрият одамлар, жумладан, олимлар ва уламолар ҳам ўз билимларини “иккинчи дарча”орқали оладилар. Бу илмлар “биринчи дарча” орқали илм оладиган пайғамбарлар ва авлиёларникидан фарқ қилади.

Ғаззолий инсоннинг маънавий моҳиятини ёки ҳақиқий “Мен” ини 4га ажратади, улар: “руҳ”, “нафс”, “ақл” ва “қалб” (юрак) деб аталади. “Қалб жисмоний танада жойлашиб, унинг органик ва жисмоний функцияларини бошқаради, инсон эса мутафаккир томонидан тана ва руҳий кучларнинг бирлашуви сифатида тасвирланган. Маълумки, “қалб” тушунчаси тасаввуфдаги энг муҳим атамалардан биридир.

Тананинг дунёни идрок этиш ва илм олиш билан билвосита боғлиқ бўлган муаййан эҳтиёжлари бўлиб, Ғаззолий бу эҳтиёжларни майл ва эҳтиросларда ифодаланган тананинг ҳаракатлари билан маълум бир мақсадга эришиши деб таърифлайди. Махсус майл турларидан бири эхтирос (шаҳвоният) бўлиб, у кишида ўзи учун фойдали деб ҳисоблаган нарсага эришиш истагини уйғотади. Мутафаккир “Кимиёи саодат” асарида завқланишдан мақсад “инсон табиатининг эҳтиёжларини қондириш” эканлигини таъкидлайди. Бу инсон қалбининг ўзига хос хусусияти. Аммо ғазаб, эҳтирос ва бешта сезги ёрдамида шаҳвонийликка эга бўлиш – буларнинг барчаси ҳайвонларга ҳам хосдир. [4:64] Шуни таъкидлаш керакки, Имом ал-Ғаззолий “Мизан-ал-амал” асарида ички англаш (ал-мудракат) туйғуларини бошқа асрларидан бироз фарқли равишда кўриб чиқади. Бу рисолади “қувват ал-ҳайал” билан бир қаторда яна бир тушунча – “қувват ал-ваҳм” (илҳом қуввати) киритилган. У буни қуйидагича таърифлайди: бу идрок этилаётган нарсанинг илоҳий маъноларига

эришиладиган куч бўлиб, “мия ўрта бўшлиғининг охирида жойлашган” ва мусулмон файласуфлари мантиқий руҳ деб атайдиган юракнинг идрок этиш кучига ишора қилади.

Ғаззолий фикрича, руҳ илоҳий воқеликни сезиш, кўриш ва идрок этишга қодир, унинг моҳияти ва мазмуни ақлдан ташқарига чиқади ва қалб (дил) билан боғланади. Шу билан бирга, агар тана кўзнинг кўриши билан идрок этса, қалб оламни руҳий идрок орқали идрок этади ва шунинг учун мутафаккир учун руҳ танадан муҳимроқдир. Руҳий фикрловчилар (арбоб ал-қулуб) ўзларининг ички қарашлари билан дунёни янада аниқроқ кўрадилар. Мутафаккир илоҳий, муқаддас билим парда ортида, унга инсон ақли етиб бўлмайди, деб ҳисоблайди.

Абу Ҳомид Ғаззолий муқаддас билимлар ҳақидаги ғояларида бир қанча ўзига хос усуллар баён этилган ва кўриб чиқилган бўлиб, улар ёрдамида мутафаккир ҳақиқатни идрок этиш масаласини ҳал қилишга ҳаракат қилган.

Демак Ғаззолийнинг ана шундай усулларидан бири шубҳа усули бўлиб, унинг фикича, бу диний тамоилларга зид бўлмаган. Мутафаккир ҳақиқатни ҳам теологик, ҳам фалсафий билимларда топа олмаган ҳолда, уни тасаввуфдан излашни таклиф қилади. Шуниси эътиборга лойиққи, мутафаккир ҳақиқатни идрок этиш учун ўз даврининг барча илмий-фалсафий асарларини, барча диний асарлар билан бир қаторда тасаввуф олимларининг асарларини ҳам ўрганган.

Албатта, унинг фалсафа, илоҳиёт ва тасаввуф соҳасидаги билимлар ҳақиқатини асослаши мутафаккирлар ғояларининг ўзи ўрганган фанларга мос келиши билан белгиланди. Айтиш мумкинки, Ғаззолий ҳеч қачон бу ҳақиқат ва унинг қарашлари ўртасидаги тафовут даражасини солиштириш мумкин бўлган мезонлар ёрдамида ҳақиқатни қидирмаган. Аммо унинг конфор- мистик бўлмаган уринишлари жуда конформистик (мос, изчил) бўлиб чиқди. Бу ўринда биз (муаллиф) мутафаккир ўз муҳолифларининг эъ- тиқодларини ҳеч қачон бутунлай инкор этмаганлигини, уларни ўз қарашлари ва ғояларига тўлиқ мос келмайдиган деб ҳисобламаганлигини айтамиз.

Унинг бу ерда, хусусан, анъанавий эътиқод ва фалсафий муаммоларга нисбатан илмий-скептик ёндошувдан фойдаланиши характерлидир. Диний эътиқодда мутафаккир инсонга тақлид орқали узатиладиган бош кучни топди, ундан бошқа ҳеч нарса йўқ. Шунга кўра, инсон ота боболари, ота оналари қўллаб-қувватлаган анъана асосида тарбияланиши керак. Бу борада Ғаззолий Пайғамбар Муҳаммад а.с.нинг “ҳар бир туғилган чақалоқ асл покликда туғилади” деган сўзларини келтиради. У қўшимча қилади: “Мен кўрдим насроний болалар насроний тарбиясини, яғудий яҳудий тарбиясини, мусулмонлар эса мусулмон тарбиясини олдилар. [5:533]

Мутафаккир, хатти-ҳаракатлардаги ростгўйлик, инсоннинг ички ҳолатининг ҳар қандай иккиюзламачиликсиз ташқи хулқ-атворга том маънода

“таржима” қилишида деб ҳисоблаган. Эришиши энг қийинг бўлган энг олий ҳақиқат, Худога интилаётган қалбнинг турли хил муносабатларини тўлиқ амалга оширишда ётади, масалан, бу ишонч, умид, қўрқув, севги ва бошқалар.

Бу муносабатлар орасида қўрқув (ҳавф) ва умид (рижо) ҳам ахлоқий тараққиёт босқичларини белгилайди. Қўрқув ғазабдан ва Худодан қўрқишни уйғотадиган хатти-ҳаракатлардан бўлиши мумкин ёки бу одамда илоҳий норозилик қўрқуви туфайли ўз айбини англашдан келиб чиқиши мумкин. Ўз навбатида, сўфийни ҳақиқатга (ал-ҳаққа) яқинлашиш йўлларидан бири маърифат бўлиб, у зулмат ниқоби остида нималар қилаётганимизни англашдан келиб чиқадиган Аллоҳнинг борлигига қатъий ишончни шакллантиришга ёрдам беради.

Муҳаббат, мутафаккирнинг фикрича, бошқаларнинг қалбида ғалаба қозониш ва ҳукмронлик қилиш истагини билдиради. Одатда, бунга бошқаларда инсонда гўзаллик, куч-қудрат каби комиллик деб аталмиш сифатларга эга эканлигига ишонч ҳосил қилиш орқали эришилади. Худони ва маънавий қадриятларни билишда, иллатлардан ва эҳтиросларнинг исёнкор табиатидан қочиш керак. Бу борада Ғаззолий ёзади: “Ўзингни камолот чегараси деб билишдан эҳтиёт бўл. Асосийси, дейди мутафаккир, инсоннинг мавқеи абадий эмаслигига, ўлим эса одамларнинг мавқеини тенглаштириши- га ишонч ҳосил қилишдир.

Демак, Ғаззолий фалсафага оид айрим танқидларини юмшатади ва ақл ва илоҳий ўртасида ҳеч қандай зиддият йўқлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. У диний баёнотлар силлогистик (мантиқий боғлиқ, бир) тузилишга эга деб ҳисоблайди. Шундай қилиб, у мантиқ ва илоҳиёт ўртасида ижобий муносабатлар ўрнатилиши мумкинлигига ишонди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Философско-теологические воззрения Газали. Автореферат. Шамалов А.А. Душанбе 2003.
2. Corbin H. Les motifs zoroastriens dans la philosphie de Sohrawardi Sheikh al-Ishrak – Teheran, 1946.
3. Аль Газали. Избавляюший от заблуждения. / Пер. А.В. Сагадеева// Абу Хамид Мухаммад аль-Газали. Опровержение филлософов. Пер. с ар., М.З. Диноршоевой. – Душанбе: Ирфон, 2008.
4. Аль-Газали.Эликсир счастья. – М., 2011.
5. Аль-Газали. Мункиз мин аз-залал (Избавляющий от заблуждений). – Каир, 1986. – (пер.с араб).

ALISHER NAVOIYNING “LISON UT-TAYR” ASARIDAGI UNIVERSALIZM

Izmuradova Shahnoza Toshtemirovna
Qarshi davlat universiteti Pedagogika instituti
2-bosqich magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296056

Annotatsiya: Mazkur maqolada “Lison ut-tayr” asari orqali Alisher Navoiy siymosining daholik qirralari inkishof etiladi. Muallifning nafaqat so‘z san’ati borasida yutuqlari borligi balki insoniyatga ma’lum bo`lgan aksar ilm-fanlardan boxabar olim ekanligi qalamga olinadi. Shuningdek, bu asarni o‘qigan kitobxon jamiyki fanlar doirasida ilm hosil qila olishi haqida ochiq-oydin dalillar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: Lison ut-tayr, geografiya, astronomiya, astrologiya, biologiya, ornitologiya, terminologiya, badiiy mahorat.

Аннотация: В данной статье раскрываются гениальные стороны характера Алишера Навои посредством произведения «Лисон ут-Таир». Отмечается, что автор имеет достижения не только в искусстве слова, но и то, что он ученый, хорошо разбирающийся в большинстве наук, известных человечеству. Также приводятся наглядные доказательства того, что читатель, читающий данное произведение, может создавать знания в рамках общих наук.

Ключевые слова: Лисон ут-Тайр, география, астрономия, астрология, биология, орнитология, терминология, художественное мастерство.

Annotation: This article reveals the brilliant sides of Alisher Navoi's character through the work "Lison ut-Tair". It is noted that the author has achievements not only in the art of speech, but also that he is a scientist well versed in most sciences known to mankind. Visual evidence is also provided that the reader reading this work can create knowledge within the framework of general sciences.

Key words: Leeson ut-Tyr, geography, astronomy, astrology, biology, ornithology, terminology, artistic skill.

«Lison ut-tayr» Navoiyning mashhur «Xamsa»dan keyingi oltinchi dostoni bo‘lib, u shoir vafotidan sal ilgari, ya`ni hijriy 904 (1498-99) yilda yozilgan. «Lison ut-tayr» 3598 baytni o‘z ichiga oluvchi 193 bob 65 hikoyatdan tashkil topgan bo‘lib, hajm jihatdan shoir dostonlari orasida eng kichigi hisoblanadi. Dostonni tuzilishiga ko‘ra umumiy muqqadima, asosiy qism va xotima kabi bo‘laklarga ajratish mumkin. Umumiy muqaddima ham o‘z navbatida hamd, munojot; Muhammad payg‘ambar va uning chahoryorlariga bag‘ishlangan na`tlar kabi an`anaviy qism va asosiy qissaga kirish vazifasini o‘tovchi Farididdun Attor va uning «Mantiq ut-tayr» dostoniga

bag‘ishlangan qismlarga bo‘linadi. Dostonning asosiy qismi hikoya ichida hikoya usulida yozilgan bo‘lib, u qushlarning Simurg‘ tomon qilgan safarini tasvirlovchi qoliplovchi qissa va undagi ayrim epizodlarga ilova tarzida keltirilgan qirqdan ortiq hikoya, masal va latifalarni o‘z ichiga oladi.

Alisher Navoiyning «Lisonut-tayr» asari juda ko`p tillarga tarjima qilingan, jumladan, birinchi marotaba polyak tiliga polshalik mutaxassis Yanuj Kjijovskiy tomonidan tarjima qilinib, kitob shaklida chop etildi va Polsha kutubxonalariga tarqatildi va ushbu nashrning bir nusxasi muallifning iltimosiga binoan Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasiga sovg`a tariqasida taqdim etilgan.

Alloh taolo yaratilmishlar ichida-so‘zga ulkan qudrat ato etdi. Va bu qudratning anglanishi uchun yetuk daholarni sababkor qildi. Ana shunday daholardan biri so‘z mulkining sultoni mir Alisher Navoiy hazratlaridir.

Shoir asarlarining gultoji hisoblanmish “Lison ut-tayr”ning butun-butun sahifalari nuqul hikmatdan iborat. Hikmatki, hayotning har xil jabhasini mukammal darajada qamrab olgan. Va bu o‘rinda so‘zning o‘rni beqiyosdir.

Ulug‘ ijodkorning ushbu asariga kirib borar ekansiz voqealar rivojida nafaqat adabiyotning balki boshqa: tabiiy va aniq fanlar, shuningdek, ijtimoiy-gumanitar fanlarning har bir tarmog‘ida shoirning mohirona qalam surishining guvohi bo‘lasiz.

Ya’ni, Navoiy nainki so‘z ustasi, teran adabiyotshunos bo‘lishi bilan birga biologiya, astronomiya, matematika, fiqh, mantiq, fasohat ilmidan ham o‘z o‘quvchilariga ustozlik qilib kelgan.

Masalan, asarning 1-hamd bobida yer kurrasining yaratilishi haqida gap ketadi va bu o‘rinda e’tiborimizni quyidagi misralarga qaratsak:

Bahr uza jo‘ng ayladi tufrog‘din
Jo‘ng uchun langar yosodi tog‘din

Deyilmoqchiki, Alloh quruqlikni dengiz yuzidagi kemaga monand qilib yaratdi. Tog‘lardan bu kemaga uning muvozanatini saqlab turadigan langarlar yasadi. Geografiya fani orqali bilamizki, haqiqatda tog‘lar quruqlikning ustunlari ya’ni mustahkamlab turuvchi asoslaridir. Geografiyaga oid boshqa bir misolni ko‘rib chiqsak:

Qildi daryog‘a buxorin pardapo‘sh,
Mehr o‘tidin tushmasin deb suvg‘a jo‘sh.

Yuqoridagi baytda mehr deb quyoshga ishora qilinmoqda. Baytdan shunday ma’no kelib chiqadiki, quyosh o‘tidan suv qaynab ketmasin degan maqsadda yaratguvchi dengiz yuziga bug‘lardan parda tortdi.

Suv osti dunyosini tatqiq qilish bilan shug`ullanuvchi ilmiy tadqiqotchilarning aytishlariga ko‘ra sadaf ichidagi qimmatbaho gavhar nayson yomg‘iri natijasida hosil bo‘lar ekan. Ilm dengizining chapdast g‘avvosi bo‘lmish Navoiy “Lison ut-tayr” asarida ana shunday qimmatbaho ma’lumotlar haqida ham xabar beradi:

Berdi Nayson yomg‘urug‘a ul sharaf
Kim guhar qozg‘ondi bazlidin sadaf
Durg‘a berdi ul baho birla rivoj
Kim sarir ahlig‘a bo‘ldi zebi toj.

Misralarning ma’nosiga e’tibor qaratsak: Alloh taolo nayson yomg‘iriga katta Sharaf ato etdi, uning ehsoni tufayli sadaf ichida gavhar hosil bo‘ldi. Durga u juda katta qiymat bilan rivoj berdi, oqibatda u taxt ahlining toji uchun zebi-ziynatga aylandi.

Suv va olov unsurlarining bir-biriga dushman ekanligi barchamizga ma’lum. Ammo, tuproq va shamolning o‘zaro kelisha olmasligini hamma ham bilavermasa kerak. Tuproqning erroziyaga uchrashi ma’lum bir ma’noda shamolga ham bog‘liqligini Alisher Navoiy quyidagi misralar orqali sharhlab yozadilar:

O‘ylakim, dushman yarotib o‘tqa suv,
Yelni ham tufroqqa ayblab aduv.
Sun’idin ko‘rgilki mundoq to‘rt zid
Bo‘lib inson xilqatida muttahid.

Yana misralarning ma’nosiga e’tiborimizni qaratsak: Suvni olovga dushman qilib yaratdi, shamolni esa tuproqqa zid qildi. Yaratuvchining qudrati bilan ana shu bir-biriga zid to‘rt narsa inson vujudida bir butun holda birlashdi. Asarda biologiya nuqtai nazaridan ham ma’lumotlar ko‘zga tashlanadi.

Har g‘aroyibkim,yoyib sahro aro,
Ondin ortug‘ ko‘rguzub daryo aro
Dasht aro har ne takovar aylabon
Suvda yuz oncha shinovar aylabon.

Agar u Alloh, quruqlik yuzasida har xil g‘aroyibotlar yoygan bo‘lsa, dengizda esa ular bundan ham ortiqdir. U dashtlarda qancha jonivorlarni yaratgan bo‘lsa, suvdagi suzuvchilar bundan yuz barobar ko‘pdir. Quyunni dasht aro aylantirgan bo‘lsa, suv yuzida ham girdobni to‘lg‘antirdi. Haqiqatda, ilmiy asosda sarhisob qilinganda suv osti dunyosidagi mavjudotlarning turi va soni behisobdir hamda quruqlikdagi jonivorlardan bir qancha ustundir.

Asarning Me’roj voqealariga asoslangan 4-bobida Navoiy dahosining Nujm(astronomiya) ilmi atamalaridan ham keng foydalanganligiga guvoh bo‘lamiz. Muqaddas kitoblar orqali bizga ma’lumki, Me’roj kechasida payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v) Allohning amri bilan Jabroil alayhissalom tomonidan keltirilgan Buroq oti orqali osmonga ko‘tariladilar. Qutli ulovlari havolanganida uning qadamidan falak eli bahramand bo‘ldilar. Shu tahlitda Navoiy nujm ilmi atamalarini 4- bobda tun osmonidagi yulduzlar kabi sochadilar: Shu suvoriy sharafi tufayli yangi oy to‘lin oyga aylandi. Ikkinchi osmonga bayroq sanchganida Atorud(Merkuriy) qalamidan durlar sochila boshlandi. Uning zotidan uchinchi maydon -osmon sharaf

topgach, Zuhra musiqachilik qilib kuylay boshladi. U to‘rtinchi samoga ot surganida,yulduzlar shohi-quyosh undan o‘ziga nur oldi. Guvohi bo‘lganimizdek, bu yerda Qamar-Oy, Atorud-Merkuriy, Zuhro, shuningdek, Nahsi Asg‘ar, Sa’di Akbar kabi yulduzlarning nomi keltiriladi.

Buning barobarida Astrologiyaga oid burjlar haqidagi atamalar ham bevosita tilga olinib, o‘quvchiga Astrologiya saboqlari beriladi. Biz bu asarda haqiqatda qo‘chqor, savr, javzo, saraton, arslon, kaffa(tarozi burjiga ishora qilinmoqda) chayon, yoy, ja’diy, dalv va hut kabi 12 burjning barchasini chiroyli o‘xshatishlar bilan tartibli ravishda berganligiga amin bo‘lamiz.

Asar ichiga kirib borar ekanmiz, tarix ilmidan, tariximizda o‘tgan buyuk va yorqin shaxslar haqida ham ma’lum bir ma’lumotlarni keltirganliklarini guvohi bo`lamiz. Jumladan, 3-4-boblarda suyukli payg‘ambarimiz Muhammad(s.a.v)ning yaralishlaridan tortib butun bashar ichra amalga oshirgan ishlari qalamga olinadi. Shuningdek, 5-6-boblarda Islom yo‘lidagi tarixiy shaxslardan sahobiy abu Bakr Siddiq(r.a) va g‘or voqealari tasvirlansa 7-8-boblarda mo‘minlar amiri Umari Foruq(r.a) u kishining islom yo‘lidagi adolatli tuzumlari haqida gap ketadi. 9-10-boblarda islom dinining muqaddas kitobi “Qur’oni Karim”ning yig‘uvchisi Usmon zinnurayn (ko‘zlarning nuri) haqlarida aytilsa, 10-11-boblarda taqdir o‘rmonining haybatli sheri, ulug‘ sha’niga “go‘shtim-go‘shtingga” iborasi loyiq ko‘rilgan Ali (r.a) haqlarida ham bilib olishimiz mumkin. Alalxusus Odam Ato, Sulaymon, Muso kabi payg‘ambarlar tarixiga kichik hikoyatlar orqali nazar tashlanadi.

Ulug‘ mutafakkirning shu nomli asarini o‘qib chiqqan itobxon Ornitologiya sohasining terminologiyasida ham o‘z ilmini oshirishga erishishi mumkin. O‘z nomi bilan “Qush tili” deb atalgan asar ichida bir qancha qushlar turi badastir tizib qo‘yilgan. Qushlardan ba’zilari: semurg‘, feniks(qaqnus), anqo, humo kabilari afsonaviy qushlar bo‘lsa, boshqalari esa real hayotda mavjud bo‘lgan parrandalardir. Asarda donishmandlik ramzi bo‘lmish Hudhud, kalog‘(olaqarg‘a), to‘ti, zog‘(go‘ngqarg‘a), bulbul qumri, xod(kalxat), shunqor, yurtachi, tovus kabi qushlar nomi tilga olinadi. Voqea esa tojdor qushlar o‘rnini tojsiz behunarlar egallaganligi haqidagi g‘avg‘o bilan boshlanadi. Shuningdek, kuf(boyo‘g‘li), kaklik, tazarv, durroj(qirg‘ovul), shohboz (lochin), kabutar, qarchig‘ay, burgut, o‘rdak, tovuq kabi bir necha qushlar nomlaridan ham foydalaniladi.

Asarning deyarli tugallanish qismida Navoiy o‘zini shayx Fariduddun Attor madadidan unga o‘xshatma qilgan qaqnusga qiyoslaydi.

Haqiqatda Navoiy qaqnus yanglig‘ umr kechirdi. Uning asarlarining har bir satrida o‘zgacha naqshlar jilva qildi. Qaqnus kabi juftsiz holda tanho yashadi. G‘azal bo‘stonidagi hech bir qush unga teng kela olmadi. Umrini haqqa, xalqqa bag‘ishlab Haq yodi bilan o‘tkazdi.

Shunday qilib, Alisher Navoiyning chin ma’nodagi barcha asarlari bir tomon bo‘lsa “Lison ut-tayr” bir tomondir. Chunki kitobda olamning yaralishi-yu, unda yaratilgan jamiyki ilmlardan, fanlardan saboq beriladi. Deylik u adabiyot bo‘lsin, deylik u mantiq ilmi. Yoki biologiya, geografiya, asronomiya, astrologiya, din ilmi, ornitologiya, umuman, ko‘pchilikka qiziq bo‘lgan ilmlar maskani ana shu asarda mujassam topdi. Navoiy bu ilmlarni- bir kitobda she’riy shaklda jam etdi va tan olishimiz lozimki, bu kabi sa’y-harakatlar har qanday iste’dod sohibining ham qo‘lidan kelavermaydi. Ko‘ngillarga yoqimli, el ichra sevimli bo‘lmish bunday tortiqqa umr bo‘yi tayyorgarlik ko‘rildi, ammo qo‘lga qalam olingan zahotiyoq qisqa fursatlarda yozib tugallandi. Kishilar qalbiga Haqni yanada yaqindan tanitgan, surur bag‘ishlagan va ko‘plab ilm sirlaridan voqif bo‘lishimizga sababchi bo‘lgan bu kabi benazir asar yozgan mir Alisher Navoiy dahosiga ma’nan bosh egamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. A.Navoiy «Lison ut-tayr» Toshkent: 1991-yil.
2. Lison ut-tayr. Alisher Navoiy. https://xdp.uz/uploads/documentation/5.pdf
3. Xurshid Davron. Navoiynoma. XV-XVI. Lison ut tayr. Haj armoni. Yana g‘avg‘o. Mahbub ul-qulub & Navoiy armoni. https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/xurshid-davron-navoiynoma-xv-xvi-lison-ut-tayr-haj-armoni-yana-gavgo-mahbub ul-qulub-navoiy-armoni.html

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA ERKIN IQTISODIY ZONALAR FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI

Usmonov Shermuhammad Xaydar o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296058

Annotatsiya: Ushbu maqolada erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini rivojlantirishga doir masalalar ko‘rib chiqilgan.Xususan, mamlakatimizda bu sohada amalga oshirilgan ishlar va natijalar keltirilgan.Shunigdek,erkin iqtisodiy zonalar oldida turgan muammo va kamchiliklar bayoni haqida so‘z boradi hamda sohani rivojlantirish uchun taklif va tavfsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: erkin iqtisodiy zona, maxsus iqtisodiy zona, YaIM, kichik sanoat zona,taraqqiyot strategiyasi, investitsiya.

Erkin iqtisodiy zonalar hozirgi kunda rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyotining asosiy drayverlari bo‘lib hisoblanadi.Xususan mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalarni kompleks rivojlantirish uchun o‘tgan besh yilda juda katta ishlar amalga oshirildi. O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy jihatdan o‘sishiga erkin iqtisodiy zonalarning tutgan o‘rni beqiyos.

Mamlakatimiz hududlarining ishlab chiqarish, resurs salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta’minlash, transport, muhandislik-kommunikatsiya hamda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishda erkin iqtisodiy zonalarning alohida o‘rni bor. Birgina misol, 2016-yilgacha erkin iqtisodiy zonalar soni atiga 5 tani tashkil etgan bo‘lsa, Bugungi kunda mamlakatimizda 23 ta erkin iqtisodiy va 348 ta kichik sanoat zonasi faoliyat yuritayotgan bo‘lib, ularda umumiy qiymati 2,6 milliard dollarlik 453 ta loyiha amalga oshirilishi natijasida 36 mingga yaqin ish o‘rni yaratilgan. Kichik sanoat zonalarida esa 5 trillion so‘mlik 1 ming 497 ta loyiha ishga tushirilib, 36 mingdan ziyod kishining bandligi ta’minlangan.

Xususan joriy yilda O‘zbekiston Respublikasi prezidentining PF-60-son farmoniga asosan 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi ishlab chiqildi (PF-60,29.01.2022). Strategiyaning 21-maqsadida iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror yuqori o‘sish sur’atlarini ta’minlash orqali kelgusi besh yilda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni 1.6 baravar va 2030-yilga borib aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadni 4 ming AQSH dollardan oshirish hamda “daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar “ qatoriga kirish uchun zamin yaratish belgilab olingan.Shuningdek strategiyaning 29-maqsadida hududlarda 200 ta yangi sanoat zonalarini tashkil etish va biznes-

inkubatorlar tizimini rivojlantirish,sharoiti og‘ir bo‘lgan tumanlarda tadbirkorlikni rivojlantirish uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratish yozilgan.

Shuningdek raqamlarga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, mamlakatimiz erkin iqtisodiy zonalarda bir necha xil tovar va mahsulotlar ishlab chiqariladi.Xususan, 2020-yil holatiga ko‘ra, 8.8% elektron mahsulotlar, 13% tayyor metal mahsulotlari,17.3% rezina va plastmassa,15.2% metallurgiya,14.2% oziq-ovqat va 31.5% boshqa tovarlar va mahsulotlar ishlab chiqarilgan. Shuningdek 2019-yilda erkin iqtisodiy zonalarda ishlab chiqarish xajmi 5.27 trln so‘mni tashkil qilgan va shu davr uchun umumiy xajm 2.3% bo‘lgan.2020-yilda esa bu ko‘rsatkich 8.59 trln so‘mga ko‘tarilib,umumiy xajm 3.3% ga erishgan.

2020-yil 17-fevralda O‘RQ-604-son bilan O‘zbekiston Respublikasining maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risidagi qonuni ishlab chiqildi (O‘RQ-604-son,17.02.2020). Ushbu qonunning maqsadi etib maxsus iqtisodiy zonalarning faoliyat ko‘rsatishini va ularni rivojlantirishni tashkil etish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iboratligi belgilab berildi. Qonunga muvofiq maxsus iqtisodiy zona tegishli hududni jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun chet el investitsiyalari va mahalliy investitsiyalarni, yuqori texnologiyalar hamda boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida maxsus ajratilgan, belgilangan chegaralarga va maxsus huquqiy rejimga ega bo‘lgan hudud hisoblanadi.

Qonunning 9-moddasiga asosan maxsus iqtisodiy zonalar quyidagi turda tashkil etilishi mumkin: erkin iqtisodiy zonalar, maxsus ilmiy-texnologik zonalar, turistik-rekreatsion zonalar, erkin savdo zonalari va maxsus sanoat zonalar.Shuningdek 39-moddaga asosan maxsus iqtisodiy zonalar ishtirokchilari quyidagilarni to‘lashdan ozod etiladi:

Respublikada ishlab chiqarilmaydigan va investitsiya bitimiga muvofiq investitsiya loyihasini amalga oshirish uchun qurilish davrida belgilangan tartibda olib kirilgan qurilish materiallari uchun bojxona to‘lovlarini (bundan qo‘shimcha qiymat solig‘i va bojxona rasmiylashtiruvi uchun yig‘imlar mustasno);

Tasdiqlangan ro‘yxat bo‘yicha texnologik uskunalarning o‘xshashi O‘zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilmaydiganini olib kirishda bojxona to‘lovlarini (bundan bojxona rasmiylashtiruvi uchun yig‘imlar mustasno).

Maxsus iqtisodiy zonalar ishtirokchilari tomonidan ishlab chiqarish va mahsulotlarni eksportga realizatsiya qilish uchun foydalanadigan xomashyo, materiallar va butlovchi qismlar O‘zbekiston Respublikasi hududiga olib kirilganda bojxona to‘lovlari (bundan bojxona rasmiylashtiruvi uchun yig‘imlar mustasno) to‘lanmaydi.

Maxsus iqtisodiy zona ishtirokchilari tovarlarni import qilganda qo‘shilgan qiymat solig‘ini 120 kungacha muddatga kechiktirib to‘lashi mumkin.

Hisoblangan soliq summasidan hisobga olinadigan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasining oshib ketishi natijasida hosil bo‘lgan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasining o‘rni maxsus iqtisodiy zona ishtirokchisiga yetti kun davomida soddalashtirilgan tartibda qoplab beriladi.

To‘langan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasi maxsus iqtisodiy zona ishtirokchilariga O‘zbekiston Respublikasi respublika budjetidan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan tartibda qoplab beriladi.

Shuningdek, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev raisligida 2022-yil 26-may kuni hududlarda maxsus iqtisodiy va kichik sanoat zonalari tashkil qilish, ularni zarur infratuzilma bilan ta’minlash chora-tadbirlari bo‘yicha videoselektor yig‘ilishi o‘tkazildi. Ma’lumki, bunday majmualar yaxlit joylashuv, qulay kommunikatsiya evaziga sanoat rivojiga katta turtki bo‘ladi.

O‘tgan besh yilda yurtimizda qo‘shimcha 19 ta erkin iqtisodiy zona va 400 dan ziyod kichik sanoat zonasi tashkil etilib, mingdan ortiq loyiha amalga oshirildi. Natijada 100 mingta ish o‘rni yaratilib, yiliga 45 trillion so‘mlik mahsulotlar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. Shuningdek, sanoat zonalaridagi korxonalar yiliga 750 million dollarlik eksport va 1 trillion so‘mdan ziyod soliq tushumlarini ta’minlamoqda.

Yana bir muhim jihati, har bir tumanga, olis va chekka hududlarga sanoat kirib bormoqda. Xususan, ilgari sanoat umuman bo‘lmagan 11 ta tumanda 205 ta yangi korxona ish boshladi.Aslida, salohiyat, marralar bundan-da yuqori. Lekin ularni hayotga tatbiq etishda sustkashlik holatlari ko‘p. Ayrim kichik sanoat zonalarining bosh rejasi haligacha tasdiqlanmagani, yana ba’zilari infratuzilma bilan to‘liq ta’minlanmagani sababli tayyor loyihalar boshlanmasdan turibdi.

Bundan tashqari, sanoat zonalarida ish boshlash uchun besh bosqichli jarayondan o‘tib, o‘ndan ortiq hujjatlar yig‘ish kerakligi tadbirkorlarga qiyinchilik tug‘dirmoqda.

Prezidentimiz bu masalalarni hal etish sanoatni rivojlantirish va ish o‘rinlarini ko‘paytirishda muhim ekanini ta’kidladilar.Shuningdek bozor iqtisodiyotida har bir tumanga, har bir mahallaga investitsiya kirib borishi kerakligini aytib o‘tdilar. Joriy yilning o‘zida 2 mingta loyihani amalga oshirish, 110 mingta yangi ish o‘rni ochish va 1 milliard dollar qo‘shimcha eksport qilish videoselektorning asosiy maqsadi ekanligini bildirdilar.

Yig‘ilishda sanoat zonalarida bo‘sh turgan 6 ming 600 gektar maydonni elektr energiyasi, suv, yo‘l va boshqa sharoitlar bilan ta’minlash choralari muhokama qilindi. Buning uchun 1 trillion 500 milliard so‘m yoki 2021 yilga nisbatan 2 baravar ko‘p mablag‘ ajratilishi belgilandi.

Hududlarda tekstil-bo‘yoq va terini qayta ishlash bo‘yicha ko‘plab yangi loyihalar tayyorlangan. Buning uchun markazlashgan tozalash inshootlari zarur. Shu

bois bunday korxonalar uchun tanlangan joylarda zamonaviy tozalash inshootlari qurish bo‘yicha ko‘rsatma berildi.Ma’lumki, 200 milliard so‘mdan yuqori bo‘lgan loyihalar infratuzilmasi uchun xarajatlarni davlat tomonidan moliyalashtirish joriy qilingan. Buxoro, Jizzax, Samarqand, Surxondaryo, Farg‘ona va Toshkent viloyati tadbirkorlari bu imkoniyatdan foydalanib, yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish bo‘yicha 630 million dollarlik loyihalar tashabbusi bilan chiqqan.

Shunday loyihalar uchun joriy yilda hududlarga 170 milliard so‘m ajratilishi qayd etildi. Viloyat hokimlari boshqa hududlarga borib, bir-birining tajribasini o‘rganishi muhimligi ta’kidlandi.

Samarqandda 300 gektar maydonda yangi maxsus sanoat zonasi tashkil etilishi aytilar ekan, u yerda biznes uchun qulay sharoitlar yaratish, import o‘rnini bosuvchi va eksportga yo‘naltirilgan loyihalarni shakllantirish bo‘yicha ko‘rsatmalar berildi.

Davlatimiz rahbari sanoat zonalarida ish boshlashdagi byurokratiyaga alohida to‘xtalib o‘tdi. Bu boradagi tartibni soddalashtirish choralari belgilandi. Unga ko‘ra, erkin iqtisodiy zonalarda amalga oshiriladigan loyihalarni ekspertiza qilish vakolati investitsiyalar va tashqi savdo vazirligiga o‘tkaziladi.Importda imtiyozlarni qo‘llash uchun loyihalarni va import kontraktlarini kompleks ekspertiza qilish markazining xulosasini olish tartibi bekor qilinadi.

Shu paytgacha sanoat zonalaridagi yerlar auksionga hokimlik tomonidan qo‘yilar edi. Endi investitsiya majburiyatlari belgilanib, mazkur zonalarning direksiyalari tomonidan chiqariladi. Shuningdek, investitsiya majburiyatlari to‘liq bajarilganidan keyin, auksion orqali olingan ob’ektlarni xususiylashtirishga ruxsat beriladi.

Bularning hisobiga sanoat zonalariga loyihalarni joylashtirish jarayonidagi bosqichlar soni kamayib, bunga ketadigan vaqt 3 oydan 1 oygacha qisqaradi.

Prezidentimiz kichik sanoat zonalarida uzoq yillardan beri faoliyat yuritib kelayotgan tadbirkorlarning yer va bino-inshootlari bilan bog‘liq masalalarini hal qilish bo‘yicha ham topshiriq berdi. Mahsulotlarning eksport bopligini, xalqaro standart va iste’molchi talablariga mosligini ta’minlash uchun ayrim sanoat zonalarini xorijiy kompaniyalarga boshqaruvga berish, ulardan investorlarni jalb qilish zarurligi ta’kidlandi.

Xulosa o‘rnida aytish joizki,erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini rivojlantirish bugungi kunda mamlakatimizning oldiga qo‘ygan ustuvor vazifalardan biri bo‘lib turibdi.Sababi hozirda respublikamizga yuqori investitsiyalar oqimini olib kirish,shuningdek sharoiti og‘ir bo‘lgan hududlarni kompleks rivojlantirish,ish o‘rinlarini ko‘paytirish hamda iqtisodiyotimizni jadal sur’atda rivojlantirish va YaIM da mazkur zonalarda yaratilgan mahsulotlar(ishlar,xizmatlar) ulushini oshirish zarur.Shuning uchun ham bu hududlarni rivojlantirish uchun hozirda mamlakatimizda qator ishlar amalga oshirilmoqda.Fikrimizcha,bu yo‘nalishda hali qilinadigan ishlar

talaygina va sohada kuzatilayotgan muammo va kamchiliklarni iloji boricha tezroq bartaraf etish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son

2.O‘zbekiston Respublikasining maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risidagi Qonuni, 17.02.2020 yildagi O‘RQ-604-son

LANGUAGE ACTIVITIES IN HOME READING ENGLISH LESSONS

To‘raqulova Umidaxon Qurbonaliyevna
Nishonova Shohidaxon Pulatovna
Yursunov Shohruhbek Ravshanbek o‘g‘li
Fergana region, Altiarik district School 13, English teachers
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296167

Abstract: This article focuses on the effective ways of Home reading lessons. By investigating the role of activities in Home reading lessons. Such activities help teachers to create English atmosphere in the class. Home reading lessons develop critical thinking, reading skills and raise awareness of good behavior Language activities are important to teach Home reading lessons for Teens 7. By reading stories any learner knows about classic and contemporary literature.

Key words: Home reading, twin’s method, matching activity, reading skill, shapes, answer question, good behavior, story, character, literature, teens, motivate.

Introduction. As you know EFL teachers come across several questions about teaching English for young learners, teens and students. How do they teach English to improve during lessons and sessions? You know that today we have Home reading lessons for teens 7. Language activities in English lessons are efficient motivators of increasing learners’ interest to reading Home reading stories... Language activities with effective methods are the daily part of teaching English. EFL teacher should not forget that all of them depend on the interests, feelings and actions of learners. To my mind Home reading lessons are new so teens have obstacles reading stories well. Home reading lessons develop critical thinking, raise awareness good behavior and develop reading skills. Moreover, by learning stories teens learn classic and contemporary literature. When you have Home reading tasks matching activities with shapes help to consolidate their knowledge about reading stories. They also make Home reading lessons interesting and fun. Usually EFL teachers are always ready to improve English with different ways to create English atmosphere and motivating Home reading lessons. Language activities play important role in English lessons. These activities never make teens get bored. Giving learners interesting tasks such as matching activity, you can motivate them to read Home reading stories. Teens are keen on working shapes, stickers, cards, making creative work, matching and describe characters. Working with learners interesting tasks during classes can bring to overcome challenges and make better results to encourage pupils. One of the new things introduced in Teens English 7 is Home Reading given after each unit. Today learners enjoy reading the texts to represent a real mix classical and contemporary

literature. Home reading stories are interesting with several events or accidents. If learners gain literature books they can share their ideas logically with anyone.Matching activities are much more fun than the traditional method to develop reading skills introduced story

David Copperfield. David Copperfield was born in a village in England. His father died before he was born. He went best school in the village. When David was six years old his mother was married a man by the name Mudstone. Mudstone did not like him and he did not like him. Mudstone decided to send him to a boarding school. Next day he sent him there. He was in boarding school for two years. Then he heard about his mother's death. Mudstone sitting on a chair said that his mother died. When he came Mudstone, he said that he must start working. Because he had no money for education. David Copperfield was in London streets without money, food or home. His mother told him that his aunt lived in Dover. She was his father's sister. David went to his aunt's house. It was morning when David came to his aunts. She was in the garden, when she saw a poor boy looking at her. She asked: What is it boy? What do you want? David said: I` m David Copperfield, your nephew. He told her everything. He gave him hot water in the bath and some food.

As days went by Miss Trotwood put David in a good school and looked after him well. Her friend Wicker den and his daughter Agnes helped him. David and Agnes became great friends. Wicker den was a rich man. Wicker den was happy that David saved his money and house. A few years later David and Agnes, who were in love with each other for along.

As you see, during each lesson or class teachers should spend exact time for developing learners reading skills. What kind activity can teacher do?

Memory words. One example of such an activity is,, Write and Rub ".According to this word game teacher should write words belong to the story which teens learnt at home. You write on the blackboard. Teacher asks and rubs out one word by one. Pupils find written words. Asking time words teacher can guess Who has worked on vocabulary? By this activity you can define and teach all the words in every field of our life.

Words:

1. to die 4. food 7.poor
2. to be married 5. Home 8. nephew
3. left 6. Rich 9. money

Answer the questions

We can assess learners the activity answer the questions.

1.Who was David Copperfield?

2.How old was David when his father died?

3.How old was he when he was left in London streets?

4. Who was Mudstone?

5.What kind of a father was he?

6.How did David find out where Miss Trotwood live?

"Twins question"

According to this method there are two mixed questions. Teacher divides two groups. Two pupils come and choose questions and make up parts of questions.

Student A

When his father died?

What was David's relationship with Miss Trot Wood and

Student B

How did he come to live with her?

How old was David?

Students match parts of questions and they join colored shapes.

Student A

What was David's relationship with Miss Trotwood and how did he come to live with her?

Student B

How old was David when his father died?

Like "Twins questions" teacher gives colored shape parts of questions learners from group, they join and answer questions. So, teens guess the main idea of the story and make up parts of questions. Questions always are keys of solving problems teaching English. From teaching observations EFL teachers know that learners usually do these kinds of activities with great interest.

"Matching sentences"

By, "Matching sentences" activity learners can assess clause sentences in grammar through in the story. Following activity matching sentence is the secret of this task.

Teens match and join sentences and looked after him wellAs days went by, Miss Trotwood put David in a good school

Answer: *As days went by, Miss Trotwood put David in a good school and looked after him well.*

Matching sentences are good way to improve gaining clause sentences.

Examples :1. His father died before he was born. 2. When David was six years old, his mother married a man by the name Mudstone.

"Describe characters"

Language activity helps to be in good behavior and encourage them to be hero today. Write five sentences about story characters.

The character is a good boy. He is hard working. He found his aunt where she lived in Dover. He studied in difficult situation. He saved house and money of Mr.

Wicker den. (David)

Conclusion. To sum up language activities are important in teaching practice.

Reading is the best way in lessons. New effective methods are taught in order to motivate learners Home reading stories to be initiative and feel happy themselves during English lessons.

References:

1.Teens' English 7 Teacher's Book 2019.

2.Internet saytlari: www.ziyonet.uz

E’TIQODINI ISTIBDOD BUKA OLMAGAN BUXORIY ZIYOLILAR (XIX ASR OXIRI-XX ASR BOSHLARI)

Fayziyeva Dilorom Shabonovna
Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog‘ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik ixtisosligi stajor-tadqiqotchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296171

Anotatsiya: Ushbu maqolada jamiyatimiz hayotining barcha sohalarida bo‘lganidek, ijtimoiy-siyosiy va ma’naviy yo‘nalishlarda ham milliy o‘zligimizni anglash, davlatchiligimiz tarixining noma’lum sahifalarini, milliy adabiyotimiz tarixini qaytadan o‘rganish, asossiz ravishda unutilgan ijodkorlar hamda tafakkurimizning boy ilmiy ijodiy merosini yoritish bilan bog‘liq izlanishlar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: sho‘ro tuzumi, davlatchiligimiz tarixi, rus istilosi davri o‘zbek adiblari, fiqhiy ilmlar, jogari, cheg‘dari, mumtoz adabiy meros.

Аннотация: В данной статье, как и во всех сферах жизни нашего общества, в социально-политической и духовной сферах, рассматриваются вопросы, связанные с осознанием нашей национальной самобытности, изучением неизвестных страниц истории государственности, истории национальной литературы, освещением незаслуженно забытых творцов и богатого научного творческого наследия нашего мышления.

Ключевые слова: Шуро, история нашей государственности, узбекские писатели периода российской оккупации, Фикх, Джогари, Чегдари, классическое литературное наследие.

Anotation: In this article, views were made on the realization of our national identity in socio-political and spiritual directions, as in all spheres of life of our society, the study of the unknown pages of the history of statehood, the history of our national literature again, the search for unreasonably forgotten creators and coverage of the rich scientific creative heritage of our thinking.

Keywords: Shura, history of statehood, Uzbek writers of the period of Russian occupation, jurisprudence, Jogari, Chegdari, classical literary heritage.

Mustaqillik yillarida jamiyatimiz hayotining barcha sohalarida bo‘lganidek, ijtimoiy-siyosiy va ma’naviy yo‘nalishlarda ham milliy o‘zligimizni anglash, davlatchiligimiz tarixining noma’lum sahifalarini, milliy adabiyotimiz tarixini qaytadan o‘rganish, asossiz ravishda unutilgan ijodkorlar hamda tafakkurimizning boy ilmiy ijodiy merosini yoritish bilan bog‘liq izlanishlarga keng yo‘l ochildi.

Ta’kidlash joizki, o‘zbek xalqining adabiy-tarixiy merosida mumtoz adabiy asarlar salmoqli o‘rin egallaydi. Ana shunday asarlarni, merosimizni haqqoniy o‘rganish, ularni ilmiy tahlil qilish bugungi kunimizning dolzarb vazifalaridan biridir. Bu masalada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2016-yil 18-oktabrdagi Islom hamkorlik tashkiloti Tashqi ishlar vazirlari kengashi 43-sessiyasining ochilish marosimida “Ta’lim va ma’rifat-tinchlik va bunyodkorlik sari yo‘l” mavzusidagi nutqida: “...Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda ajdodlarimizning muqaddas dini bo‘lgan islomning jamiyatimizdagi o‘rnini qayta tiklash bo‘yicha ulkan ishlar amalga oshirildi. 1999-yil Toshkentda Markaziy Osiyoda birinchi Islom universiteti ochildi. Mamlakatimizda 10 ta diniy ta’lim muassasasi, jumladan, Toshkent islom instituti, 9 ta o‘rta maxsus o‘quv yurti faoliyat ko‘rsatmoqda. Ana shu ta’lim maskanlari orasida XVI asrda bunyod etilib, ilm-fanni keng yoyishga xizmat qilgan Buxorodagi Mir Arab va Toshkentdagi Ko‘kaldosh madrasalari bor”[1, B. 30].

Buxoro ajdodlari aql zakovatining necha asrlar naryog‘idan kelajak avlodga qoldirgan buyuk va bebaho ne’mati. U markaziy Osiyoda Sharq shaharlari milliy o‘ziga xosligini to‘laligicha saqlab qolgan yagona shahardir. Qadimiy tor ko‘chalar turli-tuman bozorlar, savdo va saylgoh maydonlari o‘zida Sharq ruhi va issiq nafasini aks ettirib turibdi. Buxoroyi sharif yuragimizga jon qadar yaqin bu ulug‘ va muqaddas maskan nafaqat Islom olamida, balki jahonda ham dovrug‘ taratgan buyuk go‘shalardan biridir[2, B. 7-9]. Shu ma’noda o‘zbek adabiyoti tarixida Buxoro adabiy muhiti alohida va salmoqli o‘rin egallaydi. XIX asr oxiri – XX asr boshida Buxoro fuqarolarining barcha qatlamlari sermazmun va ko‘p qirrali ma’naviy – madaniy hayotni boshdan kechirdilar. Buxoro davlatidagi ma’naviy – madaniy hayotning moddiy asoslarini hamda uning ijtimoiy ildizlarini mamlakat iqtisodiyotining kuchayib borishi hamda aholi tarkibidagi ro‘y berib borgan munajjimlar, o‘zgarishlar tashkil etadi. Shu bilan jahonning qator mamlakatlarida iqtisodiy – ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlar ham ma’lum darajada ijobiy ta’sir ko‘rsatgan. Mamlakatdagi ayniqsa, Buxorodagi ma’naviy – ilmiy muhit o‘zining sermazmunligi bilan, ilohiy – dunyoviy, ilm – ma’rifat adabiyotning yuqori darajaga ko‘tarilganligi, hunarmandchilik, zargarlik, savdo tijorat, me’morchilik ishlarining o‘z zamonasi uchun ancha yuqori darajada tashkil etilganligi bilan ajralib turadi. Shu zaminda XX asrga kelib mamlakatda tobora kengayib borgan ijtimoiy harakat vujudga kelgan. Ushbu adabiy muhit yetishtirib bergan ijod ahli taraqqiyotimizning turli davrlarida adabiy harakatning faol ishtirokchilari bo‘lishgan. Ularning asarlari xalqimizning o‘lmas ma’naviy mulkiga aylangan. Mumtoz adabiyotning turli janrlaridagi bitiklar ulkan meros sifatida bizning davrimizgacha yetib kelgan. Ularning ko‘plari bugun qayta-qayta nashr etilib, kitobxonlarga yetkazilmoqda. Lekin, mazkur davr adabiyotning o‘rganish doirasi kengligidan muhitning bir qancha shoirlari haqida

hanuz to‘la-to‘kis ma’lumotga ega emasmiz. Sovet adabiyotshunosligida mumtoz adabiyot tarixi, xususan, uning ijodkorlariga biryoqlama baho berilgan. Turli xil sabablar bilan ba’zi adabiy asarlar o‘rganilmagan.

O‘zbek adiblari ko‘plari o‘z asarlari bilan xalq maorifi va madaniyatiga munosib hissa qo‘shgan bo‘lsalar-da, ularning hikmati-haq nazmlari nizomi mustabid tuzum zamonida e’tirof etilmadi. Bunday elparvar adiblar xalqning o‘zligini, buyuk ajdodlar ruhoniyati, mumtoz ma’naviyat va erkin qalb haroratini aks ettirgan ash’ori tufayli quvg‘inga olinib, hayotlari ta’qib ostida o‘tdi. Buxoro adabiy muhitida bunday o‘zbek alloma adiblarini qancha sanasak, shuncha oz. Sho‘rolar davrida ro‘shnolik ko‘rmagan shoirlar va o‘zbek alloma adiblari adabiy merosi istiqlol sharofati tufayli fidoyi-jonkuyar avlodlarning intilishlari samarasi o‘laroq bugun chin ma’noda dunyo yuzini ko‘rmoqda. Bugungi kunda bunday o‘zbek adiblari qatorida Abdulhakim Qosimov, Abdulhalim Otaniyozov, Ahrorxo‘ja Xalloqov, Vali Bobo, Isomiddinxo‘ja Muhiddinov kabi allomalarniyam sanab o‘tsak bejiz bo‘lmaydi. Bu kabi o‘zbek adiblari XIX asrning ikkinchi yarmidan bizning kunlarimizgacha yashab, eski maktab-u madrasalarda, shuningdek, umumta’lim maktablari va oliy bilimgohlarda tahsil olgan, dinsizlikni o‘ziga shior qilgan sho‘ro tuzumi istibdodi va “qizil qirg‘in”ini boshidan o‘tkazganlar. Buning oqibatida ma’naviyat va ma’rifat o‘rnini ma’lum darajada jaholat egallab, yurtdoshlarimiz turli ham dunyoviy ham diniy fanlardan chuqur hamda puxta bilimga, shu bilan bir qatorda ular haqidagi umumiy tushunchalarga ham ega bo‘lmay qoldilar. Bu kabi o‘zbek adiblari hayotlariga razm solar ekanmiz, ular ilm ummonidan bahra olib, o‘z hayotlarini shu asosda qurganlariga guvoh bo‘lamiz. Buxoro mamlakati xalqining amir hokimiyati ag‘darilgan davrigacha rivojlanib kelgan ma’rifati, madaniyati, umuman ma’naviyatini asr davomida tarkib topgan insoniy qadriyatlar, diniy – ma’rifiy, ilmiy –axloqiy, yaratuvchilik sa’nati sohasidagi turuvchilar hamda an’analar yig‘indisi boy moddiy yozma me’roslar tashkil qilgan[3, B. 201-203]. Xalq ommasi ichidan ko‘zga ko‘ringan adabiyot – madaniyat namoyondalari, islom dini arboblari o‘sib chiqqanki ularning faoliyati mamlakat ma’naviy hayotida beqiyos bo‘lgan. Mamlakatdaga ma’naviy – madaniy muhitning boy va sermazmunligi erli xalqlar etnografiyasi sohasidagi yirik mutaxasislardan biri O.A.Suxareva quyidagicha ta’riflagan: “Shaharlarda jumladan Buxoroda fan, adabiyot, san’atning turli ko‘rinishlari rivojlangan, ko‘p obidalar to‘plab kelgan madaniy boyliklar to‘plagan..., unda qo‘l yozma kitoblarning maxsus bozori bo‘lgan bu bozor XIX asr oxiri XX asrda bor edi... Buxoro shahrida madrasalar soni ko‘p edi.”[4, B. 45] Ular orasida bir necha tilni yaxshi biluvchi, turkiy va forsiy adabiyotni chuqur o‘rgangan benazir iste’dod sohiblari bor. Jumladan, Isomiddinxo‘ja Muhiddinov o‘zbek tilini mukammal bilgan holda, fors-tojik, arab va rus tillarini ham puxta egallagan tilchi edilar. Ba’zan suhbat chog‘ida davrada o‘tirganlardan ularning tug‘ilgan joyini so‘rab, bu qishloqning

ta’rixi, nomi anglatgan ma’noni tushuntirib berganlarini odamlar hamon eslashadi. Aytishlaricha kunlardan bir kun Muhiddinxo‘ja huzurlariga G‘ijduvon tumanining “Jogari” va “Chag‘dari” qishloqlaridan mehmonlar kelishadi. Shunda domla bu mehmonlarga bu qishloqlarning tarixi va etimologiyasini shunday tushuntirgan ekanlar: “Aslida “**Jogar**i”[5, B. 26-27] tojikcha “joy giri” (joy olish) so‘zidan kelib chiqqan. Arablar Buxoroga kelganda, ularga doimiy yashash uchun shu yerga joylashishga (joy giri) ruxsat etilgan va ular bu yerni o‘ziga makon qilib olgan. Shu bilan bu yerni “**Joygiri**” deb ataganlar. Chag‘dari qishlog‘i nomiga ham alohida sharlar berib o‘tganlar: “**Chag‘dari**” – aslida “chig‘dari” so‘zining o‘zgargan shakli. Chig‘ (cheg‘, ch0iy)- mayin qamishdan to‘qilgan parda bo‘lib, undan uy va xonaqoh eshiklari sifatida, ayvonlar oldini to‘sishda foydalanilgan. Qishloq aholisi chig‘ (qamish) dan parda to‘qish bilan shug‘ullanganlari va eshiklariga cheg‘ parda tutganliklari bois bu joy “**Cheg‘dari”**, ya’ni eshigi cheg‘ pardali deb nomlangan...”[6, B. 6-7] Bundan tashqari eshoni Isomiddinxo‘ja Muhiddinov Xo‘ja Hofiz, Shayx Sa’diy, Jaloliddin Rumiy, Mashrab, So‘fi Ollohyor ijodini chuqur o‘rganib, Navoiy ijodidan esa durustgina xabardor bo‘lganlar.

Xulosa qilib shuni aytish lozimki, shu davlarning bir qismi hisoblangan – Rim va Samarqand tengdoshi Buxoroyi Sharifning muqaddas tarixi har inson qalbini to‘lqintiradigan mo‘jizalar kuchiga ega. Buxoro qadimdan to hozirga madaniyat va ilm – fan markazi bo‘lib kelgan va davom etib kelyapti. SHunday ekan XX asr davomida Buxoroda juda ko‘p ilmiy – tarixiy muassasalar faoliyat ko‘rsatgan. Ular ma’lum bir davrda rivojlanib ma’lum bir davrda tarix sahnasidan ketgan.

Bunday sho‘ro tuzumida yashab ijod etganlar nafaqat Buxoro hududida balki, butun O‘zbekiston bo‘ylab tadqiqot olib borilsa yetarlicha topiladi. Biz bugungi yosh avlod bu kabi o‘zbek adiblarimizni ijodini o‘rganib, kelgusi avlod uchun yetarlicha manba sifatida yetkazib bersak, nur ustiga a’lo nur bo‘lar edi. Chunki, ozodlik ilinjida armon bilan dunyodan o‘tgan ulug‘ vatandoshlarimizning nomlarini unutishga ma’naviy haqqimiz yo‘q deb o‘ylayman. Zero, tarixiy xotira xalqni mudom uyg‘oqlikka undaydi, ulug‘vor maqsadlar yo‘lida birlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. “Таълим ва маърифат-тинчлик ва бунёдкорлик сари йўл” // Қаранг: Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. –Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – Б.30.

2. Жаҳон хазинаси жавоҳири. Бухоро. 1997 йил. –Б.7-9.

3. “Бухоро тарихи саҳифалари”. Бухоро 1996 йил. 201-203 бетлар

4. Сухарева О.А. истории городов Бухарского конства историко – эт ногрофические очерки. Т. 1958 год

5. Farhangi zaboni tojiki. 1. M.: “Советская энциклопедия”, 1969. – С. 26-27.

6. Inoyatov F., Soliyeva M. Zulmatdagi ziyokorlar. 1-kitob. “Hilol”, 2016. – B. 6-7

PAST ENERGIYALI LAZER NURLARINING INSON TERI TO`QIMALARIGA TA'SIRI

Abdiganiyeva M. A.
Ramazanov A.X.
O'zbekiston Milliy universiteti Fizika fakulteti Fotonika kafedrasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296175

Abstrakt: Past energiyali lazer nurlarining teri to`qimalariga ta'siri va surinkali otitning faol shilliq qavati uchun lazer yordamida timpanomastoiddektomiya. Maqsadlar:Lazer nurlanishining teri to`qimalariga yutilishi va kirish chuqurligi. Faol granulyatsiya qiluvchi shilliq qavatning surunkali otit yani xrom otit mediasi (COM) kontekstida kasallik nazoratiga erishish. Xolesteatomatoz COM jarrohlikda adjuvant lazeridan foydalanish kasallikning tozalanishini kuchaytiradi, lekin uning shilliq qavatidagi COMdagi ro`li hali xamon o`rganilmagan. Ushu tadqiqotning maqsadi natijalari va tajribamizni taqdim etish va ularning ro`lini aniqlashga harakat qilishdir.

**Kalit so`zlar**: Past energilayi lazer nurlari teri to`qimalariga ta'siri; Timpanoplastinka usullari; mastoid jarroxlik; otitis media, yiringli jarrohlik, lazer terapiyasi.

Usullari: avvalo har bir bemor teri to`qimalariga lazer nurlanishining ta'siri yani yutilishi, sochilishi, kirib borish chuqurligi o`rganiladi. So`ngra kamida olti oylik kuzatuv bilan faol granulyatsiya qiluvchi shilliq qavat COM uchun birlamchi skapel operatsiyasi bilan (2017-2022-y) davolangan bemorlar o`rganildi va lazer nurlanishi bilan kasallikni nazorat qilish timpanik membranani muvaffaqiyatli tiklash va otoreyani bartaraf etish bilan aniqlandi.

Natijalar: 7-8 oylik o`rtacha kuzatuvga 54 quloq (30 bemor ) kiritilgan. So`nggi kuzatuvda 93,3% hollarda yaxshi natijaga erishildi. Operatsiyadan keyingi o`rtacha to`rt chastotali havo –suyak oralig`i 20 db ga 25 holatda yani (74,3%) ga erishildi. Jarrohlik asoratlari orasida vaqtinchalik bosh aylanish (n=2), yara infeksiyasi (n=2) va vaqtinchalik yuz falaji (n=1) mavjud. Xulosa : Biz o`sha konteksda lazerni timpanomastoid jarrohlik uchun samarali yordamchi vosita sifatida qo`llashni qo`llab quvatlovchi boshqa nashr etilgan faol shilliq qavat Com seriyalariga mos keladigan kasalliklarni nazorat qilish tezligini taqdim etamiz. Ushbu dastlabki natijalar kengroq istiqbolli tadqiqotlarda ushbu yondashuvni qo'shimcha boholashga yordam berishi kerak.

KIRISH

Past intensiv lazer nurlanishining asosiy fizik parametrlarini, masalan: to'lqin uzunligi, qurilmalarning chiqish quvvati, ishlab chiqarish rejimi, shuningdek lazer

terapiyasining quvvat oqimining zichligi, energiya zichligi, impuls kuchi va ta'sir qilish muddati, hamda nurlanish chastotasi ko'rinishidagi dozalash parametrlarini o‘rganish muhimdir.

Bemor odam uchun, aniq bir tibbiy ko‘rsatma xulosasiga binoan lazer tanlangan bo‘lsa, unda ushbu to‘qimalardagi ta’sir qilish, ta’sirini aniqlash uchun nurlanishning yutilish xususiyatlarini baholash kerak. Bunda nurlanishning 10 mkm dan ortiq to‘lqin uzunligi uchun nurlanishning kirib borish chuqurligini eksponensial qonun asosida hisoblash mumkin.

$$q = q_0 e^{-\alpha d} \qquad (1)$$

bu yerda q_0- lazer quvvati, α – nurlanishning yutilish koeffitsienti, d – nurlanish kirib borish chuqurligi.

Nurlanishini qaysi sohaga ta’siriga qarab, nurlanishning yutilish koeffitsienti α turlicha bo‘ladi. Nurlanishning yutilish koeffitsienti, yutilish to‘lqin uzunligiga qarab quyidagi imperik formula orqali hisoblanadi.

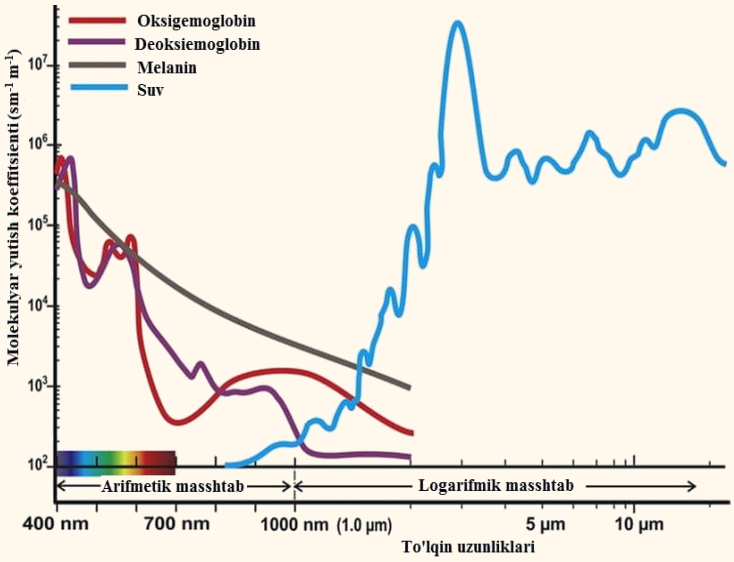
$$\alpha = \frac{4\pi nk}{\lambda} \qquad (2)$$

bu yerda n va k - moddaning murakkab sindirish ko‘rsatkichining haqiqiy va kompleks qismlari.

Yuqoridagi munosabatlar yutilishi tarqalishidan sezilarli darajada oshib ketganda amal qiladi. Ham yutilish, ham sochilish mavjud bo‘lganda, moddada nurlanishning tarqalishini 3- tenglama bilan tasvirlash mumkin[4].

$$\frac{\partial q(r,z)}{\partial z} = -\gamma q(r,z) \qquad (3)$$

bu yerda q - kollimatsiyalangan nurning nurlanish quvvati zichligi, r, z - koordinatalar, (z - nurning yo‘nalishi), γ - zaiflashuv ko‘rsatkichi (yutilish va tarqalish indekslarining yig‘indisi).

1-rasm. Biologik to'qimalarning asosiy yutilish spektrlari.

Nurlanish, ta’sir qilayotgan sohaga zarar (kuyish, tirik to‘qimalarni o‘ldirish, to‘qimalarni parchalash) yetkazmasligi uchun past intensivli lazer nurlaridan foydalaniladi. Odatda bunday lazerlar quvvati 100 mW dan oshmaydi[5].

Lazer nurlanishini 100 mW dan oshirmagan holda bazi lazerlar uchun, hisob kitob natijasi quyidagi 1 - jadvalda keltirilgan.

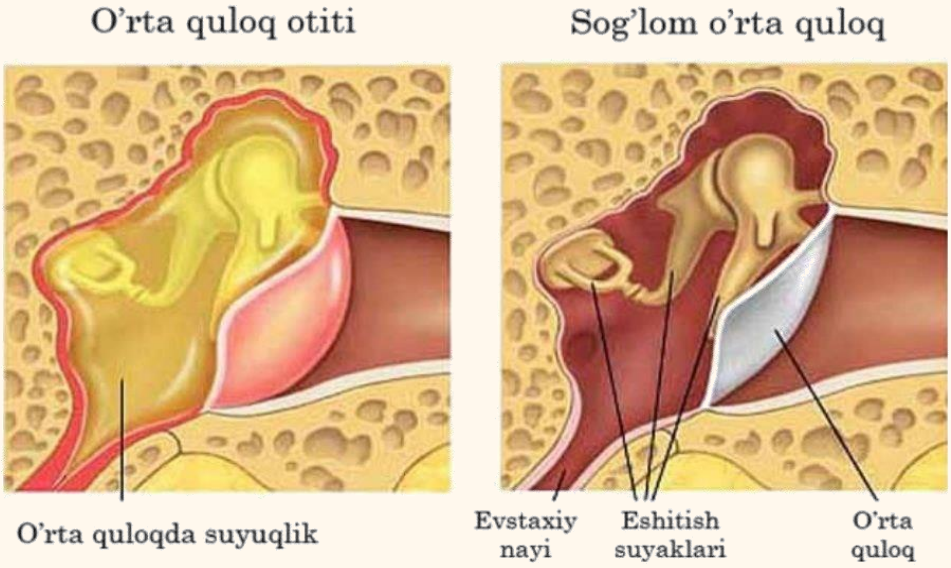
1 – jadval. α – normal yutilish koeffitsienti, α^* - sochilish bilan tuzatilgan koeffitsienti, nurlanishning yumshoq to‘qimalarga kirib borish chuqurligi

To‘lqin uzunligi	**Yutilish koeffitsiyenti**		**Optik kirish chuqurligi**	
λ, nm	α, sm^{-1}	α^*, sm^{-1}	1/ α mkm	1/ α^* mkm
193	400	5000	25	2
248	600	5000	17	2
308	200	1670	50	6
351	40	170	250	60
532	12	42	830	240
1064	4	5	1500	1900
1320	8		1250	
2060	35		286	
2700	1000		10	
2940	2700		4	
9600	700		14	
10600	600		17	

Ilgari surunkali otit kasalligi sifatida tanilgan faol shilliq qavatli xrom otit kasalligi (COM)- bu o`rta quloq va mastoid shilliq qavatining surinkali yallig`lanishi natijasida ikkilamchi otororeya bilan tavsiflangan, ko`pincha timpanik membrane (TM) mavjudligida granuliyatsiya bilan tavsiflanadi. Konservativ davoga chidamli bo`lmagan hollarda jarrohlik aralashuvi doimo talab qilinadi. Bunday jarrohlikning asosiy maqsadi barqaror buzilmagan TM ni olish, barcha patologik shilliq qavat to`qimalarini va osteitni yo`q qilish hisoblanadi. Ayniqsa, keng ko`lamli granuliyatsiyalar mavjud bo`lsa bu qiyinroq bo`ladi.

Buni e’tirof etgan holda ushbu kasalliklarda yordamchi lazerdan foydalanish hali xam o`rganilmaganini hisobga olish qiziq. Garchi adabiyotlarda o`rta quloq jarrohligida lazer qo`llanishi haqida ko`plab nazariyalar mavjud bo`lsada ular deyarli faqat stapes jarrohligida foydalanishga qaratilgan. Biroq, lazerlar o`rta quloqning surinkali kasalliklarida keng qo`llanishi mumkin, ular to`qimalarni kontaktsiz, tebranishsiz, aniq va qonsiz ravishda kesish, yo`q qilish yoki bug`lash qobiliyati

tufayli yaxshi mos keladi. Faol shilliq qavat COM holatlarida, granulalar va giperplastik epiteliyni bug`lash uchun terapevtik lazer qo`lash kasalliklarni nazorat qilish ehtimolini oshiradi. Bunday amaliyotning birinchi hisobatini tashkil etuvchi ushbu tadqiqotning maqsadi ushbu yondashuvning natijalari va tajribamizni taqdim etish va shilliq qavat COMni boshqarishda uning ro`lini aniqlashga harakat qilishdir.

2-rasm Otit bilan og`rigan quloq va sog`lom quloq.

2-rasmda surinkali otit bilan og`rigan va sog`lom quloq tasvirlangan bo`lib, lazer nurlanishi yordamida davolash mumkinligini ko`rishimiz lozim.

Usullari

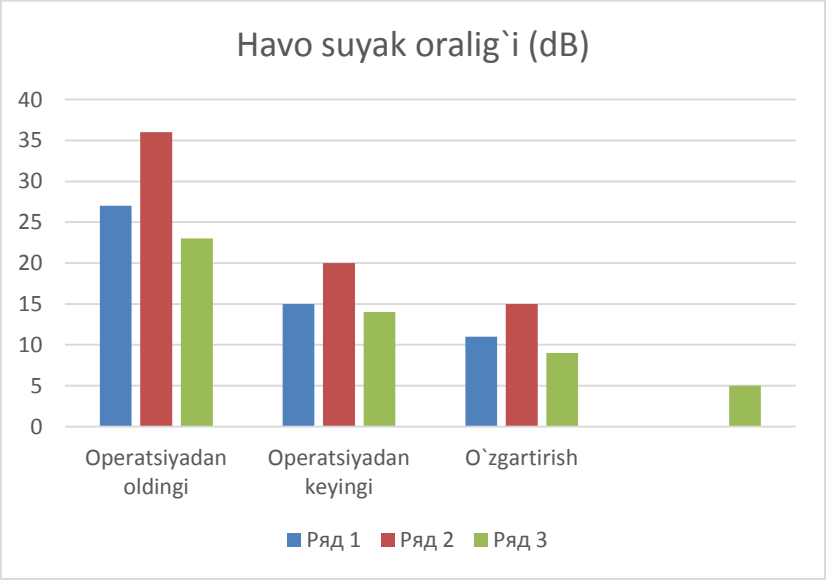
Taxminan 300000 aholiga xizmat ko`rsatadigan Toshkent umumiy kasalxonasida (2017-2022) timpanomastoid jarrohlik amaliyotini o`tkazgan barcha bemorlar arxiv yozuvlaridan retrospektiv tarzda aniqlangan.

Operatsiya ko`rsatmalari va topilmalari sinchkovlik bilan tekshirildi va qayta ko`rib chiqish va xolesteatoma uchun o`tkazilgan holatlar keyin tahlildan chiqarib tashlandi. Nisbat bir hil bemorlar guruhini faol granulatsiya qiluvchi shilliq qavati bo`lgan bemorlar guruhini o`rganishni ta`minlash uchun faqat doimiy nam qulog`in (3-darajali) va o`rta quloq yorig`ini va mastoid granulyatsiyasi operatsiya vaqtida aniqlangan bemorlar kiritildi. Shunday qilib quruq TM teshilishlari (faol bo`lmagan COM), vaqti–vaqti bilan drinajlanadigan teshiklar (sokin COM) va operatsiya davomida hech qanday granulatsiya aniqlanmagan holatlar xam chiqarib tashlanadi. Barcha bemorlarda tibbiy terapiya muvaffaqiyatsizlikka uchraganidan so`ng jarrohlik amaliyoti o`tkazildi, ular ototopik mikroblarga qarshi vositalar va kortikosteroidlarni o`z ichiga oladi va operatsiyadan keyingi kamida olti oylik kuzatuv ma`lumotlariga ega edi

Barcha hollarda operatsiya katta shifokorlar tomonidan umumiy behushlik ostida, aurikulyar ko`tarilish orqali va yuz nervi monitoringi yordamida amalga

oshirildi. Timpano go`sht qopqog`i va mastoid eksenteratsiyasini shakllantirish kanalning orqa devori buzilmagan holda standart tarzda amalga oshirildi.

Odatda Retro yuz havo hujayralari ham iloji boricha to`liq eksentatsiya qilinadi. Keyinchalik, granulatsiya va giperplastinkani olib tashlash uchun qo`lda optic tolali (810-980nm) diodli lazer yoki erbium lazeri (to`lqin uzunligi 2940 nm) ishlatildi. Bundan tashqari, lazer barcha suyak va yumshoq sirtlarni isitish uchun qo`llanildi. Lazer har doim yuz nervi atrofida, o`rta quloq yorig`ining qolgan qismida 0.1Vt, 0.2Vt va 0.3Vt xarakterli quvvat sozlamalari bilan uzluksiz rejimda oval oyna va yumaloq oyna ishlatildi; Yuz nervi atrofida qo`llashdan oldin har doim fallopiya kanalining holati tekshiriladi va ajratilgan bo`lsa lazer bu sohada qo`llanilmaydi. Shundan so`ng, agar kerak bo`lsa, suyakchalar zanjiri rekonstruksiya qilinadi va TM davolash greft materiali sifatida yig`ilgan temporalis fastsiyasidan foydalangan holda standart taglik texnikasi yordamida amalga oshirildi.

3-rasm.Bir butun sifatida o`rganilayotgan jaroxat uchun eshitish natijalari va ossikulyar zanjirni qayta tiklash talabi bo`yicha bo`ladi.

Klinik natijalarga e`tibor qaratsak, bizning asosiy maqsadimiz kasallik nazorati bo`lib, lazer nurlanishi bemorlarni muvaffiqiyatli davolash bilan belgilanadi. Eshitish shifokorlar tamonidan tavsiya etilgan sof ohangli audiometriya bo`yicha to`rt chastota (0.5, 1, 2, 4 kHz) bo`yicha operatsiyadan oldingi va operatsiyadan keyingi o`rtacha quloq suyagi bo`shliqlari bilan boholangan ikkinchi darajali natija olindi.

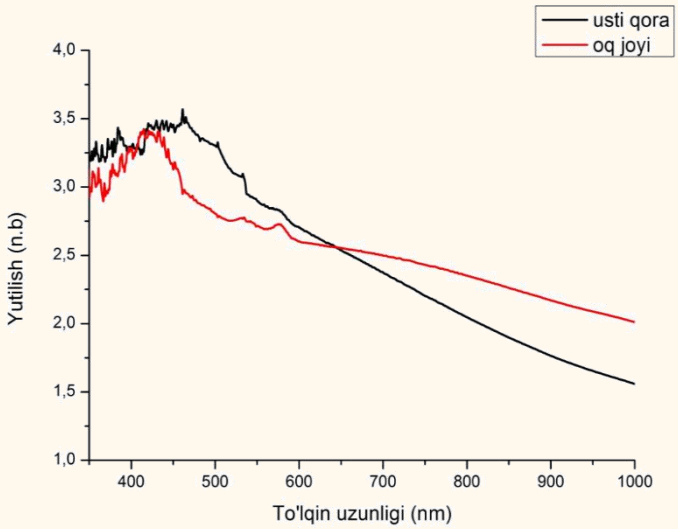
Ushbu tadqiqot natijalari, bu kontekstda lazerlarning ro`lini birinchi bo`lib boholaydi. Diodli va geliy-neon (He-Ne) lazeridan foydalanish granulyatsiuya kasalligida ijobiy natija beradi.

Lazerning sezilarli afzalliklariga qaramay, tasodifiy terminal shikastlanish extimoli mavjud, jarroh buni yoda tutishi kerak, ayniqsa energiyaning ko`rish joyidan

tashqariga tarqalishi bilan bog`liq. COM jarrohligi kontekstida lazerdan foydalanish stapes operatsiyasiga qaraganda ichki quloqdan xafsizroq masofada amalga oshirilgan bo`lsada, issiqlik energiyasining bunday istalmagan uzatilishi vaqtinchalik yuz asab falaji holatlari bilan bog`liq bo`lishi mumkin. Xususan, biz aniq anatomik joylarda lazer nurlanishining to`lqin uzunligini qisqartirdik va ko`proq sovitish effektini ta'minlash uchun lazerni qo`llash paytida liberal sug`orishni qo`lladik. Shunga ko`ra ushbu amaliyotni takomillashtirishdan keyin bunday asoratlar kuzatilmadi.[2]

Moddadan o‘tadigan yorug‘likning intensivligi, faol muhitdan tashqari, asosan uning tarqalishi va yutilishi tufayli kamayadi. Yorug‘lik chastotasi moddaning zarrachalarining tabiiy tebranish chastotasiga teng bo‘lganda, absorbsiya eng kuchli hisoblanadi. Moddadan o‘tadigan yorug‘lik nafaqat yutiladi, balki zichlikning tebranishlari va begona jismlarning mavjudligi natijasida yuzaga keladigan muhitning optik bir hil bo‘lmaganligi bilan ham tarqaladi. Ammo bu tarqalish yorug‘lik to‘lqinlarining umumiy intensivligiga ta’sir qilmaydi. Haqiqiy yutilish nurlanish energiyasini boshqa turdagi nurlanish energiyasiga aylantirish bilan bog‘liq bo‘lib, bu muhit haroratining oshishiga olib keladi [3]. Yorug‘likning yutilishi yorug‘likdan o‘tgan materiya qatlami qalinligining oshishi bilan uning intensivligining pasayishining eksponensial qonuni bilan tavsiflanadi. Susaytirish koeffitsientini aniqlash bo‘yicha tajribalar turli to‘lqin uzunlikdagi qurilmalarda o‘tkazildi, unda quyidagi UV-1280 spektrofotometri ishlatilgan:

- spektr diapazoni 190 dan 1100 nm gacha;

4-rasm. Birinchi urinish teri to`qimalariga nurning yutilish susayish koeffitsientiga bog‘liqligi

Nurlanishning yutilishi nurlanishning to‘lqin uzunligiga ham bog‘liq (4-rasmga qarang).

Xulosa: Ushbu ko`rilgan mavzuda faol shilliq qavat COM uchun tipmanomastoid jarrohligida diodli va He-Ne lazeridan foydalanish bo`yicha qo`llanmalar taqdim etildi. Kuzatilgan kasalliklarni nazorat qilishda surunkali o`rta quloq kasalliklari uchun jarrohlik amaliyotida lazerning terapevtik xususiyatlaridan ijobiy natijalarga erishishga yordam beradi va shu bilan birga zararni kamaytiradi. Lazer nurlanishdan surunkali yiringli otit kasalligini terapevtik davolash hamda jarroxlik amaliyotlarida og`riqsiz amalga oshirish hamda kasallikni tez bartaraf etish kabi afzalliklarga egadir.

Adabiyotlar:

1. Said S.R Surinkali quloq uchun jarrohlikda Jakler RK lazerlari kasallik, Olaryngel Clin North Am. 1996 : 2912) 79-84
2. Пальчун В.Т.и др. Применение низкоэнергетического лазерного излучения в оториноларингологии Метод. Рекомендасии. М. 2002. 21с
3. Kamaliskiy DM. de Border T, Bittermann AJ, Vegner I, Vinsent R. Grohman V. Termik, mehanik va diod (980nm) lazerining akustik effektlari stapedomiya. Otof Neyratol.2014;35(6): 1070-1076
4. Lazer va nur terapiyasi. Douver J.C. Moskva. Reed Elsiver 2010, 5-6 bet

METHODS OF FORMING THE SKILLS OF USING WRITTEN WEAPONS IN PUPILS OF THE 1ST CLASS

Ibragimova Nilufar Nabijonovna
Siddiqova Nasiba Jabboraliyevna
Usmonova Dilafruz Mahamadovna Fergana region,
Altiarik district School 13, English teachers
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296185

Annotation: In recent decades, both educational theorists and practitioners have been paying more and more attention to the problems of developmental learning. Serious scientific works are devoted to this issue. Special programs, textbooks, and manuals are published to help teachers. Modern primary school, based on the principle of developmental learning, is in search of a model for the overall development of the child.

Keywords: graphic skills, school learning to write, calligraphic writing.

One of the sides of the General development of primary school children is the development of speech. Speech in General, as well as written speech, is a multi - faceted phenomenon. An important component of it is considered to be writing as the ability to use graphic signs to express the content of speech and thoughts of a person. Writing skills, and therefore graphic skills, are one of the most important aspects of a child's overall development.

As teachers and researchers point out, "writing is a higher quality of personality than even the most perfect calligraphy."

The development of writing can not be successful without mastering the writing technique itself, without mastering the graphic skill. We find confirmation of this in the works of many scientists.

K. D. Ushinsky, who made a significant contribution to the primary education system, was one of the first to speak about the conscious attitude to writing of primary school students. Ushinsky's didactic provisions, which defined the educational process in the primary classes of the people's school, established certain norms in teaching writing. His system combines the teaching of reading and writing was a turning point in the development of school learning to write. This led to the fact that learning the graphical representation letters becomes meaningful. He also emphasized the need to learn non-stop writing.

For the purpose of sequencing the learning of the letters 'outlines," writes V. A. Saglin, " each letter is decomposed into its constituent elements. First of all, children are trained in writing these elements, and then in writing the letter itself." In the first

two years of children's education at school, it is necessary to pay great attention to the element-by-element drawing of letters. It is only in the third grade that learning to write is faced with the task of developing cursive writing (speed and coherence of writing).

Methods: In the case of element-by-element drawing of letter signs, from the very beginning of learning to write, there was a gap between the visual and motor links in the formation of graphic writing skills. The visual component, on the one hand, acted as a passive factor. On the other hand, the method of detached writing during literacy training delayed the development of coherence and smooth hand movements of the writer at the subsequent stages of the formation of graphic writing skills.

Of course, the principle of piecemeal study of letters had a progressive meaning, since to a certain extent it contributed to the meaningful assimilation of letter signs by pupils. However, the transfer of visual elements of letters to the motor part of the writing process, performed mechanically, as well as repeated, unconscious reproduction of their children on paper, delayed the development of the technical, motor side of the writing skill.

Subject of research: formation of graphic skills and calligraphic writing and their impact on the overall development of students.

The hypothesis of the study: It can be assumed that the formation of graphic skills and calligraphic writing will be more successful and will contribute to the overall development of pupils if, taking into account the psycho physiological characteristics of primary school age and creating a favorable psychological climate in the learning process, the methods of teaching this type of activity will be based on the following pedagogical foundations:

- Using a new technology for developing graphic skills and calligraphic writing, which includes a writing algorithm developed in the course of the research –writing with open rules";

- The use of the writing algorithm creates conditions for the overall development of the child (development of intelligence, speech, reading speed, etc.);

- the process of children's emotional experience of success in learning will lead to the conscious acquisition of skills necessary to create positive motivation in learning to read and write.

We also assumed that a complete system of forming graphic skills and calligraphic writing will have a significant impact on the formation of correct graphic skills and improving writing literacy when correcting handwriting. The purpose, object, subject, and hypothesis of the study determined the following tasks:

1.To reveal the features of formation of graphic skills and calligraphic writing in psychological and pedagogical research and school practice.

2. Develop the technology and substantiate the content aspect of the pedagogical foundations that promote effective teaching of graphic skills and calligraphy in unity with the overall development of students.

3. Determine the content aspect of the writing algorithm that contributes to correctingthe handwriting of students in grades 1-7.

4. Develop guidelines for the formation of graphic skills, calligraphy and hand - writing correction

Results: The article reveals the pedagogical bases that take into account psycho physiological features and are aimed at creating a favorable psychological climate, and the system of effective formation of graphic skills, calligraphic writing and handwriting correction based on them:

- A new technology for forming graphic skills has been created, which includes a writing algorithm developed during the research- «writing with open rules";

- The main detailed elements of letters and ways of their connection, i forming the basis of writing most letters of the Uzbek alphabet, are defined; specific private algorithms for writing each sign are disclosed;

- identified complex of methodical techniques of training based on developed through the study of didactic games; the inclusion of children in a situation in which the withdrawal often result from the psychological barrier of fear of time-consuming activity of writing (game, fabulous situation, journey);

on the creation of a teacher "the situation of success" and psychological comfort;
- developed a system of handwriting correction for students of grades 1, as well as students of pedagogical Universities in Uzbekistan, colleges based on" ready-made "knowledge of the main algorithm, search situations, experience of creative activity, emotional value relationships, a number of developed exercises that contribute to the extinction of the old skill and the predominance of the new, based on «writing with open rules". This research reveals some new approaches to the problem of writing formation in students. Timely and correctly formed graphic skill is the basis for further successful teaching of schoolchildren. Mastering the correct graphic skill significantly affects the development of students ' native language and their overall development. Graphic skills and calligraphic writing are not an independent part of writing. Mastering writing, writing letters, signs, merging them into words serves to convey the semantic side of speech, the transfer of thought.

Many scientists-psychologists, didactics, and Methodists-have studied the psychological features and pedagogical foundations of graphic skills and calligraphy writing. The publications we analyzed reveal the psycho physiological features of the primary acquisition of a child's graphic skill, the reasons for difficulties in mastering the skill-which are hidden in the child itself, in its age-related features - in the weak development of small hand muscles, in difficulties in coordinating visual and motor

images required for the graphic representation of letters, as well as in the imperfection of the writing system, in the imperfection of the methods of teaching recommended to the teacher and used by the teacher. Conclusion: The analysis of the history of the development of writing training shows that to date, scientists have recommended many methods and methods of teaching writing to school practice that are adequate to the task of forming the correct spelling of letters, speed of writing, and calligraphic handwriting. The tools of writing that correspond to the conditions of modern life, the nature of notebook layout, simplification of capital letters that contribute to smoothness, continuity, and, consequently, speed of writing are established. It is determined in what ratio the study of letters should be for mastering reading and writing; the main elements that make up the writing of the letters of the Uzbek alphabet are identified, and appropriate methodological techniques for teaching writing letters, their elements, and others are found. However, quite close attention to the problem of teaching writing by psychologists, teachers, and methodologists is not yet combined with sufficiently high results in mastering the technique of writing, its calligraphy, and mass school students. We can assume that this is to some extent due to the fact that the existing pedagogical and methodological literature has not yet developed a complete system of teaching writing. The research has shown that the method we developed for step-by-step formation of graphic skills and calligraphic writing is effective. In addition, the effectiveness of this work is largely determined by the high level of training of primary school teachers to teach children to write. In this regard, the teachers were offered a Copy book, a calligraphy Notebook, and a teacher's manual developed for first-grade pupils.

Literatures:

1. Arkhipova T. V. How to teach correct and beautiful writing in the 1st grade: Moscow, Transzheldorizdat, 1936.

2. Afanasiev P. O. How to teach writing in primary school: M, Uchpedgiz, 1932.

3. Bezrukikh M. M., Khokhlovat. E. How to write letters. M., 1993.

O‘ZBEKISTONDA MAHALLIY VAKILLIK ORGANLARI TOMONIDAN HOKIM FAOLIYATINI NAZORAT QILISHNING HUQUQIY MEXANIZMI

Parxatov Mardonbek Davronbekovich
Toshkent viloyati yuridik texnikumi o`qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296201

Annotatsiya: O‘zbekiston Respublikasi o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgach, o‘zining davlat organlari va huquq tizimini qayta shakllantirish huquqiga to‘la maqomda ega bo‘ldi. Mustaqil O‘zbekiston davlat organlarining vazifalarini belgilash, ularni mustaqil asosda bajarish va shu yo‘l bilan o‘z faoliyatini yaxshilash uchun jiddiy chora-tadbirlar amalga oshirildi. Buning uchun esa, avvalo, o‘zbek milliy davlatchilik an`analariga murojat qilinib, mahalliy ijroiya hokimiyatining boshlig‘i sifatida hokim lavozimini ta`sis etish maqsadga muvofiq deb topildi. Xalq deputatlari mahalliy Kengashi davlat hokimiyatining vakillik organi hisoblanadi. U viloyat, tuman va shaharlarda tashkil etiladi. Viloyat, tuman va shaharlarda shu hududlarning oliy mansabdor shaxsi – hokim vakillik va ijroiya hokimiyatini boshqaradi. Hokimlarning vakillik organlariga rahbarligi vakillik organlarining ishini tashkil qilishga qaratilgan. Mazkur maqolada mahalliy vakillik organlari, ularning vakolatlari, ahamiyati, tashkiliy shakli, faoliyat tamoyillari, shuningdek, ular tomonidan hokim faoliyatini nazorat qilishning mamlakatimizda amalda bo‘lgan huquqiy mexanizmlari va ularni takomillashtirish masalalari haqida so‘z yuritiladi. Bu ishda kuzatish metodidan foydalanildi. Ushbu maqolada ilgari surilgan takliflarni qonun ijodkorligi jarayonida, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati faoliyatida qo‘llash mumkin.

Kalit so‘zlar: mahalliy boshqaruv, mahalliy davlat hokimiyati, vakillik organlari, hokim, xalq deputatlar kengashi, nazorat qilish

Annotation: After gaining its independence, the Republic of Uzbekistan has the full right to reorganize its state bodies and the legal system. Serious measures have been taken to define the tasks of the independent state bodies of Uzbekistan, to carry them out on an independent basis and thus to improve their activities. To do this, first of all, referring to the traditions of the Uzbek national statehood, it was decided to establish the post of governor as the head of the local executive power. The local Council of People's Deputies is a representative body of state power. It is organized in provinces, districts and cities. In the provinces, districts and cities, the highest official of these areas - the governor - heads the representative and executive authorities. The guidance of governors to representative bodies is aimed at organizing the work of representative bodies. This article discusses the local representative bodies, their powers, importance, organizational form, principles of operation, as well

as the legal mechanisms of their control over the activities of the governor in our country and the issues of their improvement. The observation method was used in this study. The suggestions made in this article can be used in the legislative process, as well as in the activities of local government.

Keywords: local government, local government, representative bodies, governor, council of people's deputies, control

Аннотация: После обретения независимости Республика Узбекистан имеет полное право восстановить свои государственные органы и права. Приняты серьезные меры по совершенствованию выполнения функций независимых государственных органов Узбекистана, их закреплению на самостоятельной основе и тем самым росту. С этой целью было установлено, что обеспечить управление исполнительной властью можно, обратившись к традициям узбекской национальной государственности. Полномочия органов государственной власти Совета народных депутатов. Он организован в провинциях, районах и городах. В губерниях, уездах и городах высшим должностным лицом этого управления является губернатор, возглавляющий представительную и исполнительную власти. Управление представительными органами губернаторов Корректировка работы представительных органов. В этой сфере идет обсуждение представительных органов, статьи права, значение, организационная форма, имеющиеся дела, правовые механизмы содействия контролю государства в их управлении и вопросы их обеспечения. В данном исследовании использовался метод времени. Предложения, выдвинутые в трех статьях, могут быть использованы в законотворческом процессе, в деятельности органов государственной власти.

Ключевые слова: местное самоуправление, местное самоуправление, представительные органы, губернатор, совет народных депутатов, контроль.

O‘zbekistonda demokratik huquqiy davlat barpo etish jarayonida ko‘plab vazifalar belgilangan. Eng muhim vazifalardan biri respublikamizda davlat hokimiyatining vakillik organlarini yangi sharoitlarga mos keladigan tizimini yaratish edi. «*O‘zbekiston Respublikasining mahalliy hokimiyat idoralarini qayta tashkil etish to‘g‘isida*»gi 1992-yil 4-yanvardagi Qonuni respublikada mahalliy hokimiyat organlarining yangi tizimi vujudga kelishida alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. Mazkur qonunda ko‘rsatilishicha, iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o‘tkazish sharoitida ijroiya hokimiyatini mustahkamlash zarurligi munosabati bilan, O‘zbekiston Respublikasining viloyatlari, tumanlari va shaharlarida vakillik hokimiyatiga hamda ijroiya – boshqaruv hokimiyatiga boshchilik qiladigan hokimlar lavozimini ta`sis

etish zarur deb topildi[2]. Viloyatlarning hokimlari Respublika Prezidentining joylardagi rasmiy vakillari hisoblanadi hamda tegishli viloyat xalq deputatlari Kengashlariga hisob beradilar. Ular O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod etiladi hamda xalq deputatlari tegishli viloyat kengashlari tomonidan tasdiqlanadi. Tumanlar va shaharlarning hokimlari esa tegishli viloyat hokimi tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi hamda tegishli xalq deputatlari Kengashi tomonidan tasdiqlanadi. Shaharlardagi tumanlarning hokimlari tegishli shahar hokimi tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi hamda xalq deputatlari shahar kengashi tomonidan tasdiqlanadi. Tumanlarga bo‘ysungan shaharlarning hokimlarini tuman hokimi tayinlaydi va vazifasidan ozod qiladi hamda xalq deputatlari tuman kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XXI bobida O‘zbekiston Respublikasi mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatining Konstitutsiyaviy asoslari mustahkamlangan. Unda mahalliy davlat hokimiyati vakillik organlarining tizimi, tuzilish tartibi, ularning vakolatlari, faoliyatining shakllari, qabul iladigan huquqiy hujjatlari to‘g‘risidagi Konstitutsiyaviy normalar ko‘rsatilgan. Binobarin, Konstitutsiyamizning 99-moddasida shunday deyiladi: “*Viloyatlar, tumanlar va shaharlarda (tumanga bo‘ysunadigan shaharlardan tashqari) hokimlar boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlari hokimiyatning vakillik organlari bo‘lib, ular davlat va fuqarolarning manfaatlarini ko‘zlab o‘z vakolatlariga taalluqli masalalarni hal etadilar*”[3]. Tumanlarga bo‘ysunadigan shaharlarda va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlarda esa davlat hokimiyati vakillik organlari tashkil etilmaydi. Bu joylarda faqat ijroiya hokimiyati organlari – hokimlar bo‘lishi nazarda tutiladi. Mahalliy vakillik organlari hamda ijroiya hokimiyat boshlig‘iga hokim rahbarlik kiladi. 1993-yil 2-sentabrda «Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida»gi Qonun qabul qilinib, mahalliy hokimiyat organlari to‘g‘risdagi Konstitutsiyaviy normalarni aniqlashtirdi va ularni hayotda qo‘llash uchun aniq huquqiy normalar bilan mustahkamladi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 100-moddasiga muvofiq, mahalliy hokimiyat organlari vakolatiga quyidagilar kiradi:

- qonuniylikni, huquqiy tartibotni va fuqarolarning xavfsizligini ta`minlash;
- hududlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish; mahalliy byudjetni shakllantirish va uni ijro etish, mahalliy soliqlar, yig‘imlarni belgilash, byudjetdan tashqari jamg‘armalarni hosil qilish;
- mahalliy kommunal xo‘jalikka rahbarlik qilish;
- atrof muhitni muhofaza qilish;
- fuqarolik holati aktlarini qayd etishni ta`minlash;

[2] «O’zbekiston Respublikasining mahalliy hokimiyat idoralarini qayta tashkil etish to’g’isida»gi 1992-yil 4-yanvardagi Qonun.

[3] O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T; 2003

 normativ hujjatlarni qabul qilish hamda O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga zid kelmaydigan boshqa vakolatlarni amalga oishirish.

Hokimlarning asosiy vazifasi esa Konstitutsiya, qonunlar, Oliy Majlisning boshqa hujjatlari, Prezident va Vazirlar Mahkamasining hujjatlari, yuqori turuvchi organlar va tegishli xalq deputatlari Kengashlarining qarorlari ijrosini tashkil etishdir. Shuningdek, hokimlar jamoat tartibiga rioya etilishi va jinoyatchilikka qarshi kurash, fuqarolarning xavfsizligini ta`minlash, ularning huquqlarini himoya qilish va salomatligini muhofaza qilish chora-tadbirlarini ko‘radilar, tabiiy ofatlar, epidemiyalar va boshqa favqulodda hollarda tegishli ishlarni tashkil etadilar. Agar quyi turuvchi hokimlarning qarorlari Konstitutsiya, qonunlar va boshqa yuqori tashkilotlar qarorlariga zid bo‘lsa, ularni bekor qiladilar; rahbarlari tegishli xalq deputatlari Kengashlari tomonidan lavozimga tayinlanadigan va lavozimdan ozod etiladigan ijroiya hokimiyati bo‘linmalarining ishini nazorat qiladilar; xalq deputatlari Kengashi va hokim qabul qilgan va chiqargan hujjatlarni bajarganliklari uchun mansabdor shaxslarni intizomiy javobgarlikka tortish to‘g‘risida taqdimnoma kiritadilar; davlat mukofotlari bilan taqdimlashga doir iltimosnomalarni qarab chiqadilar va ular yuzasidan takliflar kiritadilar, respublika va xorijda viloyat, tuman hamda shaharning rasmiy vakili sifatida ish ko‘radilar; aholini qabul qilishni tashkil etadilar, fuqarolarning taklif va shikoyatlarini ko‘rib chiqadilar va o‘z vakolatiga berilgan boshqa masalalarni hal etadilar[4]. Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashining qarorlari Konstitutsiya va qonunlarga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlariga zid bo‘lmaslgi kerak. Aks holda ular O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan bekor qilinadi. Hokimlarning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, qonunlari, Prezident farmonlari, qarorlari va farmoyishlariga, Vazirlar Mahkamasining qaror va farmoyishlariga, shuningdek, davlat manfaatlariga zid keladigan hujjatlari O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti yoki Vazirlar Maxkamasi tomonidan to‘xtatiladi va bekor qilinadi. Bundan tashqari, hokim qabul qilgan normativ hujjatlar ustidan fuqarolar, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar sudga shikoyat qilishlari mumkin.

Mahalliy Kengashlarning o‘z hududlari doirasida qabul qilgan qarorlari hokimiyat organining akti bo‘lib, ijrosi majburiydir. Qarorlarni Kengash ochiq ko‘pchilik ovoz berish yo‘li bilan qabul qiladi. Qaror hokim va kotib tomonidan imzolanadi. Kengash majlislari borishini o‘zida ifodalovchi asosiy hujjat sessiya bayonnomasi hisoblanadi. Unda sessiyaning o‘tkazilgan vaqti, ishtirok etgan deputatlar va taklif etilgan shaxslarning soni, kun tartibi, ma’ruzachilar va qo‘shimcha ma’ruzachilar, munozaralarda so‘zga chiqqan shaxslar, ularning nutqlarining qisqacha mazmuni ko‘rsatiladi. Sessiyada qabul qilingan Kengashning

[4] O’zbekiston Respublikasining “*Mahalliy davlat hokimiyati organlari to’g’risida*”gi Qonuni.

har qanday qarori bayonnomada o‘z ifodasini topishi shart. Bayonnoma hokim va sessiya kotibi tomonidan imzolanadi. Bayonnomaning bir nusxasi yuqori turuvchi hokimiyatga beriladi.

Xalq deputatlari Kengashi va hokimning topshirig‘iga binoan yoki o‘z tashabbusi bilan vazifalari doirasidagi masalalar bo‘yicha qaror loyihalarini ishlab chiqishda, mahalliy davlat hokimiyatini amalga oshirishda O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarini tegishli hududda amal qilishni ta`minlash maqsadida, xalq deputatlari Kengashi huzurida doimiy komissiyalar faoliyat yuritadi. Bunday doimiy komissyalar mahalliy Kengashlar faoliyatining tashkiliy shakllardan biridir. Ularning faoliyati orqali Kengashning ishida doimiylik vujudga keladi. Bu doimiy komissiyani deputatlarning Kengash ishiga doimiy va faol jalb qilish vositasidir. Doimiy komissiyalarning soni tegishli Kengashlar tomonidan belgilanib, uning sohalaridan kelib chiqadi. Doimiy va muvaqqat komissiyalarning vazifalari: sessiya muhokamasiga kiritiladigan masalalarni dastlabki tarzda qarab chiqish va tayyorlash, kengash qarorlarini va O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarini ro‘yobga chiqarish uchun ko‘maklashish, vakolatlari doirasida nazorat o‘rnatishdir. Komissiyalar to‘g‘risidagi nizom tegishli xalq deputatlari Kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

Viloyat, tuman va shahar Kengashlarida tashkil etilgan doimiy komissiyalar o‘zlariga tegishli hududda korxona, tashkilot, muassasalarda qonun talablari qanday bajarilayotganligi to‘g‘risida o‘tkazadigan tekshirishlarda hamkorlik qiladilar va o‘z ish rejalarini muvofiqlashtiradilar hamda o‘z faoliyatlari va ish tajribalari bilan fikr almashib turadilar.

Mazkur normalardan kelib chiqib, Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari bevosita hokim faoliyatini nazorat qilish, ayrim hollarda cheklab qo‘yish mexanizmiga ega. Taassufki, ushbu normalarning ayrim jihatlari ijro qilinish mexanizmida jiddiy kamchiliklar mavjudligini ta’kidlash lozim. Hokim lavozimini egallagan shaxsning Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari faoliyatiga boshchilik qilishining belgilanishi ham bu kamchiliklarning ildizi vazifasini bajarmoqda desak yanglishmagan bo‘lamiz. |Mazkur jihatlarni e’tiborga olgan holda quyidagilarni taklif etamiz:

 Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari raisi lavozimi ta’sis etilishi;

 mazkur lavozimni egallaydigan shaxs Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari saylangandan so‘ng, dastlabki yig‘ilishda Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari deputatlari orasidan yashirin ovoz berish yo‘li bilan saylanishi;

 viloyat, tuman va shahar hokimlari ham xalq tomonidan bevosita saylab qo‘yilishi;

 hokim lavozimiga nomzodni Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlarida eng ko‘p deputatlik o‘rnini egallagan siyosiy partiya yoxud teng miqdorda deputatlik o‘rnini egallagan bir nechta siyosiy partiyalar tomonidan kiritilishi mahalliy davlat hokimiyati asoslarini demokratik izga solishda juda katta muvaffaqiyatli qadam bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T; 2017.

2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharhlar. T; 1996.

3. R. Qayumov.O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. T; 1998

4. U. Tadjixanov, A. Saidov, X. Odilqoriev. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. T; 2001.

5. O‘zbekiston Respublikasining *“Mahalliy hokimiyat idoralarini qayta tashkil etish to‘g‘isida»*gi Qonuni. T; 1992y 4-yanvar.

6. O‘zbekiston Respublikasining “*Mahalliy davlat hokimiyati organlari to‘g‘risida*”gi Qonuni T; 1993y 2-sentabr.

SHASHMAQOM TURKUMIDAN SARAXBORI BUZRUK

Axmedova Sarvinozxon Ravshanbek qizi
Yunus Rajabiy nomidagi O‘zbek Milliy
musiqa san’ati institute Maqom xonandaligi yo‘nalishi 3-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: Yunus Rajabiy nomidagi O‘zbek Milliy
musiqa san’ati institute katta o‘qituvchisi, dotsent **Z.Suyunova**
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296217

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shashmaqom turkumining bosh maqomi Buzruk maqomidan Saraxbori Buzruk asari tahlil qilingan.

Kalit so‘z: Maqom, Buzruk, saraxbor, nasr, mushkilot, tasnif, tarona.

Mumtoz musiqa merosimizning sarchashmasi bo‘lmish “Shashmaqom” turkumi ikki yirik “Mushkilot” va “Nasr” qismlaridan tashkil topgan bo‘lib, shashmaqom yaxlit hamda to‘liq ijro etiladigan bo‘lsa avvalo, maqomlarining cholg‘u yo‘llari ijro etiladi. Cholg‘u yo‘llari murakkab va mukammal qismlardan (ya’ni Tasnif va Tarje va boshqalar) tashkil topgan. Mushkilot yo‘llari tinglovchiga so‘zsiz kuylar orqali xushchaqchaqlik, g‘amginlik yoki jasorat kabi kayfiyatlarni baxsh etadi. Cholg‘u bo‘limidan so‘ng maqomlarning “Nasr” qismi ijro etiladi. Nasr qismi ikki guruh sho‘balardan tashkil topgan. Birinchi guruh sho‘balari shashmaqom shakllanishi mobaynida uning tarkibida mavjud bo‘lgan asosiy sho‘balardir. Ikkinchi guruh sho‘balari esa, birinchi guruh sho‘balari asosida yaratilgan bastakorlar ijodiyoti maxsulidir. Asosiy sho‘balarga Saraxbor, Talqin, Nasr va Ufar qismlari va ularning taronalari kiradi.

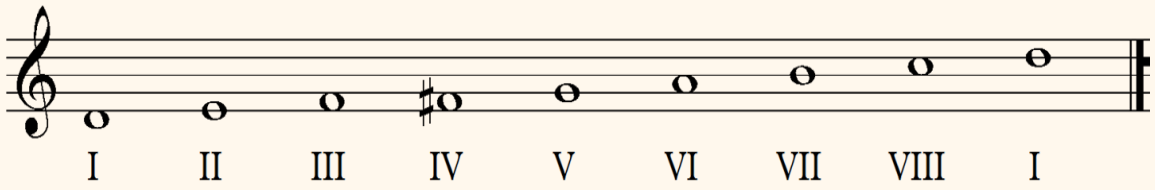
Olti maqom birinchi guruh sho‘balarining barchasi “Saraxbor”lar bilan boshlanadi. Zero Saraxborlar maqomlarning kuy ohangi, tayanch pardalari, namud-avjlari, shaklu shamoyili uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Ular yuksak ishq, falsafiy mushoxada, pand-nasixat mavzusidagi g‘azallar orqali aytiladi. Barcha Saraxborlar sho‘ba shakliga asoslangan hamda zarbul qadim usulida ijro etiladi. Shashmaqomning nasr bo‘limini boshlab beruvchi Saraxbori Buzruk ham sho‘ba shakliga asoslangan.

Luftiyning g‘azali bilan aytiladigan “Saraxbori Buzruk” o‘zining rivojlangan kuy tuzilmasi, o‘ziga xos xarakteri ya’ni daromadning quyi pardalarida boshlangan oshiq dardi, kuyi tadrijiy tarzda yuqori pardalarda ifoda etilib, yana asosiy pardalarga qaytib keladi. Saraxbori Buzruk she’riy matni:

Dilbar so‘g‘inmag‘on jixati bu firoq emish,
Ko‘zdin yiroq bo‘lsa ko‘nguldin yiroq emish.
Tinmas xayoli kunjina ko‘zyoshi qatradin,

Yuz sorini ne yuguzguchi gulgung buroq emish.
Bo‘lmas visol birla ko‘ngul dardu dog‘i kam
Ul timag‘urda, vax ne, balo ishtiyoq emish.
Qon bo‘gladi jigarlari ul g‘amza saxmidin,
Chinu Xitoda negaki oxu qaroq emish.
Yodek Buyumni etdi qoshing bori g‘am bila,
Kim egrilikdadur qamor ichra toq emish.
Lutfiy xirida qolmadi shering‘a mushtariy
Azmi hijoz qilki maqoming Iroq emish.

Saraxbori Buzrukning umumiy tovush qatori:

Saraxbori Buzruk kichik cholg‘u muqaddimasi bilan boshlanib, daromadning kuy mavzusini, birinchi cholg‘u ansambli ijro etadi. Birinchi xat daromad, dipazoni kvinta intervali oralig‘ida asosiy parda re va sol tovushlarda joylashgan. Daromadda asosiy parda re dan kvarta yuqoriga sol pardasiga sakrash xolatini ko‘rishimiz mumkin. Bu esa oshiq dardi va xayajonini yaqol ifodalab beradi.

Daromaddan so‘ng zamzama qismi keladi, zamzamada qochirimlar oshiq dardi asta sekinlik bilan yuqori pardalarga intilayotganini ifodalab, Miyonxat qismiga bog‘lovchi vazifasini o‘taydi va ikkinchi xat Miyonxat qismi boshlanadi. Ikkinchi xat daromad mavzusining rivojlangan varianti bo‘lib, daromaddan kvarta yuqorida boshlanadi. Uning tovush qatori zul kul intervali oralig‘ida. Miyonxatda sol va si tovushlari asosiy parda vazifasini o‘taydi.

To‘rtinchi xat dunasr, daromad boshlangan pardadan oktava yuqorida ijro etiladi. Dunasr boshlanish qismida asosiy parda (re) qayta-qayta takrorlanib, tinglovchi qalbida qandaydir o‘kinchli xotira tuyg‘ularini junbushga keltira boshlaydi, va aytim yo‘li kvarta intervaliga pastga sakrab, daromad mavzusining elementlari yangray boshlaydi. Kvarta pastga sakragan kuy mavzusi yana asta sekinlik bilan yuqori tomon intila boshlaydi.

Maqomlar avjlaridagi o‘ziga xos ko‘rinishi namudlarning ishlatilishidadur. Saraxbori Buzrukning beshinchi xatida Buzruk va Rost sho‘ba yo‘llarining avjiga xos Uzzol namudidan foydalanilgan. Ushbu namud Saraxbori Buzruk boshlanish

ko‘rinishi daromadda bayon etilgan ishq mavzusiga, hamohang va mos ravishda eshitguvchi qulog‘iga hush yoqadi.

Beshinchi, oltinchi, yettinchi xatlarda Muhayyari Chorgoh namudidan foydalanilgan. Ushbu namudi Uzzoldan so‘ng unga silliq ravishda ulanib keladi va Saraxbori Buzrukning avj qismi yangi lad va yangi ohang endilikda tinglovchi dunyosini yangi bosqichga, oshiq osmonidagi yana bir ishq darvozasiga olib kiradi. Ushbu avj qismida boshlang‘ich daromadda bayon etilgan mavzu, yetilib ko‘ngil dardlarini baralla o‘zida tarannum eta boshlaydi. Ya’ni asar cho‘qqiga yetib keladi.

Rivojlangan avj (namudlardan) so‘ng furovard qimi sakkizinchi xat boshlanadi. Qisqa vaqt ichida asta sekinlik bilan yuqori pardalardan pastga tushgan aytim yo‘li boshlang‘ich nuqtaga ya’ni daromad boshlangan pardaga yetib keladi.

Aytim yo‘llarida cholg‘u kuyining g‘azalga mutanosibligi muhim ahamiyatga ega. Zero Hofiz va unga hamohang ravishda ansambl ijro etayotgan cholg‘u kuyi tinglovchining ko‘ngliga asar yaxshiroq yetib borishi uchun xizmat qiladi. Bu o‘rinda Sarahbori Buzrukning ijro talqinini Yunus Rajabiy boshchilidagi maqomchilar ansambli va Abduhoshim Ismoilov rahbarligidagi maqomchilar ansambli ijrosi va ular orasidagi umumiy va farqli jixatlari orqali tahlil etsak.

Yunus Rajabiy rahbarligida ijro etilgan Saraxbori Buzruk sho‘basi jonli, orginal ravishda tinglovchi qalbiga tez yetib boradi. Ushbu aytim yo‘li ayol xonanda Berta Davidova ijrosida o‘ziga xos ravishda talqin etilgan. Abduhoshim Ismoilov rahbarligidagi ansamblda ushbu sho‘baning yetakchi hofizi Xasan Rajabiydir. Abduhoshim Ismoilov rahbarligida ijro etilgan sho‘ba Yunus Rajabiyning ansambiliga nisbatan biroz vazminroq suratda talqin etilgan. Cholg‘u muqaddimasi ham Rajabiy ansambliga nisbatan ko‘proq ijro etilgan. Yunus Rajabiyning ansamblida daromadning bir qismi cholg‘u muqaddimasi sifatida kelsa, Abduhoshim Ismoilov rahbarligidagi ansamblida cholg‘u muqaddimasida daromadning kuy mavzusi to‘liq ijro etilgan. Yana shuni e’tiborga olish kerakki mumtoz musiqamiz borasida dovrug‘ qozongan xar qanday bastakor, sozanda hofiz bo‘lmasin o‘z uslubi, pozitsiyasi bilan asar ijrosiga yondoshadi. Ushbu ikki sho‘baga ham ikki bastakor o‘z qarashlari bilan yondoshganini ko‘rishimiz mumkin. Masalan Abduhoshim Ismoilov rahbarligidagi ansambl Saraxbori Buzrukni vazmin, juda ham lirik kayfiyatda talqin etgan. Zamzama qismi ham ayollar va erkaklar ansabmli tomonidan Yunus Rajabiy rahbarligidagi ansambldan farqli ravishda juda ham yuqori pardalarda ijro etishgan. Yunus Rajabiy ansambli ushbu asarni jonli va xayajonli kayfiyatda ijro etgan. Shuningdek Abduhoshim Ismoilovning ansambli ijorsidagi yosh, nav nihol xonandalarning ovozi, Yunus Rajabiy ansamblidagi hofizlarning zabardast ovozlaridan ajralib turadi.

Xulosa qilib aytganda, ikkala ansambl ham Saraxbori Buzruk sho‘basini maromiga yetkazib ijro etishgan bo‘lishiga qarama Yunus Rajabiy va Abduhoshim

Ismoilovning rahbarligidagi ijroni bir-biridan farqli jihatlari haqida baholi qudrat yuqorida tahlil etdik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.Rajabov. Maqomlari masalasiga doir.O‘zSSR Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, Toshkent 1963.

2. I.Rajabov. Maqomlar. “San’at” nashriyoti. Toshkent 2006.

3. O.Ibroximov. Maqom va makon “Movarounnaxr”, Toshkent 1997.

4. O.Ibroximov. Фергано – Ташкентские макомы. “Юнеско”, Toshkent 2006.

5. Sh.Oyxo‘jayeva. Maqom taronalari. O‘zbekiston Davlat Konservatoriyasi Tahrir – Nashriyot bo‘limi. Toshkent 2011 yil.

6. Matyoqubov O. “Maqomot”,Musiqiy nashriyot, Toshkent. 2004.

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАҲАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫНЫҢ ФОНОСТИЛИСТИКАЛЫҚ АНАЛИЗИ

Кдырбаева Улзада Кайрбаевна
Қарақалпақ мәмлекетлик университети таяныш докторанты
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296221

Аннотация. Мақалада қарақалпақ қаҳарманлық дәстанлары («Едиге», «Алпамыс» хәм «Қырқ қыз») тили фоностистикалық жақтан анализленген. Дәстанлар тилинде сеслердиң стилистикалық хызмет атқарып келиўи ҳәм пикирдиң эмоционал-экспрессивлигин арттырыўдағы тутқан орны үйренилген.

Таяныш сөзлер: фоностилистика, тәкирар, аллитерация, ассонанс, эвфония.

ҚОРАҚАЛПОҚ ҚАҲРАМОНЛИК ДОСТОНЛАРИНИНГ ФОНОСТИЛИСТИК ТАҲЛИЛИ

Аннотация. Мақолада қорақалпоқ қаҳрамонлик достонлари («Едиге», «Алпомиш» ва «Қирқ қиз») тили фоностистик жиҳатдан таҳлил қилинган. Достонлар тилида товушларнинг стилистик хизматда келиши ва фикрнинг эмоционал-экспрессивлигини орттиришдаги тутган ўрни ўрганилган.

Калит сўзлар: фоностилистика,такрор, аллитерация, ассонанс, эвфония.

ФОНОСТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В КАРАКАЛПАКСКИХ ГЕРОЙИЧЕСКИХ ЭПОСОВ

Аннотация. В статье анализируется язык каракалпакских героических эпосов («Едиге», «Алпамыс» и «Қырқ қыз») с фоностилистической точки зрения. В языке былин изучена роль звуков в стилистической службе и эмоционально-выразительной мысли.

Ключевые слова: фоностилистика, повторение, аллитерация, ассонанс, эвфония.

PHONOSTYLISTIC ANALYSIS OF KARAKALPAK HEROIC EPICS

Abstract: The article analyzes the language of Karakalpak heroic epics (Edige, Alpamis, and Kyrk qyz) from the phonostylistic point of view. In the language of epics, the role of sounds in the stylistic service and the emotional-expressiveness of thought has been studied.

Key words: phonostistics, repeat, alliteration, assonance, euphony.

Сеслер көркем әдебиятта өз алдына стиллик бояўға ийе тил бирлиги есапланады. Көркем текстте сеслердиң қайталанып келиўи ҳәр түрли стиллик бояўлар, эмоционаллық-экспрессивлик реңклер жасаўда кең қолланылады.

Әдетте поэтикалық тексттеги сеслер стилистикалық хызмет атқарып, көркемлеў қуралына айланыўы ушын олар белгиленген дәрежеде қайталанып қолланылыўы шәрт. Сеслердиң мине усындай стиллик хызметлерин тил билиминиң фоностилистика тараўы кең түрде үйренеди. Фоностилистика – бул көркем тексттиң сеслик өзгешеликлерин үйрениўши тараў есапланады.

«Поэтикалық тилде ең майда элемент сөздиң қурамында жумсалған сесесапланып, олардың тийкарында пайда болған эвфония, сеслик тәкирар, сеслик үнлесликтиң түрлери – аллитерация, ассонанс, уйқас, сондай-ақ паронимия мәселелери поэтикалық фонетиканың изертлеў объекти есапланады» [1. 22]

Көп ғана илимпазлардың пикирлерин есапқа алып, сеслик қайталаўларға

айырым сеслердиң қатарлар арасында тәкирарланып келиўине тийкарланыўшы стилистикалық фигуралар: аллитерация ҳәм ассонансларды мысал етип келтириўимиз мүмкин. Тәкирардан даўыслы сеслердиң тәкирарланыўы, даўыссыз сеслердиң тәкирарланыўы сондай-ақ буўынлардың тәкирарланып келиўи халық аўызеки дөретпелеринде, әсиресе дәстанларда жийи ушырасады. Мысалы,

– **Ж**ерди, көкти халық әйлеген илайым,

Жети **ж**астан неден болды гүнайым,

Жайды көтералмай **ж**ылайман өзим,

Жетиминди қолла қәдир қудайым (А, 82).

«Фонетикалық элементлерди билип тәкирарлаў арқалы автор өзиниң сүўретлеў күшин асырыўға, ишки сезимлерин бөрттирип сәўлелендириўге ериседи. Сес тәкирары, әсиресе, тыңлаўшы яки оқыўшының дыққатын тийкарғы объектке көбирек қаратыў ушын қолланылады. Тәкирардың тийкарғы ўазыйпасы тәсирли баянлаў, пикирди конкретлестириў ҳәм оған тыңлаўшының дыққатын қаратыў» [3. 59].

Көркем текстте аллитерация қолланылғанда пикирдиң тәсирлилиги ҳәм образлылығы артады ҳәм де қатарлар арасында музикалылық пайда болады. Аллитерация – [лат. *ad* – алдыңғы, дәслепки + *litera* – ҳәрип] ҳәрип қайталаў. Даўыссыз сеслердиң жийи-жийи қайталанып келиўи [4, 10].

Бир төө**б**ениң **б**асында,

Балам түсти ядыма,

Ботам түсти ядыма (А, 71).

Аллитерация қолланылыўына қарай горизонтал ҳәм вертикал бағытта болып келеди:

Сай **с**үйеги **с**арқырап,

Сескенип турды Қаражан (А, 22).

Келтирилген қатарларда жыраў «с» сесин тәкирарлап қоллаў арқалы Қаражанның сол ўақыттағы аҳўалын тыңлаўшыға образлы түрде жеткере алған.

Көркем текстте аллитерациялардың болыўы қаҳарманның эмоционал ҳалатының оқыўшыға тәсирли жетип келиўине тийкар болады.

Бай **б**аласы **б**айға усар,

Байламаған тайға усар,

Бий **б**аласы **б**ийге усар,

Бийик-**б**ийик таўға усар (Е, 25).

Бул мысалда *бай, баласы, байға, байламаған, бий, баласы, бийге, бийик-бийик* сөзлери «б» даўыссыз сеси менен өз-ара үнлесип келип, қосық қатарларындағы уйқасты тәминлеўге хызмет етип тур.

Қустан **қ**ашқан **к**ояндай,

Қақайды сонда көреди,

Қыз жеңгесин көргеннен,

Қақай да сөйлей береди (Ққ, 14).

Жоқарыда келтирилген мысалларда бирдей даўыссыз сеслердиң қатарлар басында, яғный вертикал бағытта қайталанып келгенин көрип өттик. Енди горизонтал аллитерацияның көркем текстте қалай қолланылыўын үйренип шығамыз.

Дәртли менен **д**әртлессең,

Дәртиң қалмай төгилер,

Бий**д**әрт пенен **д**әртлессең,

Қабырғалы қолын сөгилер (А, 70).

Бул мысалда «д» сеси горизонтал бағытта қайталанып келип, тыңлаўшының дыққатын көбирек дәрт сөзине қаратып турғанын көремиз.

Қалдырды мени жаўда деп,

Қолындағы **қ**ынаны,

Қатты-**қ**атты байлады (А, 63).

Аллитерация қубылысында ҳәм вертикал, ҳәм горизонтал бағытта даўыссыз сеслердиң қайталанып келиў жағдайлары да жийи ушырасады:

Қус төреси **к**уў еди,

Қуладин **қ**устың **қ**улы еди,

Қуладинди **қ**айтарып,

Қуў илдирип жүр еди (Е, 50)

Мысалдағы бирдей «қ» сеси менен басланыўшы ҳәрқыйлы сөзлер тек сыртқы көриниси ушын ғана тәкирарланып келместен, ал бул сөзлер стиллик тәрептен өзине тән мәни оттенкалары менен қолланылған.

Қорлы**қ** көрип **қ**аба**қ**лары **қ**ат**қ**анда,

Қас**қ**ыр тартып **қ**ызыл **қ**анға бат**қ**анда (Ққ, 24)

Қарсы келген жаўларды,

Қазық **қ**ылып **қ**а**кк**анда (Ққ, 29)

Дәстанлар тилиндеги аллитерация қубылысын үйренип шыққанымызда, оларда «б», «д» ҳәм «қ» сеслери көбирек қайталанып келип, көркем текстте эвфонияны пайда еткенин көриўимиз мүмкин. «Эвфония – сөзлердиң қулаққа жағымлы еситилиўи ушын қолланылатуғын ҳәр қыйлы фонетикалық усыллардың жыйынтығы» [5.31].

Ассонанс [фр. *assonance* – үнлеслик] – бирлей ямаса жақын

даўыслылардың тәкирарланыўы нәтийжесинде пайда болатуғын үнлеслик [4. 19]. Ассонанс қубылысы да аллитерация сыяқлы көркем шығарманың барлық түрлеринде, әсиресе фольклорлық дөретпелерде жийи ушырасады.

Алты **а**й қысл**а**р **а**м**а**н б**а**?

Алты **а**й ж**а**зл**а**р **а**м**а**н ба?

Ақш**а**л б**а**й **а**т**а**ң **а**м**а**н б**а**?

Келтирилген қатарларда

Дәстанлар тилин фоностилистикалық тәрептен үйренгенимизде, оларда аллитерация сыяқлы ассонанс қубылысынан да кең пайдаланылған.

Айтпағанды **а**йтты деп,

Абыройымды түсирдиң,

Айтса **а**йтсын **а**йтқанлар (Ққ, 15).

Келтирилген мысалда сегиз сөзден ибарат қысқа қатарларда «а» сеси алты сөздиң басында тәкирарланып келип, әжайып музыкалылық пайда еткенин көриўимиз мүмкин.

Алдын қырдым дегенде,

Арты гүўлеп толады,

Артын қырдым дегенде,

Алды гүўлеп толады (А, 65).

Бул қатарлар вертикал ассонансқа мысал бола алады. Бунда ҳәр бир қатардың биринши сеси «а» сеси менен басланған. Ассонанс қубылысы тек ғана қатарлар басында қолланылып қоймастан горизонтал бағытта да ушырасады:

– Ҳә, **Е**диге, **Е**диге,

Еңбекли жалғыз, **е**р өгиз,

Егиз **е**дик озалда (Е, 17).

Көрип өткенимиздей дәстанлар тилинде «а» ҳәм «е» сеслери ассонанслық хызметте жийи ушырасады.

Фоностилистиканың тил нызамлары сеслердиң көркемлик күшин арттырыў, сеслердиң байланысы арқалы жағымлы музикалылықты тәмийинлеў ҳәм пикирди еле де мазмунлы етиў имкәнын береди [2. 610-614].

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының тили оғада көркем ҳәм де тәсирли болып, дәстанлар тилинде сеслердиң қайталанып қолланылыўы мине усы көркемлиликти тәмийинлеўде, айтылажақ пикирдиң эмоционаллығын арттырыўда үлкен әҳмийетке ийе. Сондай-ақ сеслик қайталаўлар қатарлар арасында уйқас пайда етип, музикалылығын тәмийинлеўге де хызмет еткен.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Абдиназимов Ш.Н. Лингвопоэтика. – Ташкент: Yoshlar nashriyot uyi, 2020.
2. Алымбаева З.А. Фоностилистика – наука изучающая звуковой состав художественного текста // Бюллетень науки и практики. 2020. – Т. 6. №3
3. Ҳайдаров А.А. Бадиий тасвирнинг фоностилистик воситалари. Филолог. фан. ном. дис. …автореф. – Тошкент: 2008.
4. Сейдуллаева Д. Тил билими терминлериниң түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Билим, 2018.
5. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәримбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1992.
6. Қарақалпақ фольклоры. «Едиге». Т. 57-66. Нөкис: Илим, 2013.
7. Қарақалпақ фольклоры. «Алпамыс». Т. 1-8. Нөкис: Қарақалпақстан, 2007.
8. Қарақалпақ фольклоры. «Қырқ қыз». Т. 9-13. Ташкент: Маънавият, 2009.

РИВОЖЛАНГАН МАМЛАКАТЛАРДА ҚЎШИЛГАН ҚИЙМАТ СОЛИҒИНИНГ ЖОРИЙ ЭТИЛИШ БОСҚИЧЛАРИ

Бобир Чариевич Эшкараев
мустақил тадқиқотчи
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296224

Аннотация: Мақолада қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС)нинг айрим ривожланган мамлакатларда солиқ тизимига жорий этилиш босқичлари кўриб чиқилган. Бунда турли давлатларда ҚҚС ставкалари, объекти ва тўловчиларининг белгиланишига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: қўшилган қиймат, таннарх, солиқ ставкаси, истеъмол солиғи, эгри солиқлар.

Аннотация: В статье рассмотрена этапы введения налога на добавленную стоимость (НДС) в налоговые системы некоторых развитых стран. При этом обращено внимание на установление ставов, объектов и плательщиков НДС.

Ключевые слова: добавленная стоимость, себестоимость, налоговая ставка, налог на потребление, косвенные налоги.

Resume: The article considers the stages of introduction of value added tax (VAT) in the tax systems of some developed countries. At the same time, attention is paid to the establishment of rates, objects and payers of VAT.

Key words: Keywords: value added, cost, tax rate, consumption tax, indirect taxes.

Ҳар бир давлатнинг солиқ сиёсатини мустақил амалга ошириш ҳуқуқи миллий суверенитетининг ажралмас қисми бўлиб бўлиб ҳисобланади. Истеъмолчига юкланадиган солиқ турига боғлиқ барча муаммоларга қарамасдан, қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) дунёда кенг тарқалган эгри (бевосита) солиқлардан бири бўлиб қолмоқда. Шунинг учун ушбу солиқнинг солиқ тизимига жорий этилиш босқичларини ўрганиш аҳамият касб этади.

Айрим Европа давлатларида сотишдан олинадиган солиқ, товарнинг ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига бўлган ҳаракатининг ҳар бир босқичида ундирилган. Натижада сотилаётган товарлар нархи анча қимматлашиб, ҳам истеъмолчилар, ҳам ишлаб чиқарувчилар норозилигига сабаб бўлган. Шу сабабдан иккита жаҳон уруши оралиғида бу солиқ бекор қилинган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин солиқ янгидан қайта ишланиб, жорий қилинади: энди солиқ чакана савдо босқичида бир марта ундирилади. Бундай шароитда ишлаб чиқариш ва савдонинг ҳар бир босқичида давлат тўлиқ назорат қилолмасди, бу эса давлат бир қисм даромадларини йўқотишига олиб

келарди. Бу омиллар қўшилган қиймат солиғи (кейинги ўринларда ҚҚС) вужудга келишига туртки бўлди.

Давлат бюджетининг даромад қисмини қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) билан тўлдириш ғояси XX аср бошларида Биринчи жаҳон урушидан кейин пайдо бўла бошлаган. Дастлаб Германияда “Siemens” компанияси асосчиси ва раҳбарларидан бири Вильгельм фон Сименс томонидан ушбу ташаббус илгари сурилган. Унинг компанияси йирик трансмиллий корпорация бўлиб, 1919-йилда жиддий молиявий муаммоларга дуч келади. Натижада, компания хориждаги мулкларининг катта қисмини йўқотиб, ўз капиталининг деярли ярмига тенг миқдорда зарар кўради. Вильгельм фон Сименс Германия солиқ тизимини ислоҳ қилиш лозимлигини, хусусан, янги эгри солиқ жорий қилиш таклифи билан чиқади. Таклиф этилаётган солиқ “Veredelte Umsatzteuer” (мукаммаллашган оборот солиғи) Германия бюджетини сезиларли даражада тўлдириш имконини бериб, унинг асосий тўловчилари ишлаб чиқарувчилар эмас, балки якуний истеъмолчилар бўлиши керак эди. Лекин, тез орада Сименснинг ўлими билан бу ғоя ривожланмай қолади ва XX асрнинг 50-йилларигача ҚҚС ҳақида ҳеч ким эсламайди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин дунёнинг бир қатор давлатларида иқтисодий ислоҳотлар ўтказилди. Ўтказилган ислоҳотларнинг натижасида икки муҳим фискал ислоҳот кўзга ташланади:

- биринчидан, тўғри (бевосита) солиққа тортишга эътибор қаратиш (АҚШ, Австралия, Япония ва бошқа давлатлар);
- иккинчидан, эгри (билвосита) солиққа тортишнинг аҳамиятини ошириш (Европа Иттифоқи давлатлари).

1954-йил 10-апрелда француз иқтисодчиси, Франция иқтисодиёт, молия ва саноат вазирлиги солиқ ва йиғимлар дирекцияси раҳбари Морис Лоре янги солиқ турини таклиф қилди. У ҚҚСнинг ҳозирги кундаги кўриниши бўйича схема ишлаб чиқиб, ҳукуматга тақдим қилди. Ўша вақтларда бирлашаётган Европанинг молиячилари аъзо давлатлар ишлаб чиқарувчилари учун турли шароитлар номувофиқлигини юмшатувчи солиқ турини излаётгандилар.

Франция ҳукумати дастлаб ушбу янги солиқ турини ўша пайтдаги француз колонияси ҳисобланган – Кот-д`Ивуар давлатида синаб кўришга қарор қилади. Бу тажриба муваффақиятли чиқиб, 1958-йилдаёқ Франция ҚҚСни ўз солиқ тизимига киритди.

1957-йилда Италия пойтахти Римда Европа иқтисодий иттифоқи (ЕИИ)ни тузиш бўйича шартнома имзоланди. Бу ЕИИда ҚҚСни жорий қилишга туртки бўлди. ЕИИ иштирокчи давлатлари шартнома доирасида умумий интеграциялашган бозор тузиш мақсадида ўз солиқ тизимларини такомиллаштирдилар. 1967-йилда ЕИИ Кенгаши қабул қилган Директивага

асосан ҚҚСнинг Европанинг асосий эгри солиғи деб белгиланди. Директива ЕИнинг барча аъзо давлатлари 1972-йилнинг охиригача ўз ҳудудларида ҚҚСни жорий этиши ва янги аъзолар ҳам ҚҚСга ўтиши зарурлигини кўзда тутарди.

ҚҚСни Франциядан кейин Дания, Германия каби давлатлар ўз солиқ тизимларига киритдилар. 1973-йилда Буюк Британия, Ирландия ва Австрия ҚҚСни жорий қилдилар. ҚҚС Европа иттифоқига аъзо бўлиш шартларидан бири бўлгани учун 1980-йилларда Греция, Португалия ва Испания ҳам ҚҚСни жорий қилиб, ундира бошлайдилар.

Эгри солиққа тортишнинг қиёслама таҳлили шуни кўрсатадики, ҳамма ривожланган давлатларда ҳам ҚҚСга талаб йўқ. Масалан, АҚШда ҚҚС қўлланилмайди, унинг ўрнига сотишдан олинадиган солиқ ундирилади.

Япония иқтисодиётида ҚҚС таркибий элементлари жиҳатидан жуда фарқ қилади. Биринчидан, ҚҚС жуда паст – 5% ставкада ундирилади, иккинчидан, япон ҚҚСи умуман қоплаб бериш (зачет) жараёнини кўзда тутмайди.

Нефть экспорт қилувчи давлатлар (Россия, Никарагуа, Венесуэладан ташқари) ҚҚСни қўлламайдилар.

Ҳозирги кунда 130 дан ортиқ давлатлар солиқ тизимларида ҚҚСни қўллаб келишади. Барча давлатлар ҚҚСни жорий қилишнинг умумий тамойилларидан фойланадилар, бу эса ўз навбатида ушбу солиқ турининг рақобатбардошлиги ва афзалликларини таъминлайди. Шу билан бирга амалиётда ҚҚСни қўллашнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, улар ҳар бир давлатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти вазифаларидан келиб чиқиб турлича бўлиши мумкин.

Адабиётлар рўйхати:

1. Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. – “Академия” нашриёти, Т., 2002, 14-б

2. Ш.Қ.Гатаулин. Солиқлар ва солиққа тортиш. Ўқув қўлланма. ДСҚ., Тошкент-1996, 109-б.

3. Налоговые системы зарубежных стран: Учебник для вузов/ Под ред. проф. В.Г. Князева, проф. Д.Г. Черника. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1997. - 191 с.

4. Тошматов Ш.А. “Қўшилган қиймат солиғи ва уни такомиллаштириш йўллари (Ўзбекистон Республикаси материалларида)”. Номзодлик диссертацияси, Т.-2003, УДК:336

5. Алиева Э.Б., “Европейский путь развития НДС: сравнительный анализ” // Журнал “Актуальные вопросы экономических наук”. 2014. №38. Стр.153-159

6. Герасимова В., “День рождения НДС: великого и ужасного” //Экономическая газета, 04-2017. Минск.

7. Вавилова М., “В Европе тоже НДС платят”//Журнал “Современная Европа”, 2005. №4 (24)

ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАРДАН ОЛИНАДИГАН ДАРОМАД СОЛИҒИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ
ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАЛОГ НА ДОХОДЫ ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ
ISSUES OF IMPROVEMENT OF PERSONAL INCOME TAX

Тоштемиров Тўлқин Тоиржонович
Мустақил тадқиқотчи
Тоштемиров Тулкин Тоиржонович
Независимый исследователь
Toshtemirov Tulkin Toirjonovich
Independent Researcher
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296228

Аннотация: Мақолада жисмоний шахслардан олинадиган даромада солиғининг мазмун-моҳияти очиб берилган. Шунингдек, жисмоний шахсларни солиққа тортишда хорижий мамлакатлар тажрибаси ўрганилган ва ушбу солиқнинг иқтисодий аҳамияти ёритилган.

Калит сўзлар: жисмоний шахслардан олинадиган даромада солиғи, тушумлар, давлат бюджети, имтиёзлар, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди.

Аннотация. В статье раскрывается сущность налога на доходы физических лиц. Также изучается опыт зарубежных стран в области налогообложения физических лиц и выделяется экономическая значимость данного налога.

Ключевые слова: налог на доходы физических лиц, поступления, государственный бюджет, льготы, фонда оплаты труда.

Abstract: The article reveals the essence of the personal income tax. The experience of foreign countries in the field of individuals taxation is also studied, and economic significance of the tax is highlighted.

Key words: personal income tax, receipts, state budget, benefits, labor compensation fund.

Кириш.

Сўнгги йилларда иқтисодий соҳада кенг кўламли ўзгаришлар амалга оширилди, энг аввало, Ўзбекистоннинг ўз мажбуриятларини бажариш ва чет эл ҳамкорларининг даромадларини репатриация қилиш, мамлакатнинг инвестициявий жозибадорлигини ошириш учун шарт-шароитларни таъминловчи миллий валюта эркин конвертациясининг жорий этилганлиги бу борада муҳим қадам бўлди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили.

Жисмоний шахслардан олинадиган даромада солиғи бўйича кўплаб замонавий иқтисодчи олимлар ўзларининг илмий қарашларида фикрларини баён этганлар.

Физиократлар таълимотининг асосчиси Француа Кене (1694–1774) Давлат харажатларини қоплашнинг йўналишидан

- ер эгаларидан олинадиган солиқ
- уй ёки кўчмас мулкни ижарага беришдан олинган даромадларин солиққа тортиш орқали давлат харажатларини қоплаш йўлларидан бири сифатида эътироф этди.

Француа Кене (1757 й.) бундай даромад олиш усули солиқ тўловчи учун ортиқча ҳаражат ва оғир меҳнатга асосланмаган фойдани ташкил қилишини таъкидлаб ўтди. [3].

Америкалик сиёсий иқтисодий соха бўйича олим Герберт Саймон(1943й.) иқтисодчи олим Дик Нетсер(1966й.) ижарага берилган объектлар учун уларнинг ер ва кўчмас мулк учун солиқ суммасини уларнинг ҳақиқий ижара қийматидан олиниши кўчмас мулкка бўлган талабни ва ижара ҳақи тўловларини пасайишига хизмат қилади деб таъкидлаб ўтди.

Россиялик олимлардан Дрожжина И.А. ўзининг қарашларида юридик шахсларнинг мол-мулк солиғи, жисмоний шахслардан олинадиган мол-мулк солиғи ва ер солиғини бирлаштириб кўчмас мулк солиғи жорий этишни таклиф қилган. [4].

Тадқиқот методикаси.

Мақолада илмий абстракция, анализ, синтез, индукция ва дедукция усулларини қўллаган ҳолда жисмоний шахслардан олинадиган даромада солиғига оид хорижий ва маҳаллий иқтисодчи олимларнинг тадқиқотлари ўрганилди.

Таҳлили ва натижалар.

Давлат бюджетини шакллантиришнинг тамомила янги принциплари ва механизмлари жорий этилди, унинг даромад ва харажатлари шаффофлигини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилди. Давлат активларини бошқаришнинг самарадорлигини ошириш ва бюджетнинг даромад қисмини кўпайтиришга қаратилган ишга солинмаган захиралардан фойдаланиш чоралари кўрилди.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 29 июндаги “Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш

концепцияси тўғрисида”ги ПФ-5468-сон Фармони5 билан солиқ сиёсати концепцияси доирасида дастлабки ислоҳотлар амалга оширилди.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепцияси доирасида 2019 йил 1 январдан бошлаб, меҳнатга ҳақ тўлаш фондига солиқ юки қуйидагилар орқали камайтирилди:

барча фуқаролар учун жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг ягона ставкасини 12 фоиз миқдорида жорий этилди, шундан 0,1 фоизини шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларига йўналтириш белгиланди. Бунда, айрим тоифадаги фуқароларнинг меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдори 1,41 баравари миқдоридаги даромадларини солиқ солишдан озод қилишнинг амалдаги тартиби сақлаб қолинди;

фуқароларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш туридаги даромадларидан Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига ушлаб қолинадиган суғурта бадалларини бекор қилинди;

пенсия тизимининг барқарорлигини таъминлаш мақсадида бюджет ташкилотлари ва давлат корхоналари, устав жамғармаси (капитали)да давлат улуши 50 фоиз ва ундан кўпроқ миқдорда бўлган юридик шахслар, устав жамғармаси (капитали)нинг 50 фоизи ва ундан кўпроқ миқдори давлат улуши 50 фоиз ва ундан кўпроқ бўлган юридик шахсга тегишли юридик шахслар ҳамда уларнинг таркибий тузилмалари учун ягона ижтимоий тўловни 25 фоиз миқдорида белгиланди, шунингдек, бошқа юридик шахслар учун ушбу тўлов ставкасини 15 фоиздан 12 фоизгача пасайтирилди.

Маълумот учун: Ўзбекистон Республикасида 2019 йил 1 январдан жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи учун белгиланган 0 дан 22,5 фоизагача бўлган прогрессив солиқ ставкасидан воз кечилиб, 12 фоизлик ягона солиқ ставкаси жорий этилган.

Жисмоний шахсларнинг даромадларини солиққа тортишни халқаро тажрибасини ўрганадиган бўлсак, аксарият давлатлар томонидан жисмоний шахсларнинг даромадларини солиққа тортишда ягона солиқ ставкасидан фойдаланилади (1-жадвал).

1-жадвал

Хорижий давлатларнинг жисмоний шахсларнинг даромадларига солинадиган солиқ ставкалари тўғрисида маълумот

[5] https://lex.uz/docs/3802378

Давлатлар	Армения	Белорусь	Болгария	Эстония	Грузия	Венгерия	Қозоғистон	Қирғизистон	Туркманистон	Украина	Россия	Руминия
Солиқ ставкаси	22%	13%	10%	20%	20%	15%	10%	10%	10%	19,5%	13%	10%

Жисмоний шахсларнинг даромадларини солиққа тортишни такомиллаштирилиши натижасида бир қатор ютуқларга эришилди.

Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғидан тушумлар 2018 йилга нисбатан 2021 йилда **2,6 баравар** кўп тушган, шунингдек ушбу солиқни ялпи ички маҳсулотдаги улуши ҳам **1,8 фоизга** нисбатан **2,6 фоизни** ташкил этди (2-жавдал).

2-жадвал

Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи тушумлари тўғрисида маълумот[6]

млрд.сўмда

№	Солиқ тури	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил
	Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи	7 448,0	13 327,0	15 141,0	18 918,0

Давлат солиқ қўмитасининг маълумотларига кўра, 2022 йил июнь ойи солиқ ҳисоботларига асосан жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи тўловчилар сони **5299,4 минг кишини** ташкил этган ёки 2021 йил мос даврига нисбатан **427,3 минг нафарга ошган**.

Шундан, шундан **34,6%ини** – бюджет ташкилотлари ходимларини, **65,4%ини** – нобюджет ташкилотлари ходимларини ташкил этган.

Амалга оширилган ислоҳотларга қарамасдан иқтисодиётда норасмий меҳнат ресурсларини расмийлаштириш ва иш ҳақини легаллаштириш билан боғлиқ муаммолар сақланиб қолмоқда.

[6] www.mf.uz

Таҳлилларга кўра, солиқ тўловчиларнинг **33,6%** *(1778 нафар)* – **1 млн.сўмгача**, **22,6%** *(1460 нафар)* – **1 млн.сўмдан 2 млн.сўмгача**, **20,5%** *(1084 нафар)* – **2 млн.сўмдан 4 млн.сўмгача**, **23,4%** *(1240 нафар)* – **4 млн.сўм** ва ундан юқори иш ҳақи ҳисобланган.

Шу билан ҳозирги кунда, илмий доираларда жисмоний шахсларнинг даромадларига солиқ солишда солиққа тортилмайдиган **энг кам иш ҳақи миқдорини** белгилаш бўйича муҳокамалар бўлмоқда.

Мазкур йўналиш бўйича хорижий тажриба ўрганилганда қуйидагилар маълум бўлди:

Хусусан, жисмоний шахсларнинг даромадларига солиқ солишда солиққа тортилмайдиган энг кам иш ҳақи миқдори жорий этилган давлатларда **прогрессив солиқ ставкалари жорий этилган.**

Жумладан, **Хитой Халқ Республикаси** жисмоний шахсларнинг даромадлари солиққа тортилмайдиган энг кам иш ҳақи миқдорини чегирган ҳолда **3%дан 45%гача** прогрессив шкала бўйича солиққа тортилади.

Латвияда жисмоний шахсларнинг даромадлари **20 %дан 31 %гача** прогрессив шкалада солиққа тортилиб, солиққа тортилмайдиган энг кам иш ҳақи миқдори белгиланган.

Германияда солиққа тортилмайдиган энг кам миқдорга етмаган даромадга **0%** ставка қўлланилади. Минимал миқдордан ошган суммалар **14% дан 42% гача** прогрессив шкала бўйича солиққа тортилади.

Шунингдек, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг **ягона ставкаси жорий этилган давлатларда** солиқ солишда жисмоний шахсларга мақсадли харажатлар учун **чегирмалар тақдим этиш амалиётидан кенг қўлланилади.**

Жумладан, **Венгрияда** жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ягона ставкаси солиқ солинадиган соф даромаднинг **15 фоизини** ташкил қилади.

Россия Федерациясида эса жисмоний шахсларнинг даромадларига ижтимоий чегирмалар мавжуд бўлиб, улар фақат солиқ резидентларига қўлланилади.

Халқаро валюта жамғармаси таҳлилларига кўра жисмоний шахсларнинг даромадларини солиққа тортишда энг кам иш ҳақи миқдорини белгилаш прогрессив солиқ ставкалари жорий этилган давлатларга хос бўлиб, ягона солиқ ставка жорий этилган давлатларда чегирмалар берилмайди.

Шунингдек, халқаро экспертларнинг тавсияларига асосан Ўзбекистон Республикасида жисмоний шахсларнинг мақсадли харажатларига чегирмалар бериш амалиёти мавжуд бўлиб, жорий йилда қуйидагилар:

а) ёш оила томонидан олинган ипотека кредитларини ва улар бўйича ҳисобланган фоизларни эр-хотин ёки улардан бирининг ёши белгиланган ёшдан ошгунига қадар солиқ даври давомида ***15 млн сўмгача*** миқдорда **қоплашга** йўналтирган маблағлар **даромад солиғидан** озод қилинди;

б) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорига мувофиқ аниқланадиган олис ва чекка ҳудудларда жойлашган бюджет ташкилотларига ишга борган битирувчиларига **бир марталик ёрдам пули ва уй-жой ижараси учун пул компенсацияси** жисмоний шахсларнинг жами даромадига киритилмаслиги белгиланди;

в) жисмоний шахсларнинг **профессионал таълим** муассасаларида таълим олиши учун йўналтирган маблағлари ҳам жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғидан озод қилинди;

г) жисмоний шахсларнинг **халқаро уюшмага аъзолик бадаллари** ҳамда **қайта тайёрлаш ва малака ошириш учун нодавлат таълим ташкилотларига** йўналтириладиган маблағлари **даромад солиғидан озод қилиниши** белгиланди;

Бунда, мазкур солиқ имтиёзлари базавий ҳисоблаш миқдорининг **8 баробаригача** ***(2,4 млн сўм)*** бўлган суммага қўлланилади.

Хулоса ва таклифлар.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикасида жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг ягона солиқ ставкасини сақлаб қолган ҳолда, қуйидаги ижтимоий масалалар бўйича солиқ имтиёзларини жорий этиш ва кегайтириш, солиқдан қочиш механизмларини бартараф этиш юзасидан қуйидагилар таклиф этилади.

Биринчидан, аҳолини уй-жой билан таъминлашни раҳбатлантириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 378-моддаси 16-банди билан жорий этилган ипотека кредитлари билан боғлиқ солиқ имтиёзларини кенгайтириш, яъни 15,0 млн.сўм миқдорида белгиланган чегаравий миқдорни базавий ҳисоблаш миқдорига боғлаган ҳолда кўпайтириш;

Иккинчидан, соғлиқни сақлаш соҳасида аҳолини хусусий тиббий хизматлардан фойдаланиш имкониятиларини кенгайтириш ва тиббий суғурта амалиётини жорий этиш мақсадида, жисмоний шахсларнинг тиббий суғурта билан боғлиқ тўловларини жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғидан озод этиш.

Учинчидан, Давлат бюджети даромадларини ошириш, солиқдан қочиш механизмларини олдини олиш мақсадида, жисмоний шахсларнинг иш ҳақи ва бошқа даромадларининг ҳаётни узоқ муддатли суғурталаш бўйича тўловларини жисмоний шахсларнинг даромад солиғидан озод этиш тарзидан имтиёзини бекор қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

[1]. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони.

[2]. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 29 июнда «Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш консепсияси тўғрисида» ПФ-5468-сонли Фармони.

[3]. Кене, Ф. Физиократы. Избранные экономические произведения/ Ф. Кене, А.Р.Ж. Тюрго, П.С. Дюпон де Немур. [тарж. франц., англ., нем.] – М.: Эксмо, 2008. – 1200б.

[4]. Дрожжина И.А. Формировани систем налогообложени объектов недвижимости на основе дифференцированног подхода. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун тайёрланган дисс. автореферати.-О.:2005.-б.12.

[5]. Михина Е.В. Налог на недвижимост и перспективы его развития в регионе. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун тайёрланган диис. автореферати.-М.:2005й.б.-6.

[6]. Логинова Т.А. Стратегия развития налогообложения недвижимого имущества в Российской Федератсии. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун тайёрланган диис. автореферати.-М.:2018й.-б. 7

[7]. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 сентабрдаги “Йер ҳисоби ва давлат кадастрларини юритиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ- 6061-сон Фармони.

[8]. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси- Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёт уйи 2020.- 640 б.

ТАНОСИЛ ЁКИ ОИВ КАСАЛЛИГИ/ОИТСНИ ТАРҚАТИШ БИЛАН БОҒЛИҚ ЖИНОЯТ ИШЛАРИ БЎЙИЧА ГУВОҲЛАРНИ СЎРОҚ ҚИЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Курамбаев Тохир Хосинбаевич
Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар
вазирлиги Академияси Тергов фаолияти
кафедраси ўқитувчиси
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296232

Аннотация: таносил ёки ОИВ касаллиги/ОИТСни тарқатиш билан боғлиқ жиноят ишлари бўйича гувоҳларни сўроқ қилишнинг тактик хусусиятлари, ушбу бўйича тергов амалиётида йўл қўйилаётган хато ва камчиликлар, уларни бартараф этиш юзасидан асослантирилган таклифлар ҳамда ушбу турдаги жиноятларни тергов қилиш фаолиятига оид ўзига хосликлар кўрсатилган.

Калит сўзлар: таносил, ОИВ, ОИТС, жинсий, вирус, иммунитет танқислиги, синдром, гувоҳ, сўроқ қилиш, жиноят иши, тергов қилиш.

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ЖССТ) маълумотларига кўра, ОИВ инфекцияси глобал соғлиқни сақлашнинг устувор муаммоси бўлиб қолмоқда. Вирус ҳозирги кунгача 33 миллиондан ортиқ одамнинг ҳаётига зомин бўлди. [1]

Ҳозирги кунда XXI асрнинг долзарб муаммоларидан бири бўлган Таносил ёки ОИВ касалликлари ҳамда ОИТС дан беморлар сони кундан кунга тобора купайиб бораётганлиги сабабли бундай турдаги касалликларни ўзга шахсларга юқтириш ёки юқтириш хавфи остида қолдириш билан боғлиқ жиноят ишларининг сони ҳам ошиб бормоқда.

Таносил ёки ОИВ касаллиги ҳамда ОИТСни тарқатиш билан боғлиқ жиноят ишлари бўйича гувоҳларни сўроқ қилиш жабрланувчини сўроқ қилиш каби тактик усуллардан фойдаланган ҳолда амалга оширилади. Фақат бунда терговчига маълум бўлган фактик маълумотлар, шунингдек жиноят содир этилишидан олдинги ёки унга ҳамроҳ бўлган ҳолатлар тўғрисидаги маълумотлар сўроқ предмети бўлиши мумкин; текширилаётган факт билан сабабий боғлиқликдаги фактик маълумотлар, шунингдек, янги далилларни олиш, мавжудларини текшириш ва баҳолаш учун ишлатилиши мумкин бўлган маълумотлар ҳам бўлиши мумкин.

Гувоҳни сўроқ қилишда терговчи олдида таносил касаллиги ва ОИВ инфекцияси билан касалланиш манбасини, ишнинг бошқа ҳолатларини ҳамда тергов йўналишини аниқлашга ёрдам берадиган имкон қадар кўпроқ маълумот олиш вазифаси қўйилади. Шу боис зарур тергов ҳаракатларини белгилаш ва

уларни амалга ошириш тактикасини ўйлаб кўриш лозим. Сўроқдан олдин терговчи ушбу тергов ҳаракатининг тактикасини тўғри аниқлаш учун сўроқ пайтида гувоҳнинг мумкин бўлган хатти-ҳаракатларини тақлид қилиши тавсия этилади. Мазкур турдаги жиноят ишлари тоифасини тергов қилиш тажрибаси шуни кўрсатадики, гувоҳлар, айниқса, агар улар гумон қилинувчининг яқинлари, қариндошлари, ҳамкасблари ва танишлари бўлса, содир этилган жиноят ҳолатлари тўғрисида ҳар доим ҳам объектив маълумот бермаслиги ҳолатлари кўп ҳолларда юзага келади. Шунинг учун сўроқдан олдин терговчи ушбу тергов ҳаракатининг тактикасини тўғри аниқлаш учун сўроқ пайтида гувоҳнинг мумкин бўлган хатти-ҳаракатини тақлид қилиши мақсадга мувофиқдир. [2]

Гувоҳ сифатида сўроқ қилинаётган шахслар доираси бошқача бўлиши мумкин. Гувоҳ сифатида сўроқ қилинаётган шахслар дастлабки ёки тезкор текшириш натижалари бўйича терговга маълум бўлиши мумкин ва улар тергов ҳаракатлари давомида аниқланади. Гумонланувчи билан дўстона, оилавий, хизмат муносабатлари билан боғлиқ бўлмаган, ёлғон кўрсатма беришдан ёки ишончли маълумотларни яширишдан манфаатдор бўлмаган шахсларни дастлаб сўроқ қилиш тактик жиҳатдан асослидир. Уларнинг кўрсатмаларини текшириб, олинган ишончли маълумотлардан фойдаланган ҳолда, жиноят содир этган шахс билан у ёки бу тарзда боғлиқ бўлган ва у ёки бу даражада иш натижаларидан манфаатдор бўлган шахсларни сўроқ қилишга ўтиш керак.

Рус олимлари А.А.Протасевич, В.А.Образтсовнинг фикрича, гумон қилинувчи ёки айбланувчининг яқин қариндошлари, шунингдек танишлари, ҳамкасблари гувоҳ сифатида мажбурий сўроқ қилиниши лозим. Ушбу шахсларни сўроқ қилишда шуни ҳисобга олиш керакки, уларнинг кўрсатмаларининг аксарияти жиноятчиларни реабилитатция қилишга қаратилган ёки кўпинча терговчининг саволларига мумкин бўлган жавоблар терговни чалғитиш учун илгари сурилган ёлғон версиялар билан олдиндан келишиб олинган бўлади.

Юқоридаги олимларнинг дастлабки фикрлари қонунчилигимизда нотўғри ҳисобланади, чунки Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 116-моддасига кўра, гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчининг яқин қариндошлари гумон қилинувчига, айбланувчига тааллуқли ҳолатлар ҳақида гувоҳ ёки жабрланувчи тариқасида фақат ўзларининг розиликлари билан сўроқ қилиниши мумкин, деб қайд этилган. [3]

Шу боис, гумон қилинувчи, айбланувчининг яқин қариндошларини гувоҳ ёки жабрланувчи тариқасида фақатгина улар розилик билдирган тақдирдагина сўроқ қилиш лозим. Шунингдек А.А.Протасевич, В.А.Образтсовнинг кейинги фикрларига қўшилиш мумкин, ҳақиқатан ушбу шахсларни сўроқ қилишда

уларнинг кўрсатмаларининг аксарияти жиноятчиларни реабилитатция қилишга қаратилганлиги ёки терговчининг саволларига мумкин бўлган жавоблар терговни чалғитиш учун илгари сурилган ёлғон версиялар билан олдиндан келишиб олинган бўлиши мумкин, шу боис уларни сўроқ қилишдан олдин сўроқ жараёнига алоҳида эътибор билан тайёргарлик кўриш талаб қилинади.

Бошқа рус олимлари А.А.Протасевич, В.А. Образцов сўроқ пайтида нафақат гувоҳлар берган маълумотларнинг мазмунига эътибор беришни, балки сўроқ қилинаётган шахснинг хатти-ҳаракатларини кузатишни, гувоҳдан келадиган оғзаки бўлмаган маълумотларни таҳлил қилишни тавсия қилади. Масалан, жонланиш, тез сўзлаш кўпинча темпераментли, кучайганлигини кўрсатади; шошқалоқ, тўхтовсиз нутқ коммуникаторнинг беқарорлиги ва назоратсизлигини кўрсатади; кийимнинг тури, модели, бичими, унинг таннарх кўрсаткичи ҳам шахс хусусиятларини тавсифлайди. [4]

Кўпинча гувоҳлар ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига тез-тез чақирилишидан қўрқишади ва шунинг учун сўроққа келиш билан боғлиқ харажатлардан қочишга ҳаракат қилишади. Агар терговчи сўроқ қилинаётган шахснинг муайян ҳолатлардан хабардор эканлигини билса-ю, лекин улар ҳақида хабар бермаса, бунинг сабабини аниқлаш керак. Агар гувоҳ маълум ҳолатларни унутган бўлса, унга аниқловчи саволлар бериш орқали унутилганларни тиклашга ёрдам бериш керак.

Гувоҳ томонидан тақдим этилган маълумотларнинг сифати ва тўлиқлиги сўроқ қилинаётган шахснинг у сўроқ қилинаётган воқеаларни идрок этиш хусусиятларига боғлиқ. Терговчининг таъсири шахсга йўналтирилганлик турларидан бирининг этакчи мотивларини янгилашга қаратилган бўлиши керак, таъсирнинг самарадорлиги, биринчи навбатда, шахс фаолиятининг доминант манбаларидан фойдаланишни ўз ичига олади. Сўроқ пайтида турли хил тактикалардан фойдаланиш мумкин.

Аксарият ҳолларда тиббий муассасалар ходимларини сўроқ қилиш керак, чунки улар орасида, хусусан, врачлар, тери-таносил диспанцерлари, ОИТСга қарши кураш марказлари ва бошқа тиббиёт муассасаларининг ўрта ва кичик тиббиёт ходимлари бор. Савол туғилади: бу шахслар ҳар доим гувоҳ сифатида сўроқ қилиниши керакми? Терговчи кўрсатилган шифокорлар томонидан тузилган тўлиқ ва сифатли ҳужжатларни олиб, суд-тиббиёт экспертлари ихтиёрига топширган ҳоллардагина бундай зарурат йўқ. Қоида тариқасида, у ташхис бўйича аниқ ва мутлақо этарли маълумотларни ўз ичига олади - касаллик, унинг динамикаси, беморнинг шикоятларининг табиати, шифокорга ташриф буюриш частотаси, ишлатиладиган тиббий воситалар ва бошқалар.

Таносил касаллиги ва ОИВ инфекцияси билан касалланганлиги тўғрисидаги жиноят ишлари бўйича гувоҳларни сўроқ қилишда аниқланиши

керак бўлган масалалар доираси терговчи томонидан гувоҳнинг шахси ва ҳолатига, унинг содир этилган жиноят ҳақидаги билимига, шунингдек бошқа ҳолатларга қараб белгиланади. Терговчига маълум бўлган фактик маълумотлар, шунингдек, жиноят содир этилишидан олдинги, унга ҳамроҳ бўлган ёки тергов қилинаётган факт билан сабабий алоқада бўлган ҳолатлар тўғрисидаги маълумотлар, шунингдек янги жиноятни олиш учун ишлатилиши мумкин бўлган маълумотлар сўроқ предмети ҳисобланади. Шу билан бирга, барча сўроқ қилинаётган гувоҳлар учун умумий бўлган саволларнинг тахминий типик рўйхатини белгилаш мумкин: у жабрланувчини, гумон қилинувчини биладими; у улар билан қандай муносабатда, улар қандай турмуш тарзини олиб борадилар, гумон қилинувчининг таносил касаллиги, ОИВ инфекцияси борлиги маълумми, жабрланувчи ушбу касалликларни юқтириш усули ҳақида нима айтган, инфекция манбалари ва жиноятга алоқадор шахслар ҳақида ва бошқалар.

Ўрганилаётган жиноятлар гуруҳи тўғрисидаги ишлар бўйича жиноят субъектини ушлаш бўйича тактик операцияни тайёрлаган, ўтказган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг мансабдор шахслари гувоҳ сифатида сўроқ қилиниши мумкин. Ушбу тоифадаги гувоҳлар гумон қилинувчи, унинг алоқалари ва иш учун аҳамиятли бўлган бошқа ҳолатлар ҳақида муҳим маълумотларни тақдим этиши мумкин. [5]

Ҳозирги кунда тергов амалиётида айрим ҳудудларда жиноят ишлари юкламаси кўплиги туфайли иш учун энг аҳамиятли маълумотлар олиш имконини берадиган сўроқ қилиш тергов ҳаракатини ўтказишга тайёргарлик кўрилмасдан амалга оширилмоқда. Бу эса кейинчалик дастлабки тергов ва суриштирувни олиб бораётган терговчи ёки суриштирувчи томонидан ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахснинг айбли ёки айбсизлигини етарлича далиллар билан исбот қилишни, кейинги тергов ҳаракатларини режалаштириш ва уларни амалга оширишни қийинлаштирмоқда.

Шу боис, юқорида қайд этиб ўтилган таносил ёки ОИВ касаллиги/ОИТСни тарқатиш билан боғлиқ жиноят ишлари бўйича имкон қадар жуда қисқа фурсатлар ичида гувоҳларни сўроқ қилиш ва ундан олдин эса бунга ҳар томонлама тайёргарлик кўриш лозим. Шу билан бир қаторда, иш учун аҳамиятли маълумотларга эга бўлган гувоҳлар доирасини аниқлаб, уларни сўроқ қилишимиз зарур. Шунингдек, кўпчилик ҳолатларда гумон қилинувчи, айбланувчининг яқин қариндошлари Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 116-моддаси талаби асосида уларнинг розиликлари олинмасдан сўроқ қилиш ҳолатлари ҳам учраб турибди, бу эса жиноят-процессуал кодексининг жиддий бузилиши деб баҳоланиши ва натижада эса Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг 2018 йил 24 июль кунги 24-сонли қарори талабларига зид бўлиб, сўроқ қилинувчининг кўрсатмалари номақбул далил деб топилишига

асос бўлади. [6] Шу боис сўроқ жараёнида ушбу тергов ҳаракатини ўтказиш жараёнида қўлланиладиган тактик усуллар билан бир қаторда қонунчилик нормаларига ҳам албатта тўла амал қилиш талаб этилади, чунки гарчи сўроқ қилинувчидан иш учун аҳамиятга эга зарур маълумотлар аниқланса-да, сўроқ натижаларини Жиноят-процессуал қонунчилик нормаларига амал қилинмасдан қайд этилган бўлса, ушбу маълумотлар номақбул далил ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. http://61.rospotrebnadzor.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=10977:1-&catid=80:2009-12-25-16-26-24&Itemid=79

2. Подшибякин, А.С. Сўроқ алоқанинг бир тури сифатида, \\ Суд-тиббиёт ва суд экспертизаси назарияси ва амалиёти: Университетлараро илмий тўплам. - Саратов, 1982.

3. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. 1994 йил 22 сентябрь. 116-модда.

4. Протасевич, А.А. Қотилликларни ошкор қилиш: ноанъанавий усуллар, усуллар, тавсиялар. Тергов иши назарияси ва амалиёти бўйича иншолар // А.А. Протасевич, В. А. Образцов. - Иркуцк; ИГЕА нашриёти, 1998.

5. Порубов, Н.И. Совет жиноий процессида сўроқ қилиш Мн.: "Ўрта мактаб", 1973.

6. 2018 йил 24 июль кунги ЎЗбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Далиллар мақбуллигига оид жиноят-процессуал қонуни нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида” ги 24-сонли қарори 9-банди.

ЭКОЛОГИЯ СОҲАСИДАГИ ЖИНОЯТ БЎЙИЧА ТЕРГОВГА ҚАДАР ТЕКШИРУВ ДАВОМИДА ЎТКАЗИЛИШИ МУМКИН БЎЛГАН ТЕРГОВ ҲАРАКАТЛАРИ ВА ПРОЦЕССУАЛ ҲАРАКАТЛАР

Самандаров Кудрат Базарбаевич
Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги
Подполковниги
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296238

Аннотация: Мақолада Ерларни ифлослантириш ёки бузиш, сув ёки атмосфера ҳавосини ифлослантириш одамларнинг оммавий равишда касалланиши, ҳайвонлар, паррандалар ёки балиқларнинг қирилиб кетиши ёки бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлаётган жиноятлар тушунчаси ва мазмун ссмоҳияти баён этилган. Шунингдек, мазкур жиноятни тергов қилишга оид тегишли қонунчиликдаги мавжуд бўшлиқларни тўлдириш бўйича таклиф ва тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: атроф-муҳит, терговчи, суриштирувчи, экология, зарар, атмосфера, далиллар, муҳофаза, оқибат.

INTERROGATIVE AND PROCEDURAL ACTIONS CARRIED OUT DURING THE PRE INTERROGATION OF THE CRIME IN THE SPHERE OF ECOLOGY

Samandarov Kudrat Bazarbayevich
Lieutenant colonel of the Ministry of Internal
Affairs of the Republic of Uzbekistan

Annotation: The article analyzes the essence and meaning of crimes that pollute or damage lands, water or atmospheric air, cause public illness, extermination of animals, birds or fish, or with other serious consequences. In addition, proposals and recommendations are developed to fill existing gaps in the relevant legislation related to the interrogation of the crime.

Key words: environment, interrogator, investigator, ecology, damage, atmosphere, evidence, protection, consequence.

СЛЕДСТВЕННЫЕ И ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ ДЕЙСТВИЯ, ПРОИЗВОДИМЫЕ В ПЕРВОНАЧАЛНОМ СЛЕДСТВИИ ПО ПРЕСТУПЛЕНИЯМ В СФЕРЕ ЭКОЛОГИИ

Самандаров Кудрат Базарбаевич
Подполковник МВД Республики Узбекистан

Аннотация: В статье анализируются сущность и значение преступлений, загрязняющих или наносящих ущерб землям, водам или атмосферному воздуху, вызывающих заболевание, истребление животных, птиц или рыбы, либо повлекших иные тяжкие последствия. Также, разрабатываются предложения и рекомендации по восполнению имеющихся пробелов в соответствующем законодательстве, связанных со следствием по данным преступлениям.

Ключевые слова: окружающая среда, следователь, дознаватель, экология, ущерб, атмосфера, доказательства, охрана, следствие.

Сўнгги йилларда ижтимоий – иқтисодий ривожланиш даражасининг тобора ортиб бораётганлиги ўз навбатида барқарор ривожланишнинг муқаррар шартларидан бири сифатида атроф муҳитни муҳофаза қилиш заруриятини келтириб чиқармоқда. Шу маънода атроф муҳитни турли ҳуқуққа хилоф таъсирлардан муҳофаза қилиш – жиноят, маъмурий, экология ва бошқа ҳуқуқ соҳаларининг устувор вазифаларидан бирига айланиб улгурди. Экологик ҳуқуқбузарликлар миқдорининг ортиши, атроф муҳит сифатининг пасайиши атроф муҳитни мухофаза қилиш ҳуқуқий нормаларининг даражасини ошириш, ушбу муаммони ҳал қилиш бўйича умумий саъй-ҳаракатларни бирлаштиришни тақозо этади.

Инсоният XXI асрга қадам қўяр экан, унинг олдида оламни асраш, келажак авлоднинг барқарорлигини таъминлаш, турли экологик муаммоларнинг олдини олишдек долзарб масала кўндаланг турибдики, бу ҳеч кимни ташвишга солмай қолмайди [1]. Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги куни ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир.

Ҳар қандай ижтимоий хавфли қилмиш ижтимоий хавфли бўлганидагина жиноий жавобгарликни келтириб чиқаради. Бизга маълумки, инсонларнинг фикрлари, ички психик жараёнлари, эътиқодлари қанчалик ижтимоий хавфли бўлмасин, агар ҳаракат ёки ҳаракатсизлик жиноят сифатида амалга ошмаса, жиноят қонуни бунинг учун жавобгарлик белгиламайди. Қилмиш мазмуни бўйича ижтимоий хавфли бўлганидагина жиноят деб ҳисобланади[2]. Ижтимоий хавфлилик жиноят ҳуқуқида жиноятнинг моддий белгиси деб ҳисобланади. Чунки ижтимоий хавфлилик жиноятнинг мазмунини очиб беради ва у қонун чиқарувчининг хоҳишидан келиб чиқади.

Қонун кучи билан фақат ижтимоий хавфли ҳаракатлар ҳаракатсизликлар) нинг содир этилишинигина назорат қилиши мумкин. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги жиноятлар етарли даражада сифат ва сон кўрсаткичларига эга. Сув, тупроқ ва атмосфера ҳавоси намуналари, шунингдек, ифлосланган ҳайвон ва ўсимлик дунёси намуналари (уларнинг ёмонлашишига йўл қўймаслик учун) текширишдан сўнг дарҳол органларнинг тегишли лабораторияларига тадқиқот учун юборилиши керак [3]. Атроф-муҳит ҳолати устидан назоратни амалга оширишда ҳар қандай кечикиш намуналарнинг шикастланишига ва улардан кейинги фойдаланишнинг мумкин емаслигига олиб келиши мумкин. Белгиланган намуналар ва намуналарнинг дастлабки тадқиқотларини ўтказиш уларни кейинги экспертизадан ўтказишга тўсқинлик қилмайди.

Технологик, ишлаб чиқариш ва бошқа жараёнларнинг тартиби, атроф-муҳитни зарарли ишлаб чиқариш ва маиший чиқиндилардан ҳимоя қилиш усуллари ва тизимлари, тозалаш воситаларининг техник ҳолати, ишлаб чиқариш ва бошқа жараёнларнинг хавфсизлиги учун масъул шахслар доираси тўғрисида асосий маълумотлар, ҳар хил ҳужжатлардан олиш мумкин. Ўрганилаётган корхоналарда мавжуд бўлган ¬полислар, табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларга риоя етилиши устидан назоратни амалга оширувчи органларнинг материаллари [4].

Ушбу қоидаларнинг жиноий бузилишини текширишнинг ҳар қандай босқичида, одатда, тергов жараёнида юзага келадиган муаммоларни ҳал қилиш учун махсус билимларга эҳтиёж бор. Бу ветеринария, биологик (ихтиологик), кимёвий, техник, тиббий, гидрометеорологик ва бошқа махсус билимларни, шунингдек, атроф-муҳит соҳасидаги махсус норматив талаблар соҳасидаги махсус билимларни талаб қилиши мумкин.

Экология соҳасидаги жиноятлар тўғрисида ишлар қонунга ҳилоф равишда эгаллаб олинган ерларни атрофида истиқомат қилувчи фуқаролар, ушбу ҳудуд маҳалла фуқаролар йиғини фаоллари, сув-техника назорати, балиқчилик назорати, санитария-эпидемиология станцияси органлари, корхона маъмурияти, жамоат бирлашмалари, оммавий ахборот воситалари, алоҳида фуқаролар ва бошқа манфаатдор фуқаролар ахборотларига асосланиб қўзғатилади [5].

Ҳодиса жойидан ахборотга эга барча шахслар, яъни жабрланувчилар, ҳодисани ўз кўзи билан кўрган шахслар, жиноятни биринчи бўлиб сезган ёки моддий жавобгар шахслар, объектнинг раҳбарлари аниқланиб, уларнинг барчасидан тушунтириш хати олинади.

Ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш пайтида холисларни жалб қилиш лозим. Уларни таклиф этиш масаласини жойга чиқишдан аввал ҳал қилиш лозим. Одатда холислар (улар икки нафардан кам бўлмаслиги керак)

маҳаллий халқ ичидан танланади. Агар ҳодиса жойи турар жойлардан, қишлоқлардан узоқда ёки кўздан кечириш тунда ўтказиладиган бўлса, у ҳолда яқин атрофда истиқомат қилувчи шахслардан холис танлаш мақсадга мувофиқ бўлади [6]. Холислар ишнинг қандай натижа беришидан манфаатдор бўлмасликлари керак. Холисларни танлашда хатоликларга йўл қўймаслик лозим. Ҳодисани биринчи бўлиб аниқлаган, ўз кўзи билан кўрган шахслар, гумонланувчи шахс ёки жабрланувчиларнинг танишлари ва қариндошларини, вояга етмаган шахсларни холис сифатида жалб этиш мумкин эмас. Баъзи ҳолатларда агар холислар маълум билимларга эга бўлсалар, бу ишга ижобий таъсир қилади. Масалан, авария жойини кўздан кечиришда, агар холислар технологик жараён билан таниш бўлсалар, улар терговчининг эътиборини муҳим ҳолатларга қаратишлари мумкин. Холисларнинг қонуний ҳуқуқ ва бурчлари тушунтирилади. Зарур ҳолларда, улар тергов ҳаракатида олинган маълумотларни овоза қилмаслик тўғрисида огоҳлантириладилар.

Кўздан кечириш вақтида тергов-тезкор гуруҳининг барча аъзолари иштирок этадилар. Уларнинг ҳар бири ўзининг билимлари ва кўрикнинг вазифаларига асосланиб, ишга баҳо берадилар. Ҳодисани биринчи аниқлаган шахслардан сўров олганда, ҳодиса содир бўлган жойда (қандайдир бир ҳодиса жойига) ўзгаришлар киритилганми ёки йўқми, бирор объектга тегилганми ёки йўқми, буларнинг барчасини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Экология соҳасидаги жиноятларни тергов қилишда, бошқа жиноятлар каби қуйидагиларни исботлаш лозим:

- содир бўлган ҳаракатда жиноят таркиби борлиги;

- агар жиноят таркиби бор бўлса, ушбу жиноят қаерда, қачон, қандай тарзда содир этилган;

- ушбу жиноятларнинг объектив ва субъектив ҳолатлари.

Шу билан бирга, экология соҳасидаги жиноятни тергов қилишда содир бўлган ҳаракат билан унинг натижаси ўртасидаги сабабий боғланишни аниқлаш муҳим ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. 1994 йил 22 сентябрь. https://lex.uz/docs/111460

2. Жиноятларни тергов қилиш методикаси: Маърузалар курси / Д. М. Миразов, Х. А. Тураббаев, Ш. Т. Джуманов ва бошқ. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2017. – 228 б.

3. Рахманкулов А.Х. Миразов Д.М. Дастлабки тергов: Дарслик. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2012. – 455-б.

4. Ўзбекистон Республикасининг «Суриштирув институти такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги 2017 йил 6 сентябрь ЎРҚ-442-сон Қонуни // Халқ сўзи. – 2017. – 7 сент.

5.Ўзбекистон Республикасининг жиноят процесси: Дарслик / Б.А.Миренский, А. Х. Рахманкулов, Д. М. Миразов ва бошқ. – Т., 2012. – 607 б.

6. Табиат муҳофазаси бўйича Давлат Қўмитаси ва БМТ нинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси. Экологик вазият бўйича Миллий маъруза ва Ўзбекистонда табиий ресурслардан фойдаланиш. Тошкент, 2009.

XITOY-VYETNAM URUSHI: SABAB VA OQIBATLAR

Sharipov Baxodir Faxridinovich
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Tarix faoliyat va yo‘nalish turi bo‘yicha 2-kurs magisti
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296244

Annotatsiya: Ikkinchi Jahon Urushidan keyingi murakkab vaziyatdan kelib chiqqan Birinchi Hindxitoy urushi va Vetnam urushi ham siyosiy munosabatlarning hal qilinmagan oqibatlaridan portlaganidek, Uchinchi Hindiston urushi yana oldingi urushlarning hal qilinmagan muammolarini kuzatib bordi. Asosiy Ikkinchi Jahon urushidagi ittifoqchilar g'oliblari, Buyuk Britaniya, Amerika Qo'shma Shtatlari va Sovet Ittifoqi ushbu hudud frantsuzlarga tegishli ekanligi to'g'risida kelishib oldilar Hindistonni zudlik bilan qaytarib olish uchun frantsuzlarning imkoniyati bo'lmaganligi sababli, yirik davlatlar inglizlar nazoratni o'z qo'liga olishiga va qo'shinlar janubni egallab olishlariga rozi bo'lishdi. Millatchi xitoy kuchlar shimoldan kirib borar edi. 1945 yil 14 sentyabrda 16-parallel shimoldan Yaponiya qo'shinlarini qurolsizlantirish uchun millatchi xitoy qo'shinlari mamlakatga kirib kelishdi. Parallel Hindistonni Xitoy va Buyuk Britaniyaning nazorati ostidagi zonalarga ajratdi. Ikkinchi jahon urushi yilnomasi (1945).). Inglizlar janubiy Vetnamni qaytarib olishga yordam berish uchun internirlangan frantsuz kuchlarining kichik qismini va shuningdek, taslim bo'lgan yapon kuchlarining ayrim qismlarini qayta qurollantirib, janubga tushishdi, chunki zudlik bilan yetarli darajada ingliz qo'shinlari yo'q edi.

Kalit so‘zlar: PLA, VPA, *Nhan Dan*, Huong Giang Corp, Xitoy-Vetnam urushi, Kambodjaning Kxmer Rujini, Deng Syaoping

Аннотатция: Подобно тому, как Первая война в Индокитае и война во Вьетнаме, возникшие из-за сложностей после Второй мировой войны, взорвались из-за нерешенных последствий политических отношений, Третья война с Индией снова последовала за нерешенными проблемами предыдущих войн. Основные союзники-победители во Второй мировой войне, Великобритания, Соединенные Штаты и Советский Союз, согласились, что территория принадлежит французам, согласились захватить и оккупировать войска на юге. Националистические китайские силы наступали с севера. 14 сентября 1945 года китайские националистические войска вошли в страну с севера от 16-й параллели для разоружения японских войск. Параллель разделила Индию на зоны, контролируемые Китаем и Великобританией. Хроника Второй мировой

войны (1945 г.). Британцы двинулись на юг, перевооружив небольшое количество интернированных французских войск, а также части сдавшихся японских войск, чтобы помочь вернуть Южный Вьетнам, поскольку немедленно не хватало британских войск.

Ключивые слова: PLA, VPA, *Nhan Dan*, Huong Giang Corp, Kambodjaning Kxmer Ruji, Deng Syaoping

Abstract: Just as the First Indochina War and the Vietnam War, which arose out of the post-World War II complexities, both exploded from the unresolved consequences of political relations, the Third Indian War again followed the unresolved issues of previous wars. The main Allied victors of World War II, Great Britain, the United States, and the Soviet Union, agreed that the territory belonged to the French. agreed to take over and the troops to occupy the south. Nationalist Chinese forces were advancing from the north. On September 14, 1945, Nationalist Chinese troops entered the country from the north of the 16th parallel to disarm Japanese troops. The parallel divided India into zones controlled by China and Great Britain. Chronicle of the Second World War (1945).). The British moved south, re-arming a small number of interned French forces and also parts of surrendered Japanese forces to help retake South Vietnam, as there were not enough British troops available immediately.

Keywords: PLA, VPA, *Nhan Dan*, Huong Giang Corp, Xitoy-Vetnam war, Kambodjaning Kxmer Rujini, Deng Syaoping

Kirish. 1979 yil 1 yanvarda Xitoy bosh vazirining o'rinbosari Den Syaopin birinchi marta AQShga tashrif buyurdi va Amerika prezidentiga aytdi Jimmi Karter: "Kichkina bola yaramaydi, uni urish vaqti keldi." (asl xitoycha so'zlar: 小朋友 不 听话， 该 打 打屁股 了。). 15 fevralda, Xitoy rasmiy ravishda 1950 yil tugatilishini e'lon qilishi mumkin bo'lgan birinchi kun Xitoy-Sovet do'stligi, ittifoqi va o'zaro yordam shartnomasi, Deng Syaoping Xitoy Vetnamga cheklangan hujum uyushtirishni rejalashtirganini e'lon qildi.1979-1991 yillardagi xitoy-vetnam mojarolari orasidagi chegara va dengiz to'qnashuvlari bo'lgan.Ushbu to'qnashuvlar Xitoy-Vetnam urushi tugaganidan boshlab 1991 yilda aloqalar normallashguniga qadar davom etdi.Entsiklopediya site:ewikiuz.top Hujumga sabab Vetnamga nisbatan yomon munosabatdan tashqari, Xitoyning ittifoqchis Kambodjaning[7] Kxmer Rujini qo'llab-quvvatlash edi. etnik xitoylar ozchilik va Vetnam ishg'oli Spratli orollari Xitoy tomonidan da'vo qilingan. Vetnam nomidan Sovet aralashuvining oldini olish uchun Deng

[7] B. P. Mahoniy, "Xitoy-Vetnam xavfsizligi muammolari: Tang ahvolga qarshi ikkinchi dars", p. 14.Entsiklopediya site:ewikiuz.top

ertasi kuni Moskvani Xitoy Sovet Ittifoqiga qarshi keng ko'lamli urushga tayyorligi to'g'risida ogohlantirdi;

Muhokama. Ushbu mojaroga tayyorgarlik ko'rishda Xitoy barcha qo'shinlarini Xitoy-Sovet chegarasi bo'ylab favqulodda urush ogohlantirishiga o'tkazdi, yangi harbiy qo'mondonlikni tashkil etdi Shinjonva hatto Xitoy-Sovet chegarasidan taxminan 300,000 tinch aholini evakuatsiya qildi. Bundan tashqari, Xitoyning faol kuchlarining asosiy qismi (bir yarim million askar) Xitoyning Sovet Ittifoqi bilan chegarasida joylashgan. Vetnamga ko'ra[8], 1979 yil yanvar oyidan boshlab Xitoy qo'shinlari chegara bo'ylab ko'plab razvedka tadbirlarini amalga oshirdilar va Vetnam erlariga 230 marta qonunbuzarlik kiritdilar. Mumkin bo'lgan Xitoy bosqiniga tayyorgarlik ko'rish uchun Kommunistik partiyaning Markaziy harbiy qo'mitasi chegara bo'ylab barcha qurolli kuchlarni kutish rejimida bo'lishni buyurdi.

Vetnam tezda Kambodja, Vetnam janubi va Vetnamning markaziy qismidagi barcha asosiy kuchlarini shimoliy chegaraga safarbar qildi. 18 fevraldan 25 fevralgacha 3-harbiy okrugning 327-piyoda diviziyasi va 4-harbiy okrugning 337-piyoda diviziyasi 1-harbiy okrugga shimoliy-g'arbiy mintaqani himoya qilish uchun qo'shildi. 6 martdan 11 martgacha Kambodjada joylashgan Ikkinchi korpus (Huong Giang Corp) yana Xanoyga joylashtirildi. Vetnamning markaziy qismidagi 372-chi aviatsiya diviziyasi hamda Vetnam janubidagi 917,k 935 va 937-havo polklari tezda shimolga joylashtirildi. PLA tezda Vetnamga 15-20 kilometr masofani bosib o'tdi, janglar asosan viloyatlarda bo'lib o'tdi Cao Bằng, Lào Cai va Lạng Sơn. Vetnamliklar doimiy bo'linmalarini safarbar qilishdan qochishdi va Xanoyni himoya qilish uchun 300 ming askarni ushlab turishdi. Vetnam xalq armiyasi (VPA) to'g'ridan-to'g'ri kurashdan qochishga harakat qildi va ko'pincha partizan taktikasini qo'lladi. Dastlabki PLA hujumi tez orada o'z tezligini yo'qotdi va jangga qo'shilgan sakkizta PLA bo'linmasi bilan yangi hujum to'lqini yuborildi. Keyin Lạng Sơn ustidagi shimoliy balandliklarni egallab olish, PLA Kambodjadan kelgan qismlar bilan uni kuchaytirishga jalb qilish uchun shaharni o'rab oldi va to'xtadi. Bu Xitoyning urush rejasidagi asosiy strategik hiyla edi, chunki Deng Sovet Ittifoqi bilan ziddiyatni kuchayishiga xavf tug'dirmoqchi emas edi. Uch kundan keyin qonli uyma-uy yurish 6 martga to'g'ri keldi. Keyinchalik PLA Lạng Sơn janubidagi balandliklarga ko'tarildi· PLA bir nechta VPA oddiy bo'linmalarini tor-mor qilganini da'vo qildi. Xitoy va Vetnam har biri minglab askarlarini, Xitoy esa 3,45 milliard yuanni yo'qotdi, bu ularning 1979–80 yillardagi iqtisodiy rejasining bajarilishini kechiktirdi Urushdan keyin Vetnam rahbariyati

[8] Maykl Vayskopkof va Xovard Simmons, "Xitoy-Vetnam chegarasida sekin kuyish", Osiyo haftaligi, 1981 yil 22-may, p. 24.Entsiklopediya site:ewikiuz.top

haqiqiy yoki potentsial hamkorlik muammosini hal qilish uchun turli xil repressiv choralarni ko'rdi. 1979 yil bahorida rasmiylar taxminan 8000 kishini haydab chiqarishdi Hoa odamlar Xanoydan janubga "Yangi iqtisodiy zonalar" ga ko'chib o'tdi Xmong eng shimoliy viloyatlardan kelgan qabilalar va boshqa etnik ozchiliklar. Vetnam Kommunistik partiyasi xitoyparast unsurlar va urush paytida xitoylik qo'shinlarga taslim bo'lgan shaxslar Defektiga javoban uchun tozalash boshlandi. 1979 yilda jami 20 468 a'zo partiyadan chiqarildi Vetnam bo'lsa ham Kambodjani egallashda davom etdi,. 2005 yil 1 martda Xovard V. Fransuz yozgan *The New York Times*:[9] Ba'zi tarixchilar "urush janob Deng tomonidan boshlangan (Xitoyning o'sha paytlari) birinchi darajali rahbar Deng Syaoping) hokimiyatni birlashtirganda armiyani ovora qilish orqali... "

Xitoylik qurbonlar

Urush paytida qurbonlar soni bahsli. Vetnam manbalarining ta'kidlashicha, PLA 62,500 talofat ko'rgan, shu jumladan 550 harbiy texnika va 115 ta artilleriya yo'q qilingan; Xitoy[10] demokratiyasi faoli esa Vey Jingsheng g'arbiy ommaviy axborot vositalariga 1980 yilda Xitoy qo'shinlari urush paytida 9000 kishi halok bo'lgan va 10 000 ga yaqin odam yaralanganini aytgan. Xitoy harbiy manbalaridan olingan ma'lumotlarga ko'ra, Xitoy[11] 6954 kishi halok bo'lgan.

Vetnamlik qurbonlar

Xitoylik hamkasblari singari[12], Vetnam hukumati hech qachon rasmiy harbiy talofatlar to'g'risida hech qanday ma'lumotni rasmiy ravishda e'lon qilmagan. Xitoy hisob-kitoblariga ko'ra, Vetnam urush paytida 57 ming askar va 70 ming militsiya a'zosini yo'qotgan. Rasmiy *Nhan Dan* Gazetaning ta'kidlashicha, Vetnam Xitoy bosqini paytida 100 mingdan ortiq tinch aholi o'limiga duchor bo'lgan va undan oldin 1979 yil 17-mayda sanoat va qishloq xo'jaligi ob'ektlarining katta yo'qotishlariga oid statistik ma'lumotlarni xabar qildi. Xitoyliklar 1636 nafar vetnamliklarni va vyetnamliklar 238 nafar xitoylik mahbuslarni ushlab turishgan; ular 1979 yil may-iyun oylarida almashtirildi. 238 xitoylik askar Vetnamdan chiqib ketish paytida asosiy qismidan ajralib, vetnamliklarning qurshoviga tushib qolganidan keyin taslim bo'ldi. Taslim bo'lgandan so'ng, ular Vetnam askarlari tomonidan qamoqxonaga ko'chirildi. Xitoylik mahbuslarning ta'kidlashicha, ular qiynoqqa solingan va g'ayriinsoniy munosabatlarga duchor bo'lganlar, masalan, ko'zlarini bog'lab qo'yish va jasadlarini metall sim bilan bog'lab qo'yish va ushlab turish.

---

[9] Garver, Jon V. Xitoyning vazifasi: Xalq Respublikasi tashqi aloqalari tarixi (2018) 383-400 bet.Entsiklopediya site:ewikiuz.top

[10] Yo'l, Kosal. "Hududiy da'volar bo'yicha Xitoy-Vetnam munozarasi, 1974-1978: Vetnam millatchiligi va uning oqibatlari." Xalqaro Osiyo tadqiqotlari jurnali 8.2 (2011): 189+Entsiklopediya site:ewikiuz.top

[11] Xud, Stiven J. Ajdahalar chigal: Hindiston va Xitoy-Vetnam urushi (ME Sharpe, 1993).Entsiklopediya site:ewikiuz.top

[12] Vomak, jahl bilan. "Asimmetriya va tizimli noto'g'ri tushunchalar: Xitoy, Vetnam va Kambodja 1970 yillar davomida." Strategik tadqiqotlar jurnali 26.2 (2003): 92-119Entsiklopediya site:ewikiuz.top

Xulosa. Ushbu chegara to'qnashuvlarida har ikki tomondan minglab odamlar halok bo'ldi. Vị Xuyendagi[13] harbiy qabristonda mojaro paytida halok bo'lgan Vetnam askarlarining 1600 dan ziyod qabri mavjud. Vetnam 1984-1989 yillarda ushbu hududda 4000 o'ldirilgan va 9000 kishi yaralanganini tan oldi Xitoyliklar[14] o'zlarining tegishli qurbonlar sonini 4100 deb tasdiqladilar, shu jumladan 2000 dan ortiq urush qurbonlari. Bundan tashqari ikki davlat o‘rtasidagi ziddiyatli vaziyat 1999-yilgacha davom etdi. Nafaqat minglab qurbonlar balkim urush tufayli ikki davlatning iqtisodiy jihatdan zaiflashganligi va rivojlanishiga ta’siri ham katta edi. Yuqorida ta’kidlanganidek 1999- yilda ikki davlat o‘rtasida tinchlik pakti imzolanadi va chegaralar belgilanib olinadi. Bu urushning naqadar ayanchli bo‘lganini qurbonlarning soni ham aytib turibti.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1."Xitoyning Vetnamga bosqini - 1979 yil fevral". Global Security.org. Olingan 7 aprel 2016.

2, Nayan Chanda, "Jangning oxiri, ammo urush emas", Uzoq Sharq iqtisodiy sharhi, 1979 yil 16 mart, p. 10. Chanda Xitoy rasmiylarining 1979 yil 5 martda chiqib ketish to'g'risida e'lon qilgan so'zlarini keltirdi.Entsiklopediya site:ewikiuz.top

3.Garver, Jon V. Xitoyning vazifasi: Xalq Respublikasi tashqi aloqalari tarixi (2018) 383-400 bet.

4.Xud, Stiven J. Ajdahalar chigal: Hindiston va Xitoy-Vetnam urushi (ME Sharpe, 1993).Entsiklopediya site:ewikiuz.top

5.Reddick, Zakari N. "Xitoy birligi uchun qurbonlik: Xitoy-Vetnam urushi ichki ommaviy axborot vositalari orqali." Osiyo tadqiqotlarining sharqiy sharhi '39 (2017).Ensiklopediya site:ewikiuz.top

[13] Garver, Jon V. Xitoyning vazifasi: Xalq Respublikasi tashqi aloqalari tarixi (2018) 383-400 bet.Entsiklopediya site:ewikiuz.top

[14] B. P. Mahoniy, "Xitoy-Vetnam xavfsizligi muammolari: Tang ahvolga qarshi ikkinchi dars", p. 14Entsiklopediya site:ewikiuz.top

TA’LIM JARAYONIDA QO‘LLASH UCHUN KO‘RGAZMALI VOSITALAR

Raxmonova Yulduzoy Yigitali qizi
Toshkent viloyati Chirchiq davlat
Pedagogika universiteti Ta’lim muassasalarining boshqaruvi
yo‘nalishi 2-kurs magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296248

Annotatsiya: Ushbu maqola bugungi zamonaviy ta’lim o‘qituvchisiga qo‘yilgan talablar, ularga berilayotgan imkoniyatlar va kelajak avlodga ta’lim - tarbiya berish uchun innovatsion texnologiyalardan va ko‘rgazmali vositalardan foydalanish samarasi haqida bilim beradi.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, shaxs, o‘quvchilar, ta’lim, tarbiya, sog‘lom muhit, zamonaviy ta’lim, mustaqil fikrlash, innovatsion texnologiya, ko‘rgazma, ko‘rgazmalilik.

Abstract: This article provides information about the requirements for today's modern education teacher, the opportunities provided to them and the effectiveness of the use of innovative technologies and visual aids to educate the next generation.

Keywords: primary education, personality, students, education, upbringing, healthy environment, modern education, independent thinking, innovative technology, exhibition, exhibition.

Аннотация: В данной статье представлена информация о требованиях, предъявляемых к современному педагогу современного образования, предоставляемых им возможностях и эффективности использования инновационных технологий и наглядных пособий для воспитания подрастающего поколения.

Ключевые слова: начальное образование, личность, учащиеся, образование, воспитание, здоровая среда, современное образование, самостоятельное мышление, инновационные технологии, экспозиция, выставка.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag‘ishlangan marosimdagi ma’ruzasida *“Yosh avlod tarbiyasi haqida gapirganda, Abdurauf* ***Fitrat*** *bobomizning mana bu fikrlariga har birimiz, ayniqsa, endi hayotga kirib kelayotgan o‘g‘il-qizlarimiz amal qilishlarini men juda-juda istardim. Mana, ulug‘ ajdodimiz nima deb yozganlar:* ***«Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo‘lishi, baxtli bo‘lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo‘lishi yoki zaif bo‘lib xorlikka tushishi, baxtsizlik yukini tortishi, e’tibordan qolib, o‘zgalarga tobe va qul, asir bolishi ularning o‘z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog‘liq».*** *Qarang,*

qanday bebaho, oltinga teng so‘zlar!” deya ta’kidlashlari har birimizni quvontiradi. Barkamol avlodni shakllantirish dastlab oilada, so'ngra ta’lim muassasalarida amalga oshiriladi.

Ta'lim o‘qituvchi va o‘quvchilarning hamkorlikdagi faoliyati bo‘lib, shu jarayonda shaxsning taraqqiyoti, uning ma'lumoti va tarbiyasi ham amalga oshadi. Darslarda o‘qituvchi o‘z bilimi, ko‘nikma va malakalarini mashg‘ulotlar vositasida o‘quvchilarga yetkazadi, o‘quvchilar esa uni o‘zlashtirib borishi natijasida undan foydalanish qobiliyatiga ega bo‘ladi. O‘rganish jarayonida o‘quvchilar o‘zlashtirishning turli ko‘rinishlaridan foydalanishadi, ya'ni o‘zlashtirilayotgan ma'lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash hamda amaliyotga tatbiq etishda o‘ziga xos tafovutlarga tayanadi. Ta'lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchilarlarning dars paytidagi hamkorligi, o‘quvchilarning mustaqil ishlashi, sinfdan tashqari ishlar shaklida ta'lim va tarbiya masalalari hal etiladi.

Ta'limning maqsadi jamiyat ehtiyojiga mos ravishda shakllanadi. Shunday ekan, ta'lim-tarbiya maqsadi mos va mutanosib bo‘lishi kerak. Ilmiy adabiyotlarda ta'limning maqsadi imkoniyatlaridan to‘g‘ri, aniq, o‘rinli foydalanish ko‘nikma va malakalarini hosil qilish, mantiqiy-ijodiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni oshirish, milliy g‘oyani singdirish, sharqona tarbiyani shakllantirish, shaxsni ma'naviy boyitishdan iboratligi ta'kidlangan. Ta'limiy maqsad asosida o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, og‘zaki va yozma savodxonlikni oshirish, mantiqiy tafakkurni rivojlantirish orqali ularning muloqot madaniyati takomillashtiriladi. Tarbiyaviy maqsad asosida esa ma'naviy, g‘oyaviy, nafosat tarbiyasi beriladi.

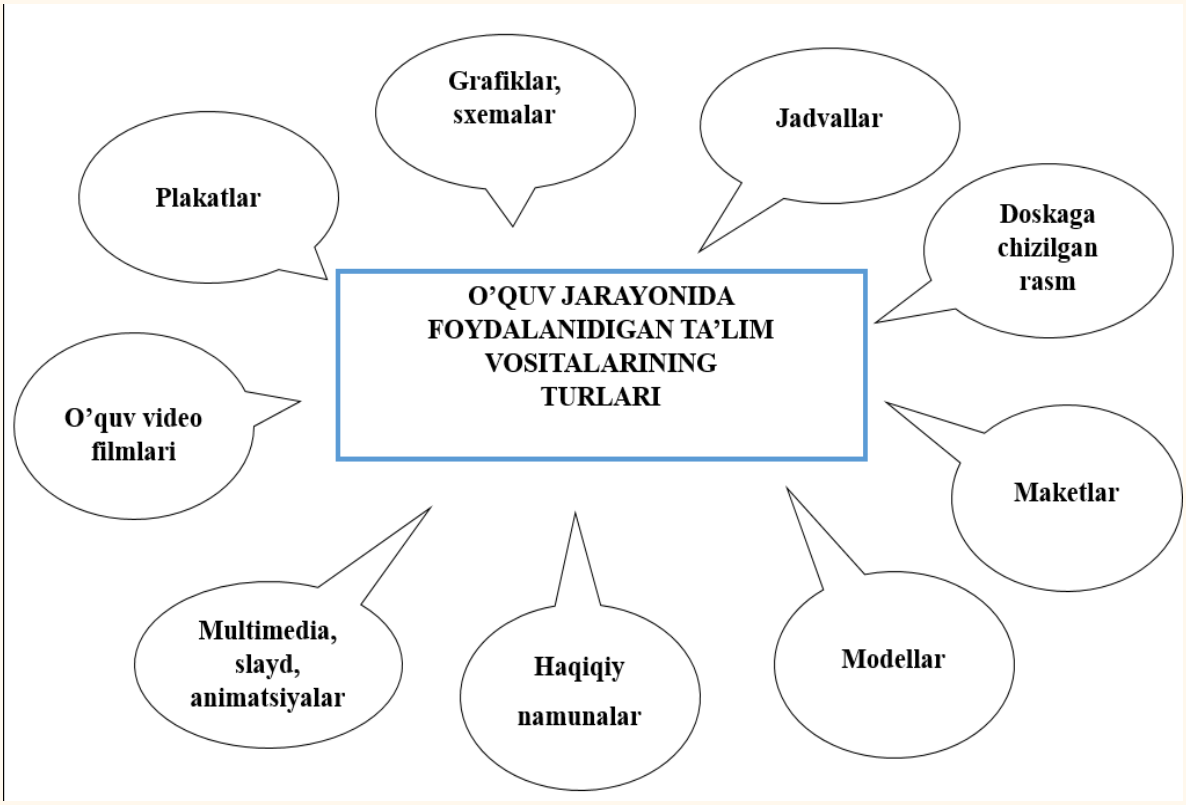
Ulug‘ donishmandlardan biri «... kelajak tashvishi bilan yashasang, farzandlaringga yaxshi bilim ber, o‘qit», degan ekan. Yurtimizda ta'lim-tarbiya tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar haqiqiy ma'noda bir-ikki yillik yoki qisqa davrda samaraga erishishga qaratilgan ish emas, balki chin ma'noda bir necha yuz yillarga tatiydigan o‘zgarish bo‘ldi, desak xato bo‘lmaydi.

Ma'lumki, ta'limda ilg‘or pedagogik va yangi axborotlar texnologiyalarini tatbiq etish o‘quv mashg‘ulotlarining samaradorligini oshiribgina qolmay, ilm-fan yutuqlarini amaliyotda qo‘llash orqali mustaqil va mantiqiy fikrlaydigan, har tomonlama barkamol yuksak ma'naviyatli shaxsni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar va axborot texnologiyalarini o‘quv jarayonida qo‘llashga bo‘lgan qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Bunday bo‘lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o‘quvchilar faqat tayyor bilimlarni egallashga o‘rgatilgan bo‘lsa, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish esa ularni egallayotgan bilimlarini o‘zlari qidirib topish, mustaqil o‘rganish va fikrlash, tahlil qilish, hatto yakuniy xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishga o‘rgatadi. O‘qituvchi bu jarayonda shaxs

rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik funksiyasini bajaradi.

Pedagogik texnologiya asosida o‘tkazilgan mashg`ulotlar yosh avlodni mustaqil fikrlaydigan, ma`nan yetuk, barkamol shaxslarga aylantiradi. Shuning uchun ham ta`lim muassasalaridagi ta`lim-tarbiya jarayonida zamonaviy o‘qitish uslublari - interfaol uslublar, innovatsion texnologiyalarning ahamiyati va o‘rni beqiyosdir.

Ta`lim-tarbiya jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning ahamiyatli tomoni, shaxsni rivojlantiruvchi ta`lim- tarbiyani amalga oshirish imkoniyatining kengligidir. Innovatsion texnologiya ta`limga tizimli yondashuv asosida tadbiq etiladi hamda o‘quvchilarning yoshi, ruhiyati, dunyoqarashi, bilimi, faollik darajasi, ta`lim-tarbiyaning maqsadi, yo‘nalishi, mazmuni, shakllari, usullari e`tiborga olinadi. Pedagogning bu jarayon tashkilotchisi, ijodkor sifatidagi faoliyati asosini uning bilimi va mahoratini, texnik vositalardan foydalanib, bolaning qiziqish va intiluvchanligiga ta`sir ko‘rsatish, bolani faollashtirishga xizmat qiluvchi usullarni qo‘llab, kafolatlangan samaralarga erishish qobiliyatini tashkil etadi. Shu bilan bir qatorda dars jarayonida turli xil ta’li vositalaridan foydalaniladi.

Bu vositalarning zaminida ko‘rgazmalilik o‘z o‘rnini topgan. Ko‘rgazmali metodlardan foydalanishda samaradorlikka erishish uchun quyidagi shartlarga amal qilish maqsadga muvofiqdir:

- ko‘rgazmalilikning ta’lim oluvchilar yoshi va rivojlanish darajasiga mos kelishi;
- namoyish etilayotgan ob’ektlar barcha ta’lim oluvchilarga yaxshi ko‘rinib

turishi;

- namoyishda uning boshlang‘ich bosqichi va asosiy jarayon (holat)larning ajralib turishi;
- tajribalar namoyishi maket, jihoz, qurollar yoki tajriba sxemasini chizib ko‘rsatish asosida tashkil etilishi;
- namoyish va illyustratsiya o‘quv materialining mazmuni bilan uyg‘un bo‘la olishi lozim.

Avvalo, hamma vaqt shuni esda tutish zarurki, ko‘rsatma qo‘llanmani namoyish qilish — *maqsad* bo‘lmay, balki *vositadir*. Qo‘llanmani ko‘rsatish emas, balki u bilan ishlash kerak. O‘rganilayotgan materialning mazmuni va darsga ajratilgan vaqt taqozo etgan hollardagina ko‘rsatma qo‘llanmani namoyish qilish tavsiya etiladi.

Ko‘rgazmali vositalardan eng ko‘p qo‘llaniladigani esa, o‘qitishning axborot-texnika vositalaridir. AKT o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma hamda malakalarni o‘zlashtirishini osonlashtirish va uning samaradorligini oshirish hamda o‘qituvchining o‘quvchilarga bilim, ko‘nikma va malakalar berish, ularni mustahkamlash hamda tekshirib ko‘rish borasidagi mehnatini engillashtirish uchun foydalaniladigan axborot-texnik vositalar majmuasi tushuniladi.

O‘qitishning axborot-texnika vositalari jumlasiga informatsiya berishda foydalaniladigan texnika (videoproektorlar, televizion, hamda kompyuter qurilmalari va shu kabilar) gina emas, balki tegishli texnika bilan birga foydalaniladigan o‘ziga xos informasiya uzatuvchilarning o‘zi (o‘quv kinofilmlar, dasturlashtirilgan topshiriqlar va shu kabilar) ham kiradi.

Xulosa sifatida ta`kidlash lozimki, kelajagimiz egalari bo‘lmish yosh avlodni zamon talablari darajasida o‘qitish kelajakda barkamol inson, mustaqil fikrlovchi shaxs sifatida tarbiyalashdek murakkab masalalarni muvaffaqiyatli hal etish ko‘p jihatdan o‘qituvchining kasbiy mahorati, bilimdonligi, ijodkorligi, pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib o‘quv-tarbiya jarayonini tashkil etishi va boshqarishiga bog`liqdir.

Bugungi kunda ta’lim muassasalaridagi pedagoglarning asosiy vazifalari bolalarda iqtidor va qobiliyatni yanada o‘stirish, ularning bilim olish istiqbolini rivojlantirishdan iborat. Shunday ekan, ta’limdagi zamonaviy o‘qituvchining asosiy maqsadi bola shaxsini sog‘lom va yetuk, kreativ fikrlaydigan, mustaqil izlanuvchan, zamonaviy texnologiyalardan foydalana oladigan barkamol shaxs qilib rivojlantirishdir. Ushbu maqsadni amalga oshrishda hozirgi asr-axborot asri ekanligidan kelib chiqqan holda ta’lim muassasalarida ta’lim-tarbiya jarayoniga axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish davr taqozasidir. Shunga ko‘ra, ta’lim jarayonida ko‘rgazmali vositalarni zamon talabiga mos ravishda tashkillashtirish hamda pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish kunning dolzarb muammolaridan biri bo‘lib hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. Prezident Shavkat Mirziyoyevning 8 dekabr O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 24 yilligiga bag‘ishlagan tantanali marosimdagi nutqi. 2016 yil 8 dekabr

2. Azizxo‘jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat.- Toshkent: TDPU, 2003.

3. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar (ta’lim muassasalari pedagog o‘qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar).- Toshkent, 2008.

4. Internet ma’lumotlari: www. ziyonet.uz

5. www.metod.ru

6. www.pedagog.ru

TA’LIM OLISHNING HUQUQIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI
PROSPECTS FOR IMPROVING THE LEGAL FRAMEWORK FOR EDUCATION
ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОЙ ОСНОВЫ ПОЛУЧЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Xo‘jamberdiyev Ro‘zimuhammad Yigitali o‘g‘li
Andijon viloyati Buloqboshi tumani yuridik xizmat ko‘rsatish markazi bosh yuriskonsulti
Главный юрисконсульт Центра юридических услуг Булакбашинского района Андижанской области
Chief jurisprudence of the legal service center of Bulakbashi District of Andijan region
https://doi.org/10.5281/zenodo.7140094

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta’lim olish huquqining tashkiliy huquqiy asoslarini takomillashtirish masalalari muxokama qilingan bo‘lib, respublikamizda ta’lim olish huquqi, talim olishning metadalogik taxlili, shuningdek ta’lim olish turlari va shakillari huquqiy tomondan asoslantirilgan. Ta’lim olishda horijiy davlatlar tajribalari o‘rganilgan. Respublikamiz ta’lim tizimida bugungi kunda joriy qilinayotgan inovatsiyalar, yangiliklar yoritib o‘tilgan. Ta’lim to‘g‘risidagi qonunchilik keng yoritilib ijrosi bo‘yicha taklif va qo‘shimchalar bildirilgan.

Abstract: In this article, the issues of improving the organizational legal basis of the right to education are discussed, the right to education in our republic, metalogical analysis of education, as well as types and forms of education are justified from the legal point of view. Experiences of foreign countries in education were studied. Innovations and innovations introduced today in the education system of our republic are highlighted. Proposals and additions to the implementation of the legislation on education were broadly covered.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования организационно-правовой базы права на образование, обосновывается право на образование в нашей республике, металогический анализ образования, а также виды и формы образования с правовой точки зрения. Посмотреть. Изучен опыт зарубежных стран в сфере образования. Выделены инновации и инновации, внедряемые сегодня в систему образования нашей республики. Широко освещались предложения и дополнения по реализации законодательства об образовании.

Kalit so‘zlar: Milliy o‘quv dasturi,maktabgacha ta’lim, umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti, o‘quv reja, dasturlar, yaratilgan darslik va o‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanmalar, kasb-hunar maktablari, ta’limning sifat darajasi.

Key words: National curriculum, preschool education, state educational standard of general secondary education, curriculum, programs, created textbooks and methodological manuals for teachers, professional vocational schools, quality level of education.

Ключевые слова: Национальная учебная программа, дошкольное образование, государственный образовательный стандарт общего среднего образования, учебная программа, программы, созданные учебники и методические пособия для учителей, профессиональные профессиональные училища, качественный уровень образования.

O‘zbekiston Respublikasining o‘z mustaqilligni qo‘lga kiritishi yangi tizimining joriy etilishiga asos bo‘ldi. Mustaqilligimizdan buyon ta’lim sohasida ko‘plab islohotlar, qonunlar qabul qilindi. Bular natijasida maktabgacha ta’lim muassasalari, o‘rta va kasb hunar maktablari, kollej–texnikumlar, oliy o‘quv yurtlari, oliy ta’limdan keying ta’lim muassasalari-magistratura, doktaranturalarda o‘qishni tashkil etish, ta’lim muassasalari moddiy texnik bazasi, o‘quv adabiyotlari, o‘quv jihozlar tubdan yangilandi. Kutubhonalar faoliyati, ilmiy labaratoriyalar, ilmiy tadqiqot institutlari shakillandi.

O‘zbekiston Respublikasi prezidentining 06.11.2020-yildagi “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4884-sonli, talim tizimini takomillashtirish bo‘yicha qarori qabul qilindi. Ushbu qarorga binoan tegishli tashkilotlarga quydagi vazifalar yuklatildi:

1)”Maktabgacha ta’lim vazirligi:

a) Xalq ta’limi vazirligi va Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi bilan birgalikda 2021-yil 1-avgustga qadar bolalarni boshlang‘ich ta’limga majburiy bepul bir yillik tayyorlash hamda boshlang‘ich ta’lim o‘quv dasturlarining o‘zaro uzviyligini ta’minlash choralarini ko‘rsin;

b) Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi, Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi hamda boshqa manfaatdor vazirlik va idoralar bilan birgalikda 2022-yil 1-yanvarga qadar maktabgacha ta’lim tizimida zamonaviy o‘qitish shakllari, yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilsin, jumladan: xalqaro standartlar va talablar asosida maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning rivojlanishini baholash mezonlari va ko‘rsatkichlarini ishlab chiqsin;

bolalarning o‘sishi hamda maktabgacha ta’lim bilan qamrab olish jarayonlarini monitoring qilish bo‘yicha “Bolalar bog‘chasi” axborot boshqaruv tizimini ishga tushirsin va unga kiritiladigan ma’lumotlarning shaffofligini ta’minlasin;

maktabgacha ta’lim xizmatlari uchun elektron to‘lov tizimlarini joriy qilsin;

maktabgacha ta’lim sohasida axborot boshqaruv tizimini boshqa vazirlik va idoralarning axborot tizimlari bilan integratsiya qilsin.

2) Milliy o‘quv dasturini joriy qilish bo‘yicha tajriba-sinovni lozim darajada o‘tkazish maqsadida Xalq ta’limi vazirligi huzuridagi Respublika ta’lim markaziga quyidagi vakolatlar berilsin:

umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti, tayanch va variativ o‘quv rejalari hamda dasturlarini ishlab chiqish;

Xalq ta’limi vazirligi buyurtmasiga asosan muallif va tuzuvchilarni tanlash hamda darsliklar va o‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanmalarning yagona maketlarini yaratish;

yaratilgan darsliklar va o‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanmalarni ekspertiza qilish, ularni ta’lim tizimida qo‘llash bo‘yicha xulosa berish;

o‘quv reja, dasturlar, yaratilgan darslik va o‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanmalarni tajriba-sinovdan o‘tkazish ishlariga rahbarlik qilish.

Xalq ta’limi vazirligi uch oy muddatda Respublika ta’lim markazi faoliyatiga yuqori malakali va ilmiy salohiyatli kadrlarni, shu jumladan xorijiy mutaxassislarni jalb qilish choralarini ko‘rsin.

3) Xalq ta’limi vazirligi, Moliya vazirligi hamda Tashqi ishlar vazirligi bilan birgalikda 2021-yil 1-yanvarga qadar Finlyandiyaning ta’lim sohasidagi tajribasini, shu jumladan o‘quv dasturlari, darsliklari, o‘qitish metodikalari va pedagog kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini xorijga xizmat safarini tashkil etgan holda o‘rganib chiqsin;

Maktabgacha ta’lim vazirligi, Xalq ta’limi vazirligi hamda Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi bilan birgalikda Finlyandiyaning ta’lim sohasidagi ijobiy tajribasini O‘zbekiston Respublikasi ta’lim tizimiga hamda Dasturga joriy qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirsin.

4. Xalq ta’limi vazirligi Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi hamda Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi bilan birgalikda 2021-yil 1-iyunga qadar:

xalq ta’limi xodimlarining malaka oshirish jarayonini “hayot davomida o‘qish” tamoyili asosida uzluksiz malaka oshirishni nazarda tutuvchi tizimga aylantirsin;

xalq ta’limi xodimlarining kasbiy ehtiyojlarini tashxis qilish asosida ularning individual rivojlanish dasturini ishlab chiqish va dasturga muvofiq malakasini oshirish tartibini amaliyotga kiritsin;

xalq ta’limi xodimlarining malaka oshirish jarayoniga kredit-modul tizimini bosqichma-bosqich joriy qilsin;

xalq ta’limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini tashkil etish, har bir xodimning malaka oshirish jarayonlarini monitoring qilish va shaxsiy hisobini yuritish imkoniyatini ta’minlovchi “Uzluksiz kasbiy ta’lim” maxsus elektron platformasini ishga tushirsin.

5. A. Avloniy nomidagi Xalq ta’limi tizimi rahbar va mutaxassis xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Xalq ta’limi vazirligining A. Avloniy nomidagi xalq ta’limi muammolarini o‘rganish va istiqbollarini belgilash ilmiy-tadqiqot instituti sifatida qayta tashkil etilsin.

6. Belgilansinki, Institut Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar xalq ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazlari (keyingi o‘rinlarda — hududiy markazlar) uchun bosh ta’lim muassasasi hisoblanadi hamda ularning o‘quv, metodik va ilmiy faoliyatiga rahbarlik qiladi.

Xalq ta’limi vazirligi:

2021-yil 1-fevralga qadar Institut va hududiy markazlarni yuqori malakali, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmalariga hamda ilmiy salohiyat va amaliy ish tajribasiga ega bo‘lgan mutaxassislar bilan to‘ldirish choralarini ko‘rsin;

uch oy muddatda Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi bilan birgalikda oliy ta’lim tashkilotlari hamda hududiy markazlarning pedagog kadrlar malakasini oshirish o‘quv rejalariga sinf rahbarlarini tayyorlash bo‘yicha o‘quv modullarini kiritsin.

7. Tuman (shahar) xalq ta’limi bo‘limlarining Pedagogik-psixologik tashxis faoliyatini tashkil etish sho‘balari negizida belgilangan shtatlar doirasida yuridik shaxs maqomisiz Bolalarni ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash markazlari tashkil etilsin.

Markazlarning asosiy vazifalari etib, quyidagilar belgilansin:

o‘quvchi-yoshlarning psixologik salomatligini muhofaza qilish, ularning barqaror ijtimoiy va intellektual rivojlanishini ta’minlash;

o‘smirlarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish, turli xil zo‘ravonlik ko‘rinishlarining oldini olish, suitsidal holatlarga moyilligi bo‘lgan o‘quvchilarni barvaqt aniqlash va ularga ijtimoiy-psixologik yordam ko‘rsatish;

xalq ta’limi tizimida kasb-hunarga yo‘naltirish va psixologik-pedagogik xizmat ko‘rsatish, ilg‘or tajribalarga asoslangan kasb-hunarga yo‘naltirishning zamonaviy shakl va uslublarini joriy etish;

maktablarda psixologik xizmatni takomillashtirish, psixologlarni metodik qo‘llab-quvvatlash va professional rivojlantirish, xalq ta’limi xodimlarining pedagogik faoliyatga shaxsiy muvofiqligini o‘rganish.

8. Belgilansinki:

Bolalarni ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash markazlariga ehtiyojga qarab umumta’lim maktablarida faoliyat yurituvchi hamda xususiy amaliyot bilan shug‘ullanuvchi tajribali psixologlar fuqarolik-huquqiy shartnoma asosida jalb etiladi;

Bolalarni ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash markazlarining faoliyati Xalq ta’limi vazirligi huzuridagi O‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirish va psixologik-pedagogik respublika tashxis markazi tomonidan muvofiqlashtiriladi;

2021/2022 o‘quv yilida psixologiya sohasidagi ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha davlat buyurtmasi asosidagi qabul parametrlari 30 foizga oshiriladi.

Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi Sog‘liqni saqlash vazirligi bilan birgalikda psixologiya sohasi bo‘yicha kadrlarni tayyorlaydigan oliy ta’lim muassasalariga o‘quv rejalari va ta’lim dasturlarini ilg‘or xorijiy tajribani inobatga olgan holda takomillashtirishda, ularni ish beruvchilarning talablariga moslashtirishda ko‘maklashsin.

Xalq ta’limi vazirligi pedagog kadrlar malakasini oshirishda bolalar psixologiyasi bo‘yicha o‘quv kurslarini o‘tkazsin va mazkur jarayonga malakali, shu jumladan xorijiy mutaxassislarni jalb qilsin.

9. 2021-yil 1-yanvardan boshlab davlat oliy ta’lim tashkilotlariga kirish uchun test sinovi topshiriqlarini tuzish va ekspertizadan o‘tkazishning yangi tartibi joriy qilinsin, unga muvofiq:

test sinovi topshiriqlari davlat ta’lim standartlari va o‘quv dasturlari asosida tuziladi;

test sinovi materiallarining ma’no-mazmuni umumiy o‘rta ta’lim tizimidagi fanlarning o‘quv dasturlariga moslashtiriladi;

abituriyentlarning nazariy bilimlarni o‘zlashtirish darajasi bilan birga mantiqiy fikrlashi, masala va misollarni bajara olish qobiliyati va ta’limning keyingi bosqichiga tayyorgarligini baholaydigan, kompetensiyaga asoslangan test topshiriqlari ishlab chiqiladi;

amaldagi ABITUR dasturini takomillashtirish hisobiga yangi dasturiy mahsulot ishlab chiqiladi hamda 2021/2022 o‘quv yili uchun saralash test sinovlari yangi test savollari asosida o‘tkaziladi.

10. Xalq ta’limi vazirligi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi hamda Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi bilan birgalikda:

2021-yil 1-martga qadar tuman (shahar) xalq ta’limi bo‘limlari mudirlari va metodistlari, kasbiy ta’limni rivojlantirish va muvofiqlashtirish hududiy boshqarmalari uslubchi-maslahatchilari faoliyatini tanqidiy ko‘rib chiqib, ushbu lavozimlarda mehnat qiladigan xodimlarga qo‘yiladigan talablar va ularning faoliyat samaradorligini baholash mezonlarini (KPI) tasdiqlasin;

2021-yil 1-aprelga qadar tuman (shahar) xalq ta’limi bo‘limlari mudirlari va metodistlari, kasbiy ta’limni rivojlantirish va muvofiqlashtirish hududiy boshqarmalari uslubchi-maslahatchilari lavozimlarini yangi talablarga mos keladigan, yuqori malakali mutaxassislar bilan to‘ldirsin.

11. 2021-yil 1-yanvardan tuman (shahar) xalq ta’limi bo‘limlari huzurida yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan Xalq ta’limi xodimlarini rag‘batlantirish jamg‘armalari tashkil etilsin.

Quyidagilar Xalq ta’limi xodimlarini rag‘batlantirish jamg‘armalarining manbalari etib belgilansin:

2021-yilda tuman (shahar) xalq ta’limi bo‘limlari xodimlari yillik ish haqi fondining 25 foiziga, 2022-yildan boshlab esa — 50 foiziga teng miqdordagi mablag‘lar;

tuman (shahar) xalq ta’limi tasarrufidagi muassasalarning budjetdan tashqari jamg‘armalari daromadlari (homiylik xayriyalaridan tashqari), shu jumladan bo‘sh turgan bino va yerlarini ijaraga berish hisobidan tushgan tushumlardan 3 foiz miqdoridagi ajratmalar;

umumta’lim muassasalarning direktor jamg‘armasiga ajratilgan mablag‘larning 5 foizi”[15].

“Xalq ta’limi xodimlarini rag‘batlantirish jamg‘armasining mablag‘lari tuman (shahar) xalq ta’limi bo‘limi xodimlari, jumladan metodistlari hamda umumta’lim muassasalari direktorlarini moddiy qo‘llab-quvvatlash tadbirlariga yo‘naltiriladi”[16].

12. “Moliya vazirligi Davlat budjeti parametrlarini shakllantirishda optik tolali yuqori tezlikdagi Internet liniyalari olib borilgan umumta’lim muassasalarining ichki lokal uskunalarini o‘rnatish, yagona “Elektron ta’lim” tarmog‘ini joriy qilish, uni boshqarish, kontent yaratish va texnik qo‘llab-quvvatlash uchun mablag‘lar ajratilishini nazarda tutsin. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, Toshkent shahar va viloyatlar hokimliklari umumta’lim muassasalarining Internetdan foydalanish xizmatlari uchun xarajatlarni o‘z vaqtida mahalliy budjet mablag‘lari hisobidan to‘lanishini ta’minlasin.

13. Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari, manfaatdor vazirlik va idoralar bilan birgalikda 2021-yil 1-sentabrga qadar:

professional ta’limning ta’lim dasturlari va o‘qitish materiallari to‘plamlarini mehnat bozorining talablari, tarmoq malaka ramkalari va professional standartlar

[15] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi PQ-5040-sonli qarori tahririda — Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 26.03.2021-y., 07/21/5040/0243-son)

[16] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi PQ-5040-sonli qaroriga asosan oltinchi xatboshi bilan to‘ldirilgan — Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 26.03.2021-y., 07/21/5040/0243-son)

asosida ish beruvchilar bilan birgalikda ishlab chiqsin va tizimli ravishda takomillashtirib borsin;

kasb-hunar maktablarini hududlar bo‘yicha joylashuvi hamda tayyorlanadigan ishchi kasblardan kelib chiqqan holda ishlab chiqarish amaliyotlarini tashkil etish uchun ish beruvchilarga biriktirsin;

professional ta’lim tizimida faoliyat yuritayotgan pedagog kadrlarning metodik ta’minotini mustahkamlash, ularni yangi ta’lim resurslari bilan ta’minlab borish imkoniyatini beradigan alohida elektron platformani ishlab chiqsin va ta’lim dasturlari, o‘qitish materiallari hamda boshqa uslubiy qo‘llanmalardan masofaviy tarzda foydalanish imkoniyatini yaratsin;

professional ta’lim muassasalari guruh rahbarlarini tayyorlash uchun o‘quvchilar bilan ishlash, ular psixologiyasini o‘rganish va metodik ta’minlashga qaratilgan qisqa muddatli malaka oshirish kurslarini tashkil etsin;

rivojlangan davlatlarning IT-texnologiyalari, robototexnika, qurilish, turizm, transport, energetika va boshqa sohalar bo‘yicha yetakchi professional ta’lim muassasalari filiallarini tashkil qilish bo‘yicha tegishli choralar ko‘rsin;

professional ta’lim xizmatlarini ko‘rsatish bo‘yicha xususiy sektorning salmog‘ini kengaytirish maqsadida davlat-xususiy sheriklik asosida professional ta’lim tashkilotlarini tashkil etish choralarini ko‘rsin.

14. Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi 2021/2022 o‘quv yilidan boshlab:

oliy ta’lim tashkilotlarining pedagogik bo‘lmagan bakalavriat ta’lim yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalari uchun ixtiyoriy ravishda o‘zlashtiriladigan pedagogik tayyorgarlik modullarini ishlab chiqsin va amaliyotga kiritsin;

pedagogik tayyorgarlik modullarining mazmuni va hajmiga quyiladigan talablarni Xalq ta’limi vazirligi va Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi bilan kelishsin;

barcha oliy ta’lim tashkilotlarida axborot-resurs markazlari bazasida mavjud darslik, o‘quv-uslubiy va boshqa qo‘llanmalar raqamli formatga o‘tkazilib, ularning elektron platformasi shakllantirilishini ta’minlasin hamda ular bo‘yicha raqamli yagona axborot qidiruv tizimini joriy qilsin;

har bir fan kesimida ma’ruza, amaliy (seminar) va laboratoriya mashg‘ulotlari, mustaqil ishlar bo‘yicha elektron modullarni ishlab chiqsin va amaliyotga joriy etsin;

davlat oliy ta’lim tashkilotlariga xorijiy talabalarni jalb etish imkoniyatlarini yanada kengaytirish maqsadida ta’lim xorijiy tillarda olib boriladigan guruhlar salmog‘ini bosqichma-bosqich oshirib borish choralarini ko‘rsin;

xorijiy talabalarni davlat oliy ta’lim tashkilotlariga o‘qishga qabul qilishni yilda ikki marta semestrning boshida tashkil qilsin.

15. Ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini yanada takomillashtirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar dasturi ilovaga muvofiq tasdiqlansin”[17].

Bundan tashqari ta’lim sohasida yangi dasturlarni amaliyotga tadbiq etilishi ham ta’limni rivojlanishiga kata hissa qo‘shyabti.

Jumladan ta’lim tizimida kundalik.com ni joriy qilinishi ham talim sifatida shaffoflik va raqamlashtirish sohasida oldinga siljish imkoniyatlarini yaratmoqda. Zamonaviy texnologiyalar hayotimizga shiddat bilan kirib kelayotgan davrda yashayapmiz. Albatta, amaliyotga joriy qilingan har bir yangilik, innovatsion loyihalar zamirida insonlar ish-faoliyatini yengillashtirish, mavjud muammolarni kamaytirish va zamon bilan hamnafas yashash maqsad qilinadi. Yakunlanayotgan yilda Xalq ta’limi sohasida o‘ziga xos burilish yasagan yangiliklardan biri elektron jurnal va kundalik tizimi joriy etilishi bo‘ldi.

Albatta bu tizimni ta’lim sohasida bosqichma-bosqich amalga oshirib kelinmoqda.2020- yil 17-mart kuni “Toshkentda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish to‘g‘risida” Prezident qarori imzolandi. Unga ko‘ra poytaxtimizda onlayn axborot tizimi keng joriy etildi. Xususan, 2020-yil 1-sentabrdan boshlab, Toshkent shahridagi barcha umumta’lim maktablarida jurnal va o‘quvchilarning kundaliklarini qog‘oz shaklida yuritishni bekor qilish hamda ularni elektron tarzda yuritishga mo‘ljallangan yagona axborot tizimini ishga tushirish rejalashtirildi.

Ta'limni raqamlashtirish bo'yicha oliy ta'lim sohasida ham tashkiliy ishlar amalga oshirilmoqda. “O'tgan yili 16-iyun kuni Prezidentimiz raisligida oliy ta'lim tizimidagi ustuvor vazifalarga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishida tizimdagi islohotlarning ustuvor vazifalaridan biri sifatida professor-o'qituvchilar va talabalar uchun qog'ozbozlikni kamaytirish, sohani raqamlashtirish orqali byurokratiya va korruptsiyani keskin qisqartirish zarurligi ta'kidlangandi.

Buni amalga oshirish doirasida davlatimiz rahbarining 2021-yil 24-dekabr dagi “Davlat oliy ta'lim muassasalarining akademik va tashkiliy-boshqaruv mustaqilligini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi qarori qabul qilindi. Me'yoriy hujjatda oliy ta'lim muassasalarida hisobotlarni tayyorlashning qog'oz shaklidan voz kechish hamda ta'lim muassasasi faoliyatini avtomatlashtirish bo'yicha Oliy ta'lim jarayonlarini boshqarish axborot tizimi ishlab chiqilishi va joriy etilishi ko'rsatilgan.

Raqamli texnologiyalar davrida har bir ta'lim tashkiloti nafaqat axborot texnologiyalari sohasini, balki universitet faoliyatining barcha yo'nalishini qamrab oladigan strategik yondashuvga rioya qilishi zarur”[18].

[17] O‘zbekiston Respublikasi prezidentining 06.11.2020-yildagi “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4884-sonli

Bugungi kunda “Kundalik” raqamli ta’lim platformasi Toshkent shahridagi barcha maktablarda va viloyatlardagi sifatli axborot resurs bazasiga ega bo‘lgan umumta’lim muassasalarida joriy qilingan. Shuningdek, platforma 22 ta nodavlat ta’lim muassasalarida ham amalga oshirildi. Nafaqat maktablar, balki o‘rta maxsus ta’lim muassasalari, ya’ni Ichki ishlar vazirligining 14 ta litseyi ham “Kundalik” platformasiga o‘tdi. Ushbu tizimda jami 1581 maktab ish boshladi, ulardan 1482 tasi qog‘oz jurnallar va kundaliklardan butunlay voz kechdi.

Xalq ta’limi vazirligi o‘qituvchilarni majburiy mehnat, majburiy obuna, ortiqcha qog‘ozbozlik ishlaridan ozod etishga kirishganiga ancha bo‘ldi. “Kundalik” loyihasi mana shu ishlarning amaldagi ifodasi bo‘ldi desak, adashmaymiz. Mazkur tizim o‘qituvchi, o‘quvchi, ota-onalar, ta’lim muassasalari ma’muriyatlari hamda ta’limni boshqarish organlari vakillari uchun yagona elektron ta’lim muhitini yaratadi. U orqali o‘qituvchilar jurnal to‘ldirish, hisobot ishlarida qiyinchiliklarga duch kelmaydi. Ota-onalar istagan vaqtda farzandlarining baholari bilan tanishib borish imkoniga ega bo‘ladi. Bu haqda jarayonda ishtirok etayotgan pedagoglarning fikrlari quydagicha bo‘ldi:

- Elektron jurnal biz o‘qituvchilar ishini ikki barobar yengillashtirdi. Qog‘oz jurnalni to‘ldirib, undagi baholarni o‘quvchi kundaligiga qo‘yish, tekshiruvchilar kelganda baho va mavzular bir xilligini solishtirish osonlashdi. Vaqt masalasida ham yutyapmiz, - deydi Sirg‘ali tumanidagi 277-IDUMning boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi Guli Olloquliyeva.

- Yangilikni barcha birday tushunib, foydalanishi uchun vaqt ko‘p ketadi. Lekin harakat qilinsa, buning qiyin joyi yo‘q deb o‘ylayman. Ota-onalar ham to‘liq elektron kundalikdan foydalanishni o‘rganib olguniga qadar tushunmovchiliklar bo‘ladi, biroq ishtiyoq bilan o‘rganishsa, tizim o‘zini oqlaydi.

Tizim afzalliklaridan yana biri o‘quvchilarga qo‘yilayotgan baholarni o‘zgartirish holatlariga barham berilishidir. Bundan tashqari, jurnal bilan to‘liq va o‘z vaqtida ishlaydigan yoki ishlamaydigan o‘qituvchilar ham yuzaga chiqadi. Albatta, jarayon ishtirokchilarining fikrlari doim bir xil bo‘lmaydi.

- Elektron jurnalning o‘qituvchilar uchun qulay tomonlari bisyor, masalan, bir o‘quvchi boshqa maktabga ko‘chayotganda reyting daftarchasini to‘ldirish, choraklik baholari va boshqa hujjatlarini hech qiyinchiliksiz topish imkoni bor. Chorak oxirida direktor o‘rinbosarlariga hisobot topshirish jarayonida sinf rahbarlarining ishi ham ancha yengillashdi, — deydi Mirzo Ulug‘bek tumanidagi 286-maktabning ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi Sanobar Berdiyeva.

[18] I.Rustambekov. Maqola, "Sohani raqamlashtirish shaffoflikni ta'minlab, byurokraiyaning oldini oladi", Yangi O'zbekiston, fevral soni, -2021

- Shu bilan birga, o‘qituvchiga bog‘liq bo‘lmagan ayrim holatlar borki, bizni noqulay vaziyatga solmoqda. Talabga ko‘ra, biz o‘quvchilarni darsning o‘zidayoq baholashimiz kerak. Yo‘qsa, ko‘rsatkichlarimiz pasayib ketadi. Ba’zida buning imkoni bo‘lmay qoladi. Dars jarayonida telefonni olib internetga kirish o‘quvchilar oldida noqulay. Bizda bu borada hali madaniyat shakllanmagan. Telefonga qarasangiz, noto‘g‘ri xayolga borishadi. Internet tezligi ham qoniqarli emas, deya o‘qituvchilar o‘z fikrlarini bildirib o‘tdi. Albatta yangi platformaga moslashish birmuncha qiyin kechishi mumkin. Chunki o‘qituvchi pedagoglar orasida axborot-telekomunikatsion vositalardan foydalanish, internet tarmoqlaridan foydalanishda birmuncha tshunmovchiliklarga duch kelmoqda.

So‘ngi yillarda O‘zbekistonda xorijiy mamlakatlarning oliy o‘quv bilan hamkorlikda ularning filiallari va qo‘shma ta’lim muassasalarining tashkil qilinayotganligi diqqatga sazovordir. Bu faoliyatni yanada jadallashtirish kerak. Bu holat mahalliy oliy o‘quv yurtlarining ular bilan raqobatlashuviga hamda kadrlar tayyorlashda sifat darajasini oshirishlariga olib keladi.

Ta’limning sifat darajasi hamda samaradorligini oshirishda o‘qituvchi kasbini jamiyatdagi obro‘sini kuchaytirish uchun quyidagilarni amalga oshirish zarur deb hisoblaymiz:

1.”barcha bo‘g‘indagi ta’lim muassasalarida mehnat qilayotgan o‘qituvchilar ish haqini oshirish jarayonini tezlashtirish lozim. Shundagina pedagog kasbini tanlagan shaxslarga talabchanlikni oshirish ham mantiqiy, ham adolatli bo‘ladi. O‘qituvchilarning ish haqi miqdorini oshirish va ularning mehnatini moddiy rag‘batlantirishda quyidagi mezonlarga rioya qilish kerak:

a) o‘qituvchilarning o‘rtacha oylik ish haqini oshirish sur’ati mamlakat bo‘yicha ish haqi o‘sishining o‘rtacha yillik sur’atidan oshishi kerak;

b) o‘qituvchilarning o‘rtacha oylik ish haqini oshirish mavjud mehnat yuklamasining oshishiga sabab bo‘lmasligi lozim;

3) o‘qituvchi mehnatini qadrlash va jamiyatda o‘qituvchi-murabbiy maqomini e’zozlash tizimini yaratish. O‘zbekiston Respublikasida kadrlar siyosatini amalga oshirishda mas’uliyati yuqori bo‘lgan mansab va lavozimlarini egallashda o‘qituvchi-murabbiylarga imtiyoz berish mexanizmini joriy etish.O‘qituvchilar mehnatini ulug‘laydigan badiy, publitsistik hamda hujjatli filmlarni yaratish. Eng yaxshi o‘qituvchilarga “Xizmat ko‘rsatgan o‘qituvchi” va “Xalq o‘qituvchisi” unvoni bilan muokofotlash salmog‘ini oshirish;

4)barcha bo‘g‘indagi ta’lim muassasalarida korrupsiyaga qarshi kurash bo‘yacha keskin choralar ko‘rish. Ushbu ishlarga nafaqat huquqni muhofaza qilish oranlari xodimlari, balki keng jamoatchilikni, mehnat jamoasi, talaba va o‘quvchilar, ota-

onalar va boshqa tashkilotlarini jalb qilish kabi talablarni amalga oshirishimiz maqsadga muvofiq deb xisoblaymiz”[19].

Ta’limni raqamlashtirish bo‘yicha turli dastur-loyxalar amalga oshirilmoqda. Bunday loyhalardan biri, “One million uzbek coders - (“Bir million o‘zbek dasturchilari”) hisoblanadi. Ushbu dastur doirasida uzbekcoders.uz maxsus onlayn portal yaratildi, ushbu portal yordamida quyidagi 4 ta yo‘nalish bo‘yicha istagan kishiga IT mutaxassisliklarini mutlaqo bepul o‘rganish imkoniyatni beruvchi platforma yaratildi:

Ma’lumotlar tahlili (Data analysis)

Android ilovalar (Android)

Front-End

Full-Stack”[20].

Loyihadan ko‘zlangan asosiy maqsad: “Bir million o‘zbek dasturchilari” loyihasi doirasida Udacity platformasini masofadan turib o‘qitish metodologiyasini umumta’lim maktablarida joriy etish xisoblanadi.

Maktab o‘quvchilari uzbekcoders.uz platformasida mustaqil ravishda materiallarni o‘rganadi, vazifalar va laboratoriya ishlarini bajarishadi.

Dastur jami 120 soatlik o‘qishga mo‘ljallangan. Har bir bosqich yakunida laboratoriya ishi topshiriladi va o‘quvchiga tegishli sertifikat topshiriladi. Eng so‘ngi kurs bitiruvchilari grant uchun imkoniyat va Udacity platformasidagi Nanodegree dasturida o‘qish ega bo‘ladi. Buning uchun yakuniy imtihonni muvaffaqiyatli tugatishi va yuqori bal bilan Top-150 talik ishtirokchilar ro‘yxatiga kirish kerak. Nanodegree diplomlari axborot texnologiyalari sohasidagi yirik kompaniyalar Google, AT&T, Autodesk, Salesforce kabi yirik tashkilotlar tomonidan tan olinadi.

Loyiha O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi, Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarni rivojlantirish vazirligi va IT Park tomonidan “Dubai Future Foundation” hamkorligida amalga oshirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Asadov Sh. G‘. O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarini bilim olish huquqining konistitutsiyaviy asoslari. Nomzod…disertatsiyasi. -Toshkent, 2009

2. Internet manbasi:Xalq Ta’limi Vazirligi rasmiy sayiti, https://uzedu.uz/oz/Coders

3. I.Rustambekov. Maqola, "Sohani raqamlashtirish shaffoflikni ta'minlab, byurokraiyaning oldini oladi", Yangi O'zbekiston, fevral soni

[19] Asadov Sh. G‘. O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarini bilim olish huquqining konistitutsiyaviy asoslari. Nomzod…disertatsiyasi. -Toshkent,2009

[20] Internet manbasi:Xalq Ta’limi Vazirligi rasmiy sayiti, https://uzedu.uz/oz/Coders

4. O‘zbekiston Respublikasi prezidentining 06.11.2020-yildagi “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4884-sonli

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi PQ-5040-sonli qarori tahririda — Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 26.03.2021-y., 07/21/5040/0243-son)

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi PQ-5040-sonli qaroriga asosan oltinchi xatboshi bilan to‘ldirilgan — Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 26.03.2021-y., 07/21/5040/0243-son)

SAMARQAND, QASHQADARYO SURXONDARYO VILOYATLARIDA AMALGA OSHIRILAYOTGAN ILMIY SAFARDAN TOSHKENT BOTANIKA BOG‘I TABIIY FLORA O‘SIMLIKLAR KOLLEKSIYASIGA KELTIRILGAN *TULIPA.L* TURLAR BIOEKOLOGIYASI VA MORFOLOGIYASI

Mamadaliyeva Sobira Bahodir qizi
kichik ilmiy xodim
«Tabiiy flora o‘simliklar intraduksiyasi»
Fanlar akademiyasi huzuridagi Toshkent botanika bog‘i
E-mail: Sobirabahodirzoda@gmail.com
Turgunov Mirabdulla Dehkanovich
labaratoriya mudiri,
«Tabiiy flora o‘simliklar intraduksiyasi»
Fanlar akademiyasi huzuridagi Toshkent botanika bog‘i
E-mail: mirabdulla-turgunov@mail.ru
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296253

Anotatsiya: Ushbu maqolada Samarqand, Qashqadaryo Surxondaryo viloyatlarida amalga oshirilayotgan ilmiy safardan Toshkent botanika bog‘i Tabiiy flora o‘simliklar kolleksiyasiga keltirilgan *Tulipa.L* turlar haqida so‘z boradi. O‘zbekiston florasiga mansub *Tulipa* L. turkumi vakillarining tarqalishi, noyobligi va Qizil kitobga kiritilgan turlari haqida ham ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘z, Tulipa L., introduksiya, reintroduksiya, biologik xilma-xillik.

O‘rta Osiyo lolalarning kelib chiqish markazi va turlarning turli - tumanligi eng yuqori bo‘lgan hudud hisoblanadi. Bu yerda lola turlarining hosil bo‘lishining tarixiy tarkib topgan to‘rtta o‘choqlari mavjudligi aniqlangan. 1.O‘rta Osiyoning cho‘llarida va yarim cho‘llarida, boshqasi-baland tog‘larda, joylashgan. Uchinchi o‘chog‘i Pomir-Oloy tog‘laridan topilgan. To‘rtinchisi esa G‘arbiy-Tyan-Shanning adirlari va tog‘lariga to‘g‘ri kelib, barcha o‘choqlar o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi.

A.I.Vvedenskiy va S.S Kovalevskayaning ma’lumotlariga qaraganda O‘rta Osiyoda lolalarning 63 ta turlari o‘sadi.[1].

Lola turlarini o‘rganishga atoqli botanik olim A.I.Vvedenskiy ulkan hissa qo‘shgan. U lolalarning 12 ta yangi turlarini kashf etgan[3].

Materiallar va uslublar.

Bizning tadqiqotimizning obyekti O‘zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritilgan noyob, endim lola (Tulipa L.) turlari ustida kuzatuv hamda tadqiqot ishlarini olib borish hisoblanadi.

Zamonaviy tadqiqotlar natijasiga ko‘ra turkum turlarini 100 dan ortiq vakillari aniqlangan. Ayni paytda *Tulipa* turkumining O‘zbekiston florasida 34 turi ro‘yxatga olingan.[4]

Quyida biz 4 ta tur vakillari bilan tanishamiz:

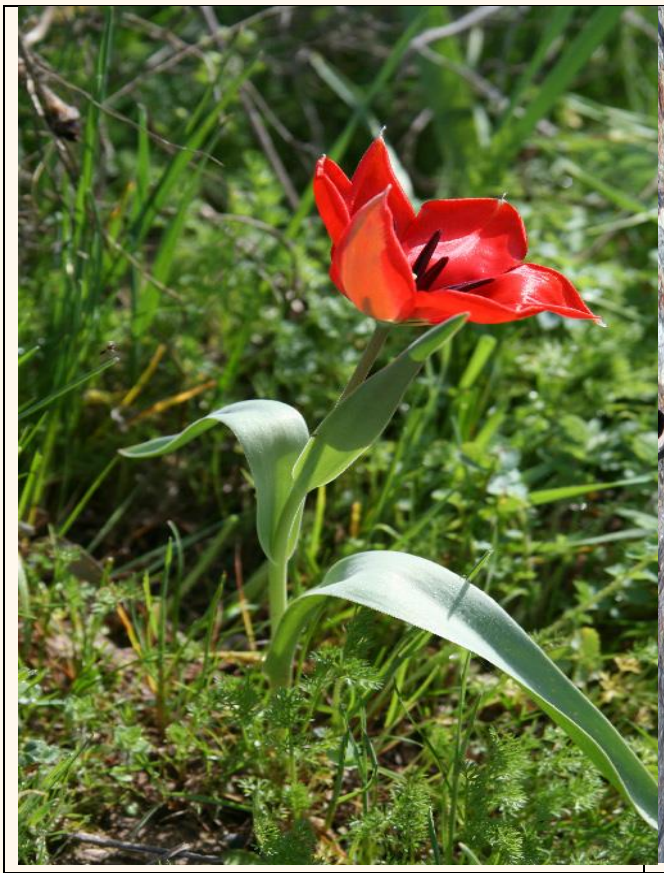
T. carinata Vved.-Pushtakli lola , Pomir-Oloyning janubi g‘arbidagi kamyob, endem o‘simlik. Hayotiy shakli bo‘yi 15-50 sm orasidagi ko‘p yillik piyozli o‘t. Botanik ta’rifi va tarqalishi piyozi tuxumsimon, diametric 1,5- sm, qobig‘I charmsimon qora-qo‘ng‘ir rangli, ichki tomoni qalin tukli. Barglari 3-4 ta. Guli yakka, qizil yoki pushti rangli. Gulining tubi sariq yoki och sariq.Changchi iplari qora, changdoni qora yoki qizg‘ish ba’zan sariq. May-Iyunda gullab, iyul avgust oylarida mevasi yetiladi.Ko‘xitang, Boysun, Hisor tizmasida tarqalgan. Tog‘ning o‘rta qismidagi toshli va mayda zarra yonbag‘irliklarida o‘sadi.yakka yakka xolda tarqalgan.Urug‘idan va piyozidan ko‘payadi.[2]. *(1-rasm.)*

T. korolkowii Regel Janubi-G‘arbiy Tyan-Shan va Pomir-Oloydagi arealga ajralgan, kamyob o‘simlik turi bo‘lib uzunligi 10-20 smga yetadigan ko‘p yillik piyozli o‘t. Piyozi tuximsimon, diametri 2,5 sm qobig‘I ichki tomonining yuqori qismi sertuk. Barglari 3 ta, egri-bugri. Guli yakka, qizil tubi qora Changchi iplarining pastki qismi qora yuqori qismi esa qizil, tubi qora. Changchi iplarining pastki qismi qora, yuqori qismi esa qizil. Ba’zan changchi iplari qora yoki qizil. Changdoni sariq. Mart aprel oylarida gullab, iyun-iyulda mevasi yetiladi. Tarqalish areali Ko‘xitang tizmasining Kampitepa, Shalkon, Sherjon,Boysun tizmasining Boysun shahri atroflarida, tarqalgan. Kamayib ketayotgan tur. Asosan chorva mollarining boqilishi oqibatida kamayib ketmoqda.[2]. *(2-rasm).*

T. tubergeniana Hoog Janubi-G‘arbiy Pomir-Oloydagi kamyob yo‘qolish arafasidagi tur bo‘lib bo‘yi 10-40 smga yetadigan ko‘p yillik piyozli o‘t.Piyozi tuxumsimon, diametric 3-5 sm, qobig‘I jigarrang yoki qo‘ng‘ir, ichki tomoni torsimon chalkash momiq tukli. Barglari 3 ta gulidan uzun. Gullari yakka yirik diametric 6-7 sm qizil, tubi qora och sariq, gardishsimon dog‘li. Changchi iplari qora changdonlari binafsha rangli. Aprelda gullab, iyun iyul oylarida mevasi yetiladi. Tarqalish areali Hisor tog‘ tizmasining Boysun tog‘larida Sina qishlog‘i atrofida, To‘palang daryosi xavzasida hamda Ko‘xitang tog‘li hududlarida o‘sadi.[2]. *(3-rasm).*

T. lanata Regel. Pomir oloydagi kamyob, endamik o‘simlik turi hbo‘lib bo‘yi 15-40 sm ga yetadigan ko‘p yillik piyozli o‘t o‘simlik. Piyozi tuxumsimon, diametri 4 sm gacha qobig‘i yupqa-charmsimon, qo‘ng‘ir rangli ichki tomoni qalin, uzun tuklar bilan qoplangan. Barglari 4 tagacha, chetlari egri-bugri.Guli yakka, diametric 5-6 sm,

gulqo‘rg‘oni qizil, asosi qo‘ng‘ir yoki qora. Oq-sariq hoshiyali. Changchi iplari qisqa tubi qora uchburchak shaklda.Changdonlari qizg‘ish qora, tub qismi, oq.Aprel-may oylarida gullab, iyunda mevasi yetiladi. Tarqalish areali Ko‘xitang tizmasining Vandop, Sherjon, Kampirtepa, Shalkon,hududlarida Boysun tizmasining Omonxona, Bobotog; hamda Kentala qishlog‘ining yuqori qismida Qizilsoy hududlarida mayda zarra tuproqli gelli mayda zarra tuproqli d.s 1000-1800 m baland shag‘alli tuproqlarda o‘sadi.[2]. *(4-rasm).*

1-rasm Tulipa carinata Vved

2-rasm Tulipa korolkowii Regel

3-rasm Tulipa tubergeniana Hoog	***4-rasm Tulipa lanata Regel***

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. K.SH.Tojibaev, R.U.Qodirov., O‘zbekiston lolalari «Sharq” nashriyoti matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. Toshkent – 2010.-224 b.

2. Ўзбекистон Республикасининг Қизил китоби, I жилд: Ўсимликлар; Ф.Ў.Ҳасановнинг умумий таҳрири остида. Т.: "Chinor ENK" экологик-ноширлик компанияси. - 356 б.

3. Введенский А.И., Ковалевская С.С Tulipa L.- Тюлпан . Определитель растений Средей Азии. Ташкент: Фан , Т.II, 1971, с.94-109.

4. Введенский А.И Род Tulipa L Флора Узбекистана. Т.1. Ташкент, 1941.с. 473-485

ГИЁҲВАНДЛИК ВОСИТАЛАРИ ЁКИ ПСИХОТРОП МОДДАЛАР БИЛАН ҚОНУНГА ХИЛОФ РАВИШДА МУОМАЛА ҚИЛИШДАН ИБОРАТ ЖИНОЯТЛАРНИ КВАЛИФИКАЦИЯ ҚИЛИШНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТЛАРИ

Суюнов Шахзод Шовкат ўғли
Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академияси
Тергов фаолияти кафедраси ўқитувчиси
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296255

Аннотация: Мазкур мақола юртимизда гиёҳвандлик воситалари тарқалишининг, уларнинг ноқонуний муомаласининг олдини олиш, ёш авлодни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этган ҳолда жамиятда соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, шунингдек суд-тергов амалиётида гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни ўтказиш мақсадини кўзламай қонунга хилоф равишда тайёрлаш, эгаллаш, сақлаш жиноятларини тергов қилишда учрайдиган муаммолар, уларнинг таҳлили ҳамда мазкур муаммоларни бартараф этиш юзасидан таклиф ва тавсияларга бағишланган.

Калит сўзлар: гиёҳвандлик, психотроп, руҳий, чекиш, наркотик, банги, наша, кўкнори, тергов, муҳтож, носоғлом.

Дунёда барқарорлик, тинчлик ва осойишталикни қарор топтириш аҳоли фаровонлигини юксалтириш, юзага келаётган хавф-хатар ва таҳдидлар, аввало, нафақат юртимизда балки бутун дунёда гиёҳвандлик билан боғлиқ жиноятларнинг ортиб бориши инсоният соғлиғи ва хавфсизлигига жиддий таҳдид солади, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий негизига, аҳолининг жисмоний, руҳий ва маънавий таназзулга учрашига, яъни одамларнинг шахсий деградациясига, аҳолининг насл қолдириш қобилиятига ва келгуси авлоднинг саломатлигига салбий таъсир кўрсатади.

БМТнинг гиёҳванд моддалар ва жиноятчиликка қарши курашиш бўйича бошқармасининг ҳисоботларига кўра, дунё бўйлаб 35 миллионга яқин одам гиёҳванд моддалар билан боғлиқ касалликлардан азият чекаётганлиги ва даволанишга муҳтож эканлиги, 2021 йилда эса гиёҳвандлик моддаларини инъекция шаклида қабул қилган 11 млн одамдан 1,4 млн нафари ОИВ билан 5,6 млн нафари гепатит С билан касалланганлиги [1] тўғрисидаги маълумотлар гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар инсоният учун қанчалик даражада хавфли иллат эканлигини кўрсатмоқда.

Юртимизда соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, жамиятнинг жисмоний, маънавий ва маданий жиҳатдан юксалтириш мақсадида йирик

ижтимоий дастурлар тузилиб, амалга оширилмоқда. Инсон ҳаётини ва соғлиқни сақлаш-бу ижтимоий вазифалардан бири ҳисобланади. Шу муносабат билан сўнгги йилларда давлатимиз раҳбарияти томонидан “гиёҳвандлик” каби салбий ижтимоий иллатларга алоҳида эътибор қаратилиб, гиёҳвандлик моддалар ва психотроп моддалар билан ноқонуний муомала қилишга қарши кураш олиб борилмоқда.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотларнинг самараси ўлароқ бу турдаги жиноятларнинг камайишига эришилаётган бўлса-да, бироқ гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларнинг қонунга хилоф муомаласига қарши курашишда янада самарали ҳаракатларни амалга оширишимиз лозим. Айниқса, шу турдаги жиноятларни содир этган шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш орқали жавзо муқаррарлигини таъминлаш ўта муҳим вазифа саналади.

Бу борада мамлакатимизда гиёҳвандлик воситалари, уларнинг аналоглари ва психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишга оид жиноят ишларини кўришда қонунлар тўғри ва бир хилда қўлланилишини таъминлаш, мазкур тоифа ишлар бўйича одил судлов сифатини ошириш мақсадида 2017 йил 28 апрель куни Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Гиёҳвандлик воситалари, уларнинг аналоглари ва психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишга оид жиноят ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги қарори, гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши курашиш борасида эса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Гиёҳвандлик воситалари, уларнинг аналоглари, психотроп моддалар ва прекурсорларнинг муомаласи соҳасидаги низомларни тасдиқлаш тўғрисида”ги 14.02.2020 йилдаги 85-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Каннабис ўсимлигини гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар ишлаб чиқариш ҳамда тайёрлаш билан боғлиқ бўлмаган саноат мақсадларида етиштириш ва фойдаланиш фаолиятини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 07.12.2020 йилдаги 770-сон қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентнинг 2022 йил 25 июлдаги “Ички ишлар органларининг тезкор қидирув фаолиятини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида”ги 333м-сонли қарорларига асосан тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишда гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва валюта намуналарини экспресс аниқлаш жараёнида замонавий техник воситалардан фойдаланиш тартибини жорий этиш вазифалари белгиланган.

Дарҳақиқат, гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларнинг ноқонуний айланишини тартибга солувчи нормаларни таҳлил қилар эканмиз,

ушбу жараёнда бир қатор муаммоли вазиятлар мавжуд эканлигини кузатишимиз мумкин.

Барчамизга маълумки, Ўзбекистон Республикаси Олий суд Пленумининг “Гиёҳвандлик воситалари, уларнинг аналоглари ва психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишга оид жиноят ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 2017 йил 28 апрель кунидаги 12-сон қарорининг 27-бандида “Судларнинг эътибори шунга қаратилсинки, шахснинг ЖК 270-моддаси иккинчи қисми «а» банди, ЖК 271-моддаси иккинчи қисми «а» банди, ЖК 273-моддаси учинчи қисми «а» банди, ЖК 274-моддаси иккинчи қисми «а» банди, ЖК 276-моддаси иккинчи қисми «б» банди билан жиноий жавобгарлиги, у муқаддам ЖК XIX бобида назарда тутилган бирон-бир содир этган жинояти учун судланган ҳолдагина келиб чиқади. Агар шахс муқаддам содир этган жинояти учун жиноий жавобгарликдан озод этилган ёки судланганлик ҳолати тугалланган ёки қонунда белгиланган тартибда олиб ташланган бўлса, қилмиш мазкур белги билан квалификация қилиниши мумкин эмас” [2.] деб кўрсатилган.

Лекин, мазкур нормада шахс томонидан ЖКнинг XIX бобида назарда тутилган бирон-бир жиноят содир этилса-ю, бу қилмиши учун жавобгарликка тортилмасдан ёки жавобгарликка тортиш муддати ўтиб кетмай туриб, шахс томонидан қасддан айнан шу бобда назарда тутилган жиноят содир этилса, унинг қилмишини қандай малакалашимиз лозимлиги кўрсатиб ўтилмаган.

Мисол тариқасида, Шайхонтоҳур тумани ИИО ФМБ ҳузуридаги жиноят қидирув ходимлари томонидан ўтказилган тезкор қидирув тадбири давомида А исмли шахс ёнида кўп миқдорда “Гашиш” гиёҳвандлик воситасини қонунга хилоф равишда сақлаб келаётганлиги аниқланиб, тергов органи томонидан ушбу шахсга нисбатан Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 276-моддаси 2-қисми “а” банди билан жиноят иши қўзғатилиб, тергов ҳаракатлари тамомланмасдан туриб орадан 10 кун ўтганидан сўнг А исмли шахс Мирзо Улуғбек тумани ИИО ФМБ ЖҚБ ходимлари томонидан ўтказилган тадбир давомида ёнида кўп миқдорда “Марихуанна” гиёҳвандлик воситасини сақлаб келаётганлиги аниқланиб, тергов органи томонидан ушбу шахсга нисбатан яна Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 276-моддаси 2-қисми “а” бандида назарда тутилган жиноятни содир этганлик учун жиноят иши қўзғатилган.

Аслида, юқорида кўрсатилган ижтимоий хавфли қилмишларни содир этган А исмли шахснинг ҳаракатлари Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 32-моддаси 1-қисмида кўрсатилган нормага асосан такроран жиноят сифатида малакаланиши лозим эканлиги кўрсатиб ўтилган.

Яъни, Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 32-модда 1-қисмида “Ушбу Кодекс Махсус қисмининг айнан бир моддасида, қисмида, Кодексда алоҳида

кўрсатилган ҳолларда эса, турли моддаларида назарда тутилган икки ёки бир неча жиноятни шахс турли вақтларда содир этган, аммо уларнинг бирортаси учун ҳам судланган бўлмаса, такроран жиноят содир этиш деб топилади.

М.Х. Рустамбаевнинг фикрига кўра эса, мазкур қонунчилик таърифидан келиб чиқиб, такроран жиноят содир этишнинг бир қанча белгиларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- шахс томонидан икки ёки ундан ортиқ жиноятнинг содир этилиши;
- жиноятнинг турли вақтларда содир этилиши;
- айнан бир моддада, қисмда, баъзи ҳолларда эса турли моддаларда назарда тутилган янги жиноятнинг содир этилиши;
- шахснинг содир этилган жиноий қилмишларидан бирортаси учун ҳам шахс судланган бўлмаслиги.

Такроран жиноят содир этиш деганда, илгари муайян жиноят содир этган шахс томонидан, илгариги қилмишнинг ҳуқуқий оқибатлари олиб ташланмасдан, янги жиноят содир этиш ҳоллари тушунилади [3.].

Е.Г. Телегинанинг фикрига кўра, такроран жиноят содир этиш шахс томонидан икки ва ундан ортиқ жиноятни содир этиши, бу қилмишларнинг биронтаси учун ҳам жавобгарликка тортилмаган бўлиши кераклиги” дир. [4.]

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 34-моддаси 2-қисмига кўра “илгари хукм қилинган жиноятиги ўхшаш жиноят содир этган, ушбу шахс Кодексда алоҳида кўрсатилган ҳолларда эса, Махсус қисмнинг бошқа моддлари билан ҳам хукм қилинган шахснинг қасддан янги жиноят содир этиши хавфли рецидив деб топилади” [5.] деб кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг XIX бобида назарда тутилган жиноятларда такроранлик ёки хавфли рецидив томонидан содир этилганлигини кўрсатувчи белгилар кўрсатилмаганлиги, ушбу норманинг ўрнига эса “илгари гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишдан иборат жиноятни содир этган шахс томонидан содир этилган бўлса” деб номланувчи жумлалар кўрсатиб ўтилган.

Бироқ, юқорида кўрсатилган ҳолатлар бўйича шахсни ҳаракатларини Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 276-моддаси 2-қисми “б” банди билан жавобгарликка тортиш учун эса Ўзбекистон Республикаси Олий суд Пленумининг 27-бандида жиноятларни тергов қилишда қилмишни “илгари гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишдан иборат жиноятни содир этган шахс томонидан содир этилган бўлса” [6.] деб номланган нормаси билан малакалашга тўсқинлик қилади.

ЖКнинг 270-моддаси 2-қисми “а” банди, 271-моддаси 2-қисми “а” банди, 273-моддаси 3-қисми “а” банди, 274-моддаси 2-қисми “а” банди ва

276-моддаси 2-қисми “б” бандларини “илгари гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишдан иборат жиноятни содир этган шахс томонидан” деб эмас, балки “ **такроран ёки хавфли рецидивист томонидан содир этилган бўлса**” деб ўзгартириш мақсадга мувофиқ.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишдан иборат жиноятни содир этган шахслар томонидан такроран шу турдаги жиноятлар содир этилган ҳолатларда уларнинг ҳаракатлари такроран деб эмас, балки шу модданинг енгилроқ жазо назарда тутилган қисми ёки банди билан квалификация қилинмоқда. Бу ҳолат жиноят қонунчилигининг одиллик принципига зиддир.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 32-моддаси 1-қисмида назарда тутилган қоидалар ЖКнинг махсус қисмида назарда тутилган барча нормаларга нисбатан тўғри тадбиқ қилиниши лозим. Шунга кўра, юқорида келтирилган номувофиқликларни бартараф этиш бугунги кунда тергов амалиётида юзага келадиган коллизион ҳолатларнинг олдини олишда самарали хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. www.ziyonet.uz

2. “Гиёҳвандлик воситалари, уларнинг аналоглари ва психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишга оид жиноят ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Олий суд Пленумининг 2017 йил 28 апрель кунидаги 12-сонли қарори 27-банди.

3. М.Х. Рустамбаев Ўзбекистон Республикасининг жиноят кодексига шарҳ. Умумий қийм. Т.,-2016 й. 255-б.

4. Телегина ЕГ Женская преступность в контексте девиантного поведения / Е Г Телегина // Проблемы реализации российского законодательства на современном этапе сборник научных статей под ред О В Шляпниковой Вып 1 Саратов СЮИ МВД России, 2010 С 171-181-б

5. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси умумий қисм 34-моддаси 2-қисми Т.2021 й. 16-б

6. “Гиёҳвандлик воситалари, уларнинг аналоглари ва психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишга оид жиноят ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Олий суд Пленумининг 2017 йил 28 апрель кунидаги 12-сонли қарори

MTT TARBIYALANUVCHILARINI MASHG‘ULOTLAR JARAYONIDA EKOLOGIK TARBIYALASH METODIKASI

Usmonova N.
Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahar Maktabgacha ta’lim bo‘limi tasarrufidagi 2- Ko‘p Tarmoqli Ixtisoslashtirilgan Davlat Maktabgacha ta’lim Tashkiloti logopedi
Ro‘ziyeva Z.
Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahar Maktabgacha ta’lim bo‘limi tasarrufidagi 2- Ko‘p Tarmoqli Ixtisoslashtirilgan Davlat Maktabgacha Ta’lim tashkiloti tarbiyachisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296262

Annotatsiya: Maqolada MTT tarbiyalanuvchilarini mashg‘ulotlar jarayonida ekologik tarbiyalash metodikasi yoritilgan va shu bilan birga mashg‘ulot ishlanmasidan namuna berilgan.

Kalit so‘zlar: Ekologik ta’lim-tarbiya, ekologik ong, ekologik odob, maktabgacha yoshdagi bolalar, mashg‘ulotlar, sirli o‘rmon, daraxtlar.

Hozirgi kunda ekologik ta’lim-tarbiya jarayonida yosh avlodni ayniqsa, maktabgacha ta’lim-tarbiyada ekologik ongni shakllantirish bo‘yicha ma’lumot berish, yosh bolalarda ona tabiatga nisbatan mas’uliyatlilik, javobgarlik hissini tarkib toptirish lozim. Tabiat va jamiyat rivojida ekologik tarbiya, ekologik ong, ekologik odob katta o‘rin tutadi.

O‘z navbatida, inson tabiatni muhofaza qilishning zarurligini anglaydi, lekin kundalik faoliyatda bunga amal qilmasligining, loqaydligining sababi ekologik bilimlarning e’tiqotiga, axloqiy qoidaga aylanmaganligiga borib taqaladi. Shuning uchun faqatgina pand-nasihat bilan yosh avlodni tabiat muhofazasi kurashchilari, hozirgi zamon ekologik ziddiyat talablariga javob beradigan shaxs qilib tarbiyalash bugungi kunning dolzarb masalasi hisoblanadi.

Demak, muayyan ilm ob’yektiv birlikni o‘rganishni, uning asosiy maqsadi va vazifalari nimadan iboratligini hamda shu sohadagi qonuniyatlar jamiyat manfaatlariga qanday xizmat qilishini yaxshi bilgan bo‘lishi kerak. Bugunga kelib, atrof-muhitga zamonaviy fan-texnika revolyusiyasining ta’siri oqibatida ekologiya tushunchasining mazmuni juda o‘zgarib ketdi.

Ekologiya nafaqat jonli tabiat resurslarini, balki har qanday narsalarni: butun Yer sayyorasi, uning ayrim bo‘laklari, shu jumladan insonni ham, ularni o‘rab turgan tashqi muhitni, shu narsalarning tarixiy rivojiga ko‘rsatgan ijobiy va salbiy ta’sirini o‘rganmoqda. Ekologiya amaliyotining asosiy vazifasi yer yuzidagi geografik

unsurlarning evolyusion rivojini o‘z qonuniyatlaridan kelib chiqib, ekologiya fani belgilab bergan yo‘nalish va tizimda saqlab turishidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar ta’limida ekologik ta’lim tarbiyaning uzviyligini shakllantirishga oid qator ishlar amalga oshirilgan bo‘lsada, ammo bu jarayonlar bugungi kun talablari asosida takomillashtirilmog‘i lozim.

Bolalardagi ekologik ta’lim-tarbiya, uning iymon va ekologik ma’naviyatini oshirishda, ularga singdirishda, shakllantirishda ruhiy salomatligini, uning kayfiyatini va uning inson siftida kelajakda kamol topishini muhofaza qilishlikdir. Har bir inson o‘zining va atrofdagilarning jismoniy, ruhiy salomatligini asrash va avaylashi kerak. Ahvoli sog‘lig‘ini yaxshilash tabiat va ijtimoiy ruhiy muhitlar holatiga bog‘liqdir. Bu yerda ijtimoiy muhit yetakchi rol o‘ynaydi. Chunki toza ijtiomiy muhitda, yosh bolalarda bog‘cha, ayniqsa maktab bolalarida ma’naviyat yaxshi singadi va shakllanadi. Yaxshi ma’naviyatga ega bo‘lgan bolalar katta bo‘lganlarida ijtimoiy, ruhiy va tabiiy muhit musaffoligini ta’minlay oladi.

MASHG‘ULOT

Bugun bizning 2-Ko‘p tarmoqli ixtisoslashtirilgan Davlat Maktabgacha ta’lim tashkilotida bog‘cha va oila hamkorlikda bolajonlarimiz bilan birga sehrli tabiat qo‘ynida sayohatga chiqamiz. O‘yin faoliyatidagi Ertak -terapiyamizni sizlarga taqdim etamiz.

MAVZU: YASHIL O‘RMON SIRLARI

Maqsad: Bolalarga ertaklar asosida ekalogik ta’lim tarbiya berish, ularga tabiatni asrashni o‘rgatish, ijodiy tafakkurini o‘stirish, nutqiy korreksion ta’lim samaradorligini oshirish, mayda qo‘l matorikasini va bilish intellektini rivojlantirish.

Kerakli jihoz: O‘rmon dekaratsiyasi; faoliyat markazida bolalar bilan ishlash uchun kerakli jihozlar:

- rangli qog‘ozlar, yelim, qaychi, skoch.
- to‘proq, yelim idishlar, rangli tasmachalar.

Log: Bolajonlar, bugun sizlar bilan sehrli tabiat qo‘yniga sayohatga chiqamiz. Sayohatimiz sehrli mujizakor tabiat qo‘ynida bo‘ladi. Sayrga nima bilan borishni hohlaysiz?

1. Samalyot bilanmi? -il-il.

2. Poezd bilanmi? -t-t-t.

3. Ot bilanmi? – ha.

(tanglak qoqib bajariladi)

Shunda chol va kampir : Eh bizlar kechga qolmadekmi! Ey chol biz ham nevaralarimiz bahonasida o‘rmonga aylanib kelamiz**.**

Boshlovchi: Albatta sizlar ham birga sayrga chiqishingiz mumkin. (zal bo‘ylab, musiqa jo‘rligida o‘rmonga boradilar)

Log: Sayohatga chiqqanda

Tartib bilan yur o‘rtoq,
Kattalarni ko‘rganda
Doim salom ber o‘rtoq.
Yo‘ldan o‘tmoqchi bo‘lsang
Avval o‘ng tomonga boq.
Yo‘l o‘rtasida turib
So‘ngra chap tomonga boq
Mashinalar tez yursa
Shoshma nafas rostlab boq.
1) Dala yuliga chiqib oldek
Tor yo‘lakdan o‘tdek.
Tepalikka chiqamiz.
2) Tojdor turna
Tumshug‘ini burdi
Ko‘kragini kerib yurdi.
3) Sirpanchiq maysazorda
Sirpanib yurib qoldek
Sirpanchiq yulda sirpanib
Pingvingcha bo‘lib oldek
Ko‘lmakchadan sakrab o‘rdek.
4) Avval kichkina bo‘lib biz
Tizzamizni quchamiz.
Kiyin katta bo‘lib biz
Daraxtdek bo‘y cho‘zamiz.
O‘rmonda o‘sar daraxt
Shohlari ko‘p qat-qavat.
Shamolda tebranadi
Shivirlab qo‘shiq aytadi.
Barglar qarsak chalishdi
Sekin qo‘shiq boshlashdi.
Sha-sho-shu-shi
Ash-osh-ush-ish
Sha-sha-sha-sham, shamol
Shu-shu-shu-shula-ashula
Shi-shi-shina-mashina.
O‘rmonga kelganda shu vaqt chol sehrli qalpoqcha topib oladi.
Chol: Voy men yo‘lakdan qalpoqcha topib oldim.
Kam: Ey chol, hech tinch yurmadingizda. Eski qalpoq sizga nimaga kerak?

Chol: Kampir eski bo‘lsa ham butungina ekan, kiysa bo‘ladi, qara yarashdimi? (shu vaqtda daraxtlar shivirlaydi, qushlar uchadi)

Chol: Ey bu sehrli qalpoq ekan, daraxtlar, qushlar tilga kirdi, eshit kampir.

1.Daraxt: Bolajonlar kelishdi, ular bizning bag‘rimizga o‘ynagani kelishdi, men juda xursandman.

2.Daraxt: Ey ko‘p ham xursand bo‘lma, ba’zi sayohatchilar bizning jonimizga qanchalik ozor berishlari esingdan chiqdimi?

3.Daraxt: Ha-ya , ayrim shux bolalar qushlarga tosh otib, shoxchalarimizni sindirib, rosa ozor beradi. Men juda xafaman.

1. Daraxt: Atrofga qara qancha axlat, bularni bari sayohatchilar kelib ketgach paydo bo‘ladi. (qari o‘rmon bir xursindi-yu, chuqur tin oldi)

2. Daraxt: Mana shu tunka ham bir vaqtlar chiroyli, yosh, ko‘rkam daraxt edi, bemehir kimsalar joniga ozor berishib, shunday tunkaga aylantirib qo‘yishdi.

To‘nka: (yig‘lamsirab) Eh so‘ramang, qanday sarvqomat daraxt edim, o‘tgan-ketganlar soyamga dam olishar edi, atrofimda qushlar uchar edi, o‘t-o‘lanlar o‘sardi. Endi-chi?

Bosh: Bolajonlar bizning bugungi o‘rmon qo‘ynida sayohatimiz, unga xursandchiliklar, shirin-shirin estaliklar bilan yodiga qolsin. Biz o‘zimizning dardimiz bilan uning dardiga malham bo‘laylikda, ishimizni mehnatdan boshlaylik.

Bola: Opa buni nima qilamiz? Bular keraksiz narsalar-ku.

Birinchidan: atrof mihitni tozalaymiz.

Ikkinchidan: Bularni zavod va fabrikalarda qayta ishlab, biz uchun kerakli narsalar tayyorlashadi.

Bola: Bu qanday bo‘ladi?

Bosh : Hozir men sizlarga chiqindilarni qayta ishlaydigan zavod va fabrikalarni ko‘rsataman. Marhamat tomosha qiling. Bu yerda qog‘ozlar, salfetkalar qayta ishlab, do‘konlarga sotuvga chiqariladi. Biz ulardan yana keragicha foydalanamiz. Bolajonlar ko‘rdingizmi, siz hozir qanchalik foydali ish qildingiz. (qayta ishlayotgan zavodlar ko‘rsatiladi, qog‘oz, yilim idishlar qayta ishlab, yangi shaklda chiqariladi)

Bosh : Bolajonlar, endi bizdan shu tunka ham hafa bo‘lmasin. Uni ham chiroyli qilib bezab, dam olish uchun kursi qilib qo‘yaylik.

1. Daraxt: Biz daraxtlar tabiatning tuxfasidirmiz. Yashil barglarimiz havoni kislarod bilan tuyintirsa, tanamizdan insonlar uchun kerakli jihozlar, tarixni yozish uchun mo‘ljallangan qog‘ozlar ishlab chiqariladi (barglarini shig‘illatib xursand bo‘ladi)

1. Markaz: Qurish- yasash .

Daraxt tagiga borib qushlar uchun baklashkadan donxo‘rak, suv ichish uchun idish tayyorlab, daraxtga ilib qo‘yadi.

2. Markaz: San’at.

Tunkani bezash uchun koʻzcha, qoshcha, buruncha, ustiga koʻrpacha va har xil barglar qirqib tayyorlab yopishtiriladi.

3. Markaz: Fan va tabiat.

Tuproqqa har xil qushlar, hayvonlar izlari. (nam sochiq, zararsizlanrituvchi gel)

Bosh: Bolajonlar, barakallo! Sizlardan oʻrmon juda xursand boʻldi. Daraxtga qushlar oziqlanishi uchun idishchalar ildingiz, hayvonlar va qushlar izlarini chizib topdingiz. Bizdan ular juda xursand boʻlishdi. Tunkavoy kerakli jihozga aylandi. Sayohatga kelganlar bu kursiga oʻtirib dam oladilar.

Bolajonlar, sizlar bogʻchadan juda koʻp bilimlar olibsizlar, barakallo! (mashgʻulotga yaxshi qatnashgan bolalarga ragʻbat beriladi)

Log: Tovush talaffuzi boʻyicha artikulyatsion gimnastika mashqlar, miyyoriy talaffuz etishga oʻrgatish. Bizning quvnoq kayfiyatimizdan keksa oʻrmon uygʻonib shovullab qoldi, oʻrmonda baland-baland daraxtlar shamolda tebranib, oʻz qoʻshiqlarini aytishyapdi:

Avval kichkina boʻlib biz,
Tizzamizni quchamiz.
Kiyin katta boʻlib biz,
Daraxtdek boʻy choʻzamiz.
Oʻrmonda oʻsar daraxt ,
Shoxlari koʻp qavat-qavat.
Shamolda tebranadi,
Shivirlab qoʻshiq aytadi- sh-sh-sh (harakat bilan)

Daraxt: Voy-voy bugun men juda xursandman. Sizlar yaxshi sayohatchi ekansiz, bizlarni juda xursand qildingiz, sizlarga rahmat!

Psixolog: Xidirova S. Oʻyin: “Sirli oʻrmon”, “ Kecha va kunduz”

Bosh: Bolajonlar, bugungi sayrimiz sizga yoqdimi, mazza qildingizmi? Mana endi sayrimiz yakuniga yetdi. Oʻrmon chetida otlarimiz kutib turibdi. Endi sehrli oʻrmon bilan xayrlashamiz.

TONZILIT KASALLIGINI DAVOLASHDA LAZER NURLARINING AHAMIYATI

Feruza Buriyeva Erkin qizi
O‘zbekiston Milliy universiteti Fizika fakulteti Fotonika kafedrasi lazer fizika yo`nalishi 2-bosqich magistratura talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296266

Anotatsiya: Ushbu maqolada Tonzillit bilan kasallangan bemorlarni davolashda lazer nurlanishdan foydalanishning afzalliklari va qulayliklari yoritilgan bo`lib, tonzillit bilan kasallangan bemorlarni lazer nurlanishi bilan davolash kuzatilganligi bayon qilingan.
Kalit so`zlar: otorinologiya, tonzillit, past intensiv lazer, yuqori intensiv lazer.

Tonzillit — bu yuqori nafas yo‘llarining bakteriyalar yoki viruslar tomonidan zararlanishi. U ko‘p tarqalgan kasallik bo‘lib, statistika ma’lumotlariga ko‘ra, otorinolaringologlarga murojaat qiladigan odamlarning 15-18% tonzillit bilan kasallangan. Tonzillit bilan kasallangan bemorlar bakteriya va infeksiyalarga qarshi kurashishda shifokor ko`rsatmasiga asosan antibotiklarni qabul qilishi va tanaga zarar yetkazmaslik, allergik reaksiyalar mavjud yoki mavjud emasligini kuzatish uchun tolerantligini tekshirishi kerak bo`ladi. Tekshiruv natijalariga ko`ra antibiotiklarga allergik reaksiyasi mavjud bo`lgan bemorlar bu pereparatlardan foydalana olmaydi yoki antibiotiklardan foydalanish immun tizimiga salbiy ta`sir ko`rsatishi tufayli bunday pereparatlardan qabul qilishdan vos kechadi. Shunday vaqtlarda fizioterapevtik usul lazer aparatlari yordamida davolash qo`l keladi. [1]

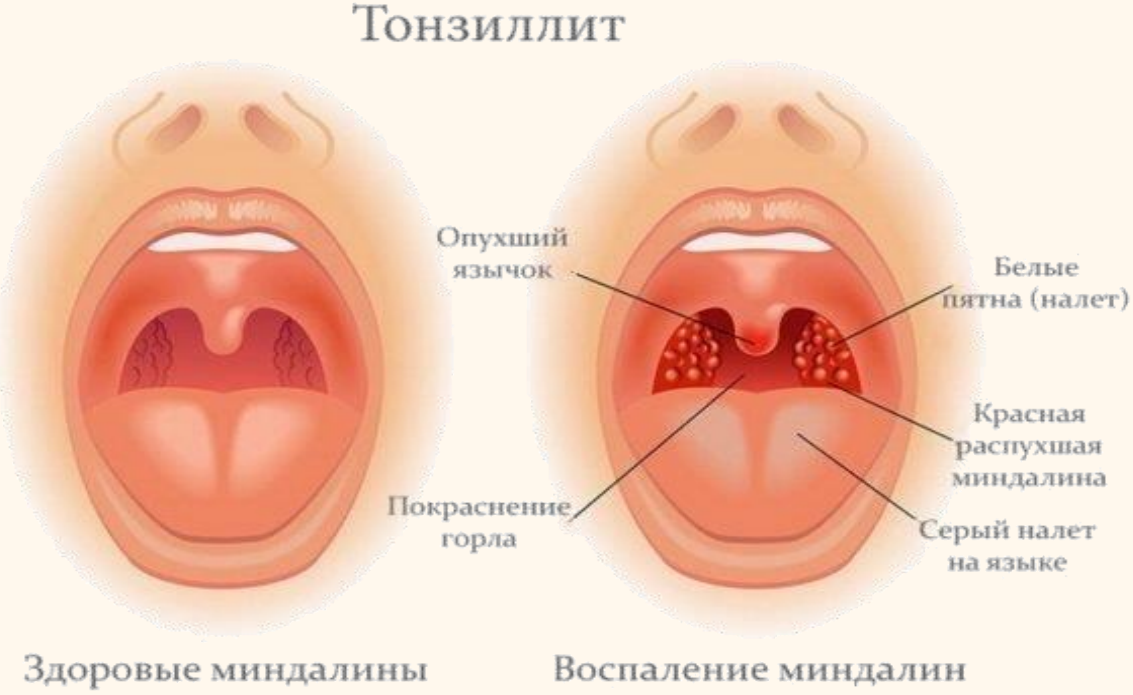
Kuchli nurlanish energiyasi, intensivligini o'zgartirish mumkin, biologik to'qimalarning hujayrali yoki hujayradan tashqari tuzilishini ajratish, yo'q qilish yoki o'zgartirish uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, tibbiyotda lazerlardan foydalanish, qisqasi, infektsiya xavfini kamaytiradi va sog'ayishni rag'batlantiradi. Jarrohlik amaliyotida kvant generatorlarini qo'llash diseksiyonning aniqligini oshiradi, ammo ular homilador ayollar uchun xavflidir va fotosensitiv dorilarni qo'llash mumkin bo`lmagan holatlar mavjud.

Tibbiyotda ishlatiladigan barcha lazerlar shartli ravishda 2 turga bo'linadi: past intensivlik- terapevtik va yuqori intensivlik – jarrohliklikda qo`llaniladigan turlarga bo`linadi.

So'nggi yarim asr ichida lazerlar otoriniologiya, oftalmologiya, onkologiya, plastik jarrohlik va tibbiyotning ko'plab boshqa sohalarida va biotibbiyot tadqiqotlarida keng qo'llanildi. Maxsus xususiyatlari tufayli lazerlar quyosh yoki boshqa manbalardan keladigan nurlanishdan ko'ra samaraliroq. Har bir kvant

generatori juda tor to'lqin uzunligi diapazonida ishlaydi va izchil yorug'lik chiqaradi. Shuningdek, tibbiyotda lazerlar katta kuchlarni yaratishga imkon beradi. Energiya nurini juda kichik bir nuqtada to'plash mumkin, buning natijasida uning yuqori zichligiga erishiladi. Ushbu xususiyatlar bugungi kunda lazerlar tibbiy diagnostika, terapiya va jarrohlikning ko'plab sohalarida qo'llanilishiga olib keldi. Tibbiyotda lazerlardan foydalanish, infektsiya xavfini kamaytiradi va sog'ayishni rag'batlantiradi. [2]

Tonzillit (surunkali, yiringli va boshqa turlarida) bilan kasallangan bemorlarni davolashda kam intensiv lazer nurlanishdan foydalaniladi va bu lazer nuri nafas yo`lidagi infeksiya va bakteriyalarni o`ldiradi, qon aylanishini yaxshilaydi, shishlarni oldini oladi va yo`qotadi, yallig`lanishni bartaraf etadi, og`riqni yo`q qilishga yordam beradi hamda, fiziologik funksiyalarni va immunitet reaktsiyani rag`batlantiradi.[3]

Rasm.1 Sog`lom bodomsimon bezi va tonzillit bilan kasallangan bodomsimon bezi ko`rinishi

Tonzilit bilan tashxis qo`yilgan ikki nafar 25 va 26 yoshli bemorlarda lazer aparati yordamida terapevtik muolajani “Osiya lor” xususiy klinikasida amalga oshirdik. Har bir bermor 8 kun davomida lazer nuri yordamida 0,5 Vt quvvatda davolanish kursini amalga oshirdi. Bunda bemorlarning tomoq yo`li va bodomsimon bezlardagi qizarish va shishlar ketdi, bodomsimon bezdagi og`riqlar susaydi va 2-3-kunda deyarli og`riqlar bartaraf bo`ldi, lazer nurini nur tolalar orqali yuborilishi va bir nuqtada to`planishi natijasida yallig`langan sohadagi infeksiya va bakterialarning o`lishi amalga oshdi.

Adabiyotlar:

1. Пальчун В.Т., Лапченко А.С., Кучеров А.Г. Применение лазеров в оториноларингологии // Лечебное дело. – М. – 2005. – №2. – С. 20–23 .

2. Sh.Sodiqova, Sh.Otajonov, M.Qurbonov. Lazerlar va ularning amaliyotdagi o`rni

3. Кривоногова Л.Б. Применение низкоинтенсивного. лазерного излучения для проф. и лечения кариеса у подростков. Автореферат дисс. к.м.н., – М. – 2007. – С. 24–26.

O‘ZBEKISTONDA DEMOGRAFIK MUAMMOLARNING O'RGANILISHI

Raxim Samijanovich Kaxxorov
Namangan davlat universiteti
Tarix mutaxasisligi magistranti va akademik litsey o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296268

Annotatsiya: Maqolada mavzuning dolzarbligi tushuntiriladi, tarixiy demografiyaning maqsadlari, vazifalari aniqlanadi. O‘zbekistonda tarixiy demografiya tarixshunosligi muammolarini o‘rganishga bag‘ishlangan ushbu maqolada keng ko'lamli adabiyot va manbalarda demografik jarayonlar muammolari o'rganiladi. Ishda XX asrning ikkinchi yarmidagi demografik jarayonlarni o'rganishning nazariy va uslubiy asoslari o'rganilgan. Muallif tarixshunoslik sharxi nuqtai nazaridan demografik rivojlanishni qisqacha ko'rsatib beradi, ijtimoiy-demografik guruhlarning manbalarini ko'rsatadi va demografik jarayonlarning tarixiy muammolarini tahlil qiladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, aholi, tarix, demografiya.

Annotation: The article explains the relevance of the topic, defines goals, objectives of historical demography. The work paper is devoted studying the problems of historiography of historical demography in Uzbekistan. And also, on a wide range of literature and sources are studied the problems of demographic processes. In the work researched the theoretical and methodological foundations of the studying demographic processes of the second half of the XX -th and beginning of the XXI - th century. The author briefly illustrates the demographic development in terms of historiography review, shows the sources of social - demographic groups and analyzes the historical problems of demographic processes.

Key words: Uzbekistan, population, history, demography.

O‘zbekiston davlat mustaqilligini qo‘lga kiritgach, tarix fanimizda uzoq yillar davomida buzib talqin etilgan yoki yashirib kelingan demografik dalillarni, haqqoniylik va tarixiylik tamoyillari asosida tadqiq qilishga imkoniyat yaratildi. Vatanimiz tarixshunosligini rivojlantirishda zarurligi namoyon bo‘layotgan tarixiy demografiyani o‘rganishda erishilgan jiddiy va ijobiy o‘zgarishlar, hamda dastlabki yutuqlar buning yaqqol dalilidir[1]. Aholining soni, tarkibi va tabiiy o‘sishi kabi demografik jarayonlarni, tarixiylik printsiplaridan kelib chiqib, retrospektiv usulda yoritishga kirishildi. Demografik tadqiqot usullaridan foydalanib yozilgan, tarixiy demografiya sohasini yorituvchi doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilindi[2]. Bu esa iqtisodiy, siyosiy, milliy-ma'naviy, ijtimoiy sohalarda yuz bergan murakkab o‘zgarishlarni demografik tarixning prizmasi orqali kuzatishga, o‘tmishdagi haqiqatni ilmiy tafakkur qilishga yordam bermoqda.

O‘zbekiston tarixiy demografiyasini yoritishda aholini nafaqat hudud tushunchasiga bog‘lab, balki xalq yoki millat bo‘lib shakllangan odamlar majmuining ma'lum bir vaqt chegarasida turli xil demografik jarayonlardagi ishtirokini tarix nuqtai-nazaridan kuzatish dolzarb vazifaga aylandi. Bugun o‘zbek xalqi deganda O‘zbekistonda va jahonning boshqa mamlakatlari, mintaqalarida yashovchi barcha o‘zbeklarni tushunmoq kerakligi bejiz emas.

Vatanimizda fan, madaniyat va davlatchilik rivojlanishi juda qadimiy va boy tarixga ega. Aholi haqida qadimiy qo‘lyozmalar, arxeologik yodgorliklar yoki qator ilmiy manbalar guvohlik beradi. Vatanimiz tarixi ilk marotaba, milloddan avvalgi 1 ming yillikning birinchi yarimiga oid yozma manbalarda qisman yoritilgan. O‘rta Osiyo tarixiga tegishli “Avesto” yozma manbalari, dunyo tarixida birinchi bo‘lib yurtimizdagi elatlarning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tizimi to‘g‘risidagi ma'lumotlarni o‘z ichida saqlab qolgan.

O‘rta asrlar davrida aholi soni, tarkibini va tuzilishini doimiy kuzatadigan tashkilotlar tuzilmagan bo‘lsa ham Turkiston xalqlari haqida tasavvur bera oladigan ma'lumotlarni topa olish mumkin. Masalan, o‘ziga xos aholishunoslikni joriy qilganlar orasida Amir Temur ham bor. Sohibqiron XIV - XV asrlarda buyuk davlatga asos solib, o‘zining “Tuzuklar”ida aholi muammolariga qaratilgan qonunlarini yaratgan edi. “Tuzuklar”da Amir Temur o‘zining davlatni boshqarishdagi, jumladan aholi nufuzini saqlash siyosatini, ko‘p yillik tajribalarini kelgusi ajdodlariga etkazish maqsadida umumlashtiradi. Bular orasida zabt etilgan mamlakatlarda asirlikka olinganlar bilan muloqat qilish qoidalari alohida o‘rin egallaydi[3].

Afsuski, yuqorida qayd etilganidek tariximizning turli bosqichlarida, O‘rta Osiyo xalqlari haqida to‘liq tasavvur bera oladigan demografik tarix ma'lumotlari to‘liq holda jamlanmagan. Shu sababli tarixchi olimlar tomonidan kelgusida bajarishi zarur bo‘lgan dolzarb vazifalardan biri, bu demografik tarixni yoritishga xizmat qiladigan yangi manbalardan, o‘tmish demografik jarayonlarini ko‘rsatadigan ma'lumotlarni izlab topishdan iborat.

Aholishunoslik muammolarini yorituvchi adabiyotlar tahliliga ko‘ra, sovet davlati hukmronligi yillarida demografik tarixni o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar deyarli olib borilmadi. Chunki, sovet jamiyatida demografik jarayonlarni ilmiy tadqiqot ob'ekti sifatida o‘rganish kommunistik mafkura tomonidan cheklab qo‘yilgan edi. Boshqacha qilib aytganda, aholishunoslikka oid izlanishlar jamiyatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tuzilishiga (aholini sinflarga ajratib, faqat kasb turiga qarab yoki aholi tarkibining yoshi va jinsiy tuzilishiga) mos holda olib borildi[4]. Demografik mavzuni o‘rganish bilan bog‘liq tadqiqot izlanishlarining bajarilishi XX asrning 20-yillari bilan chegaralangan holda qolib ketgan edi[5].

Shunday bo‘lsada, aholi tarixini o‘rganish butunlay to‘xtab qolmadi. Tarixchilar tomonidan demografik rivojlanish muammolarini ilmiy o‘rganish, 1970-yillar o‘rtalari va 1980-yillar oxiridan boshlandi. R.X.Aminovaning asarlarida jamiyatning ishlab chiqarish va ijtimoiy hayotida ayollar ishtiroki masalalari tadqiq qilindi[6]. Olima muammoni o‘rganishning XX. asrning ikkinchi choragi davri bilan ko‘proq chegaralangan bo‘lsada, uning tadqiqot ishlarida O‘zbekistonda ayollarning ijtimoiy ahvoli haqida boy faktik materiallar keltiriladi. Xususan, onalikni, bolalikni muhofaza qilish, bolalar o‘limi bilan bog‘liq holatlarga bag‘ishlangan tahlillari o‘sha davr demografik siyosatini yoritishga xizmat qiladi.

Albatta, aholi tuzilishida ayollar faolligini bu asarlar e lon qilinishigacha umuman o‘rganilmagan, deyish mumkin emas. Biroq R.X.Aminovaning izlanishlarida ayollarning jamiyatda tutgan muhim roli, tarixiy demografiya nuqtai nazariga yaqin holda, tarixiylikka xos omillar asosida ochib berildi. Aynan shu paytdan boshlab, O‘zbekiston tarixshunosligida tarix, iqtisod va demografiya fanlari vakillarining o‘zaro ilmiy hamkorligi shakllana boshlagan edi. 1973 yilda S. Mullajonova, H.Tursunov, Q.Fozilxo‘jaev hammualliflikda e'lon qildirgan « Край преображенный Октябрем» (Oktyabr o‘zgartirgan o‘lka) nomli asarda, tarixiy-iqtisodiy va demografik ko‘rsatkichlar ilk bor keltiriladi. Biroq, ushbu tadqiqotlarga yillar o‘tib baho berar ekanmiz, alohida ta'kidlash joizkim, mustabid tuzum sharoitida demografik muammolarni o‘rganishning tarix fanida o‘rni yo‘q edi.

Sovet jamiyatida demografik jarayonlarni ilmiy tadqiqot ob'ekti sifatida o‘rganish cheklab qo‘yildi. Demografiya o‘sha davrda butun mamlakat aholisini shunchaki hisobga olish bilan chegaralangan ediki, bu mazkur ilmiy tadqiqot sohasining rivojlanishiga ta'sir etmay qolmadi. Ammo, asta-sekinlik bilan tarixiy-demografik yondashuv, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning echimini topishda qo‘llaniladigan bo‘ldi. Bu davrda, O‘zbekiston aholisi o‘z ijtimoiy tarkibiga ko‘ra, davlat tomonidan boshqariladigan va unga to‘liq qaram bo‘lgan sinflar - ishchilar, jamoa xo‘jaliklariga birlashtirilgan dehqon (kolxozchi)lar va ziyoliy- intelligentsiya strata(qatlam)laridan iborat bo‘lishiga harakat qilindi[7]. Shu sababdan tan olishimiz joizkim, yuqorida sarlavhalari keltirilgan asarlarning nomlanishi, o‘z zamonasi zayliga mos holda, mafkuraviy tayziq ta'sirida belgilangan bo‘lsa-da, baribir shu tadqiqotlarning yaratilganligi sabab, O‘zbekistonda tarix fanining tarixshunosligiga bag‘ishlab yozilgan manbada ham ilk marotaba, demografik muammolarni alohida ilmiy izlanish sifatida bajarish zarurligi ko‘rsatib o‘tilgan edi[8].

Bundan keyingi yillar tarixshunosligida, demografik jarayonlarda ayollarning tutgan o‘rni haqida D.A. Alimovaning doktorlik dissertatsiyasida va «O‘rta Osiyoda ayollar: tarixini o‘rganish va zamonaviy muammolari» nomli monografiyasida atroflicha ochib berildi[9]. Olima birinchilardan bo‘lib sovet davrida yaratilgan

koʻplab ilmiy ishlarga (xususan, 1940- 1980-yillarga bagʻishlangan tadqiqotlarga) tanqidiy yondoshgan edi.

Mustabid tuzum sharoitida, Oʻzbekiston tarixchilarining oʻrni, tarixiy - demografik jarayonlarni yoritishda sezilgan boʻlsa-da, faqatgina demografik mavzuga qiziqishning paydo boʻlishidagina namoyon boʻlgan edi. Chunki bu davrda hali aholi muammolarini ilmiy tadqiq qilinishiga bir qancha toʻsiqlar xalaqit berardi. Mazkur muammolar yechimini topish bilan shugʻullanmoqchi boʻlgan tadqiqotchilar uchun arxivlarda saqlanayotgan joriy statistika materiallari umuman berilmas edi. Hujjatlar davlat arxivlarida mutlaqo maxfiylik sharoitida saqlanar edi. Bir qator masalalarni ochiq muhokama qilish (urush yillarida halok boʻlgan fuqarolar soni, qatagʻonlarning demografik vaziyatga salbiy ta'siri oqibatlari; oʻz yurtlaridan Oʻzbekistonga zoʻrlab koʻchirilgan fuqarolar kontingenti, ularning «maxsus yashash» hududlaridan ozod etilishi va boshqalar) mumkin emas edi.

Bu yillarda faoliyat yuritgan tarixchilar oʻz tadqiqot ishlarida oʻtmishdagi demografik muammolarni oʻrganishga asosan mehnat resurslarining shakllanishi, aholining ijtimoiy, madaniy-maishiy va ta'lim strukturasi, shuningdek, aholi tarkibidagi turli ijtimoiy guruhlarning mehnat faolligi nuqtai nazaridan yondoshdilar[10]. Bu izlanishlardagi kamchilik - boʻlib oʻtgan demografik jarayonlarga mos statistika ma'lumotlaridan foydalanmaslikdir. Shunga qaramay, Oʻzbekiston tarixshunosligida mazkur tadqiqotlarni oʻz sohalari boʻyicha muayyan izlanish sifatida ijobiy baholash mumkin.

Oʻzbekiston tarixiy demografiyasini oʻrganishda nazariy-metodologik jihatdan muhim tadqiqotlar haqida fikr yuritib, 1998-yilda nashr etilgan O.Atamirzaev, V.Genshtke, R.Murtazaevaning «Uzbekistan mnogonatsional'niy: istoriko-demografichiskiy aspekt» (Koʻpmillatli Oʻzbekiston: tarixiy-demografik tomonlar) monografiyasi haqida alohida toʻxtalish lozim. Zero, e'lon qilingan ilmiy taqrizga asoslanib aytish mumkinkim,[11] monografiya Oʻzbekiston tarixiy demografiyasining oʻziga xos yangi yoʻnalishiga asos solib, masalaga konkret amaliy yondashishi bilan ajralib turadi. Mazkur kitob aholishunoslik muammolarini oʻrganishda, turli fanlarning oʻzaro ilmiy hamkorligiga qoʻshilgan katta hissa boʻlib ham hisoblanadi.

Tarixiy demografiya muammolarini ilmiy tadqiq qilish bilan shugʻullanuvchi mutaxassislar sonining ortishi, bu sohani yanada rivojlantirish uchun oʻquv qoʻllanmalari hamda darsliklar yaratishni dolzarb vazifa qilib qoʻydi.

R.X. Murtazaevaning «Oʻzbekistonda millatlararo munosabatlar va bagʻrikenglik» nomli, magistrlar uchun tayyorlangan oʻquv qoʻllanmasi, tarixiy demografiyani oʻrganishda birinchi ijobiy namuna boʻldi[16]. Oʻquv qoʻllanmada, bagʻrikenglikning tarixiy jihatlari, uning eng qadimgi davrdan to hozirgi kunga qadar Vatanimiz hududida namoyon boʻlganligi, yoritib berilgan. Shu bilan birga

O‘zbekiston hududida ko‘p millatlilikning shakllanishi va taraqqiy etishi jarayoni tarixiy-demografik misollarda ko‘rsatilgan. O‘zbek tilida nashr etilgan qo‘llanmada shu sohani rivojlantirishda xalqaro hamkorlik aloqalarini kuchaytirishning zarurligi ham juda o‘rinli ravishda ko‘rsatiladi.

Shu bilan birga, R.X. Murtazaevaning «Bag‘rikenglik, ko‘pmillatli O‘zbekistonni birlashtiruvchi omil sifatida» deb nomlangan monografiyasida yoritilishicha, O‘zbekistonda sovet totalitar tuzumi keltirib chiqargan oqibatlar, o‘tgan asrning 80- yillarida respublikaning nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy, millatlararo munosabatlariga, balkim, demografik jarayonlariga ham salbiy ta'sir etdi[12]. Garchi O‘zbekistonda shahar aholisining ko‘payishi sanoat taraqqiyotiga bog‘liq bo‘lsada, umuman respublikada qishloq aholisining shaharlarga ko‘chib kelishi shaharlarning «tortish kuchi» bilan emas, balki tub joy aholisi paxta yakka - hokimligi bilan erga bog‘lab qo‘yilib, chetdan ishchi-mutaxassislar O‘zbekiston shaharlariga ko‘chirib keltirilishi bilan ifodalanar edi. Sovetlar tuzumi siyosati va yakkapartiyaviy mafkuraning iqtisodiyotdan, ijtimoiy sohadan ustuvorligi, respublika sharoitiga mos bo‘lmagan ishlab chiqarish tarmoqlarining shakllantirilganligi, O‘zbekistonda iqtisodiyot va ekologik muvozanatning buzilishiga, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishdagi xatoliklar, demografik jarayonlarning xususiyatini hisobga olmaslik, ishsizlikning kelib chiqishiga sabab bo‘ldi.

D.B. Bobojonovaning «O‘zbekistonda demografik jarayonlar va ularning xususiyati» monografiyasi 1995-yilda nashr etildi. Kitobda asosiy e'tibor 70-80-yillarda aholi soni, uning o‘sishi va migratsiyasi bilan bog‘liq muammolarni o‘rganishga qaratilgan. Muallif ekologiya hamda aholi sog‘lig‘ini saqlash muammolarining demografik jarayonlarga bevosita ta'sirini ochib berishga harakat qilganligi katta qiziqish uyg‘otadi. Shu muallifning «O‘zbekistonda ijtimoiy - iqtisodiy munosabatlar» (1999) o‘quv qo‘llanmasida millatlararo munosabatlar jarayonini o‘rganishda demografik jarayonning evolyutsiyasi ko‘rsatilib, bu omilning ijtimoiy-demografik sabablari tahlil qilinadi[13].

Sovet davlatining XX. - asr so‘nggi choragida yuritgan milliy siyosati va uning oqibatlarini o‘rganish ham faol olib borilmoqda. X. Yunusovaning 2005 yilda nashr etilgan «O‘zbekistonda sovet davlatining milliy siyosati va uning oqibatlari» va 2009 yilda chop qilingan «O‘zbekistonda millatlararo munosabatlar va ma'naviy jarayonlar (XX. asr 80-yillari misolida)»nomli monografiyalarida hamda bir nechta ilmiy maqolalarida «paxta ishi» oqibatlari, 80-yillarda Farg‘ona vodiysida yuzaga kelgan ijtimoiy keskinlikning asl sabablari o‘rganiladi[14].

O‘zbekistonda uzoq vaqt davomida yuz bergan demografik jarayonlarni qamrab olgan, 150 yillik tarixiy davrdagi aholishunoslik muammolarini yoritishga bag‘ishlangan, O.B. Ata-Mirzaevning « Народонаселение Узбекистана: история и современность » (2009) kitobining nashr etilishi, [15] mazkur muammoni

o‘rganishga salmoqli hissa qo‘shdi. Muallif o‘z monografiyasida O‘zbekiston aholisi dinamikasidagi o‘zgarishlar, uning hududiy joylashishi, omillari, takror barpo bo‘lishi, jinsiy va yosh tarkibi, hozirgi zamon rivoji muammolari haqida batafsil ma'lumotlar keltiradi. Biroq asarda, tadqqiq etilayotgan 19451991 yillarga, alohida e'tibor qaratilmagan. Vaholanki, sovet davlatining demografik siyosati mohiyatini tushunish va tarixini atroflicha yoritish uchun bu yillar tarixiy demografiyasini alohida o‘rganish talab etiladi.

Hozirgi sharoitda, ko‘p mamlakatlarda tarixiy demografiya o‘z mavqeini egallagan, tobora rivojlanib, ahamiyati oshib bormoqda. Bizda ham yaqin o‘tmishimizdagi demografik jarayonlarga o‘z ta'sirini o‘tkazgan tarixiy voqealarga bag‘ishlab yozilgan qiziqarli ilmiy ishlar ko‘paymoqda. Ular orasida ikkinchi jahon urushi yillaridagi yo‘qotishlar, O‘zbekistonga turli xalqlar va millatlarning deportatsiya etilishi tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotlarni alohida ko‘rsatib o‘tish mumkin. Bu masalalar SH.D. Pirimqulov, V.L. Genshtke, P. Kim D.M.Inoyatovaning ilmiy tadqiqot ishlaridachuqur tahlil qilib o‘rganildi. Ularda turli manba, guvohlar xotiralaridan tortib, so‘nggi yillarda ochiq deb e'lon qilingan arxiv materiallarigacha jalb qilingan. Deportatsiya qilingan, ya'ni zo‘rlik bilan ko‘chirilgan xalqlar tarixiga bag‘ishlangan ishlar tarixshunosligining masalalari A. Rahmonqulovaning ilmiy maqolasida umumiylashtiriladi[16]. Yuqorida qayd etilgan ilmiy tadqiqotlarda aholi tarkibiy tuzilishida yuz bergan nomutanosibliklar, uning sonidagi keskin o‘zgarishlar, demografik jarayonlardagi katta yo‘qotishlar haqida ko‘plab qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

Bu masalalarda yanada to‘laroq aniqlikka erishish uchun turli hududlar bo‘yicha shu muammolar bilan shug‘ullanuvchi olimlarning o‘zaro ijodiy hamkorligini kengaytirish lozim (O‘zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Rossiya Federatsiyasi). Chunki deportatsiya qilingan xalqlar va millatlarning aniq soni hanuzgacha to‘liq aniqlanmagan va ular joylashuvining tarixiy geografiyasi haqida bir to‘xtamga kelinmagan muammolar ham mavjud bo‘lib turibdi.

O‘zbekiston tarixiy demografiyasi muammolarini o‘rganishda D.A. Alimova tahriri ostida chop etilgan «Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка. 1929-1955 гг. Документы и материалы» hujjatlar to‘plamining ahamiyati nihoyatda katta (tuzuvchilar R.T. Shamsutdinov, B.M. Rasulov. - Toshkent, 2006) bo‘ldi. To‘plamdan respublikamizning markaziy arxivi hamda joylardagi arxivlar, Rossiya Federatsiyasi va Ukraina arxivlaridagi ilgari e'lon etilmagan materiallar joy olgan[17].

Sovet davlatining XX - asr so‘nggi choragida yuritgan milliy siyosati va uning oqibatlarini o‘rganish ham faol olib borilmoqda. X. Yunusovaning 2005 yilda nashr etilgan «O‘zbekistonda sovet davlatining milliy siyosati va uning oqibatlari» nomli

monografiyasida va bir nechta ilmiy maqolalarida «paxta ishi» oqibatlari, 80-yillarda Farg‘ona vodiysida yuzaga kelgan ijtimoiy keskinlikning asl sabablari o‘rganiladi.

Shu kabi, tarixiy demografiyaga yaqin izlanishlar orasida Sh.A. Haitovning «O‘zbek muhojirlari tarixi (1917-1991-yillar) nomli monografiyasi xorijdagi o‘zbeklar tarixini o‘rganishda muhim qimmatga ega. Bu asarda sovet tuzumining ta'qib va zo‘ravonliklari tufayli muhojirlikka ketgan o‘zbeklar taqdiri birlamchi manbalar asosida bayon qilingan.

Shunday qilib, O‘zbekiston tarixshunosligida kam o‘rganilgan yo‘nalishlaridan biri bu tarixiy demografiyadir. Respublikamizda tarixiy demografiya fanining yangi ekanligi, mutaxassislarning etishmasligi, demografik jarayonlar tadqiqining murakkabligi ham bu sohada tadqiqot ishini bajarishning o‘ta muhimligini ko‘rsatadi. 1989-yildagi ma'lumotlarga ko‘ra, O‘zbekiston tug‘ilishi yuqori bo‘lgan davlatlar guruhigi kirgan bo‘lsa, erishilgan mustaqillik tufayli, XXI. asr boshida tug‘ilish darajasi o‘rtacha bo‘lgan va demografik o‘tish davri ostonasida turgan davlatlar guruhidan joy oldi. Mustaqillik sharofati bilan O‘zbekistonning demografik holati ancha yaxshi bo‘lib demografik o‘tish hech qanday uzilishlarsiz, bir tekis rivojlanmoqda. Bu holat, davlat tomonidan chuqur o‘ylangan, ilmiy xulosaga asoslangan demografik siyosat yuritilishi tufayli yuzaga keltirildi. Xulosa qilib aytish mumkinki, O‘zbekistonda demografik o‘tishning tarixiy masalalari tahlili, aholi o‘sish sur'atlarining pasayotganidan, oilalarda bolalar sonining kam tug‘ilayotganligi evaziga kam va o‘rtacha bolalik oilalarning ko‘payotganligidan, xususan demografik o‘tish davri ostonasida turganligimizdan dalolat beradi. O‘zbekistonning yangi tarixini to‘la yoritish uchun uning tarixiy demografiyasini o‘rganish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Atamirzayev O.B., Gentshke V.L., Murtazayeva R.X., Saliyev A. Istoriko-demograficheskiye ocherki urbanizasii Uzbekistana. - Tashkent, «Universitet», 2002; Ata- Mirzayev O.B., Gentshke V.L., Murtazayeva R. X. Mejnasionalnaya tolerantnost v Uzbekistane: istoriya i sovremennost. - Tashkent, «Universitet», 2004; Shu mualliflar.

2. Uzbekistan mnogonasionalnbiy: istoriko-demograficheskiy aspekt. - Tashkent, «Abu Ali ibn Sino», 1998 va boshqalar.

3. Hayitov Sh.A. XX - asr o‘zbek muhojirligi tarixi. // Tarix fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertasiya avtoreferati. - T., 2009; Isoqov B.N. O‘zbekistonda 80- yillarning ikkinchi yarmi - 2000 yillardagi tarixiy o‘zgarishlarning demografik jarayonlarga ta’siri. //Tarix fanlari nomzodi …. dissertasiya avtoreferati. - T., 2010; Xadjimuratova M.X. Farg‘ona vodiysining demografik tarixi (1991-2006 yy.) // Tarix fanlari nomzodi ... dissertasiya avtoreferati. - T., 2011 va boshqalar.

4. O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. - Toshkent, «O‘zbekiston», 2010. -

B. 5.

5. Temur tuzuklari. - Toshkent, «Nashriyot - matbaa birlashmasi», 1991. - B. 86-87, 95-100.

6. Axunova M.A., Lunin B.V. Istoriya istoricheskix nauk v Uzbekistane. - T., 1970. - S. 100-114.

7. Shelestov D.K. Istoricheskaya demografiya.- M., 1987.- S. 223-230; Timm.Ye.S. Dvijeniye naseleniya goroda Tashkenta za 5 let. 1923-1927. - T., 1928; Shu muallifl. Opbit izucheniya yestestvennogo dvijeniya naseleniya v kishlakax. - T., 1929 va boshqalar.

8. Aminova R.X. Oktyabr i resheniye jenskogo voprosa v Uzbekistane. - T.,1975; Oktyabr i resheniye jenskogo voprosa v SSSR (1917-1937 gg.). - M., 1978; Sosialnbiye aspektbi jenskogo truda v prombishlennosti Uzbekistana // Sovremennbiye problembi razvitiya rabochego klassa Uzbekistana. - T., 1989. - S. 67-77.

9. Bu haqda batafsil qarang: Mahkamova N.R. Sosialnaya struktura obщyestva na territorii Uzbekistana: tradisii i transformasii. Avtoreferat dissertasii dokt. ist. nauk. - T., 2009. - S. 4 -5.

10. Aminova R.X., Axunova M.A., Lunin B.V. Istoricheskaya nauka v Uzbekistane. - Tashkent, «Fan», 1987. - S. 156.

11. Alimova D.A. Jenskiy vopros v sovetskoy istoriografii Sredney Azii (20-80-ye godbi). Avtoreferat dissertasii dokt. ist. nauk. - T., 1991; Jenskiy vopros v Sredney Azii: istoriya izucheniya i sovremennbiye problembi. - Tashkent, «Fan», 1991.

12. Sosialno-ekonomicheskiye problembi Uzbekistana v usloviyax perestroyki. - Tashkent, «Fan», 1990; Problembi istorii respublik Sredney Azii i Kazaxstana v 40-50-ye godbi. - Tashkent, «Fan», 1989; Sovremennbiye problembi razvitiya rabochego klassa Uzbekistana. - Tashkent, «Fan», 1989; Aminova R.X. Aktualnbiye problembi sosialnogo razvitiya v Uzbekistane v usloviyax perestroyki. - Tashkent, «Fan», 1991; Uzbekistan: stranisbi istorii. - Tashkent, «Fan», 1991 va boshqalar.

13. Sodiqov H., Jo'raev N. O'zbekiston tarixi. Tom I-III. -T., «Sharq», 2011; O‘zbekistonning yangi tarixi. Tom I-III. - T., «Sharq», 2000; Ocherki po istorii gosudarstvennosti Uzbekistana. - Tashkent, «Fan», 2001; Alimova D.A., Golovanov A.A. O‘zbekiston mustabid sovet tuzumi davrida: siyosiy va mafkuraviy tazyiq oqibatlari. - Toshkent, «O‘zbekiston», 2000 va boshqalar.

14. Alimova D.A. Suщyestvuyut li gendernbiye konstruksii v istoriografii Sentralnoy Azii trex epox (kolonialnoy, sovetskoy i sovremennoy)? // O‘zbekiston tarixi, 2008, №2, - 59

15. Qarang: Obщyestvennыye nauki v Uzbekistane, №7 - 8, 1999, - S. - 84 - 86.

16. Atamirzayev O.B., Gentshke V.L., Murtazayeva R.X., Saliyev A. Istoriko-demograficheskiye ocherki urbanizasii Uzbekistan. - T., 2002.

ПУТИ ОБОГАЩЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ С ПОМОЩЬЮ ТЕХНОЛОГИИ «СЛОВАРНАЯ КАРТА»

Эргашева Нилуфар
Студентка 4 – курса ДжГПУ им. Абдулла Кадыри
Факультета русского языка и литературы
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296270

Аннотация: В статье рассматривается актуальность значения и задачи словарной работы в национальных школах,использование различных технологий во время преподавания русского языка в национальных школах, для быстрого запоминания нового слова и обогащения словарного запаса предоставляется технология «Словарная карта».

Ключевые слова: семантика, лексико-семантический, лексико-грамматический, лексико-стилистический, «Словарная карта».

WAYS TO ENRICH THE VOCABULARY OF STUDENTS IN RUSSIAN LANGUAGE AND LITERATURE LESSONS USING THE "VOCABULARY MAP" TECHNOLOGY

Annotation: The article discusses the relevance of the meaning and tasks of vocabulary work in national schools, the use of various technologies while teaching the Russian language in national schools, to quickly memorize a new word and enrich the vocabulary, the Vocabulary Map technology is provided.

Key words: semantics, lexical-semantic, lexical-grammatical, lexical-stylistic, "Vocabulary map".

Значение и задачи словарной работы в национальной школе определяются основной целью обучения учащихся русскому языку - практическим владением русским языком как средством межнационального общения.

Однако, как известно, к началу обучения русскому языку лексический запас учащихся национальной школы бывает ограниченным. А так как владение речью без определенного и достаточного количества слов невозможно, то основной задачей словарной работы в условиях национальной школы является формирование лексического запаса учащихся и одновременно на базе наколенных слов расширение и уточнение значений уже известных[2, 25].

Овладение словом, т.е. его семантикой и условия функционирования, происходит в процессе работы над всеми аспектами слова, в условиях комплексного изучения всех языковых уровней на синтаксической основе - при выполнении различного рода упражнений: лексико-семантических, лексико-грамматических, лексико-стилистических, орфоэпических, орфографических и т.д., а также в процессе овладения всеми формами речевой деятельности на всех этапах обучения. В связи с этим под содержанием словарной работы в национальной школе следует понимать систематическое накопление словарного запаса учащихся, выработку навыков и умений правильно произносить и писать слова и самостоятельно пользоваться ими в устной речи [1, 12].

Работа над словарем имеет также большое воспитательное значение. Состав словаря, работа по обучению лексике должны способствовать формированию мировоззрения учащихся, расширять их кругозор, обогащать духовный мир соответственно целям строительства общества.

Таким образом, роль словарной работы в национальной школе велика. Она заключает в себе, с одной стороны, задачи обучающего и образовательного порядка, с другой - воспитательного.

Для быстрого запоминания нового слова и обогащения словарного запаса учащимися может помочь технология «Словарная карта»[3, 66].

«***Словарная карта»***

Толкование нового слова		Словосочетание с новым словом
	Новое слово Номер страницы	
Синоним слова		Антоним слова
Предложение из книги с новым словом		
Предложение с новым словом, составленное учащимся		

При составлении словарной карты работа начинается с того, что ученик вписывает слово и номер страницы в центральный квадрат. Контекст (предложения или часть предложения, в котором фигурирует слово) вписывается в большой квадрат, расположенный прямо под ним. Уже опираясь на смысловые элементы исходного предложения, многие ученики начинают догадываться о значении слова. Это слово вноситься в большой квадрат верхней части карты, а в два маленьких квадрата в правой и левой ее части вписываются один синоним и один антоним (также почерпнутые в словарях).

Когда ученики выписывают в левый верхний квадрат другую форму изучаемого слова, на первый план выступают вопросы морфологии и структурного анализа. Этот вид работы не только заставляет ученика обращаться к предыдущим знаниям, но и добавляет к ним что-то новое: теперь, когда ему встретится другое слово с тем же корнем, суффиксом или приставкой, он сможет по знакомым элементам уяснить хотя бы часть его значения. Усвоению нового слова и лучшему осознанию его значения помогает нижний малый квадрат в левой части карты, обозначенный как «особое словоупотребление, ассоциация или пример». Здесь помещается словосочетание или фразеологическая единица, категория, к которой относится изучаемое слово, примечание, пример или связанная с этим словом ассоциация. Для учеников это еще одна возможность думать и сопоставлять, опираясь на личный опыт и предыдущие знания. Это смая гибкая часть словарной карты, кроме того, она обращена к личному опыту школьников, поэтому лучше всего и запоминается.

И наконец, на последнем этапе, ученики самостоятельно составляют предложения, в которых употреблено изучаемое слово. Эта собственное предложение вписывается в нижний большой квадрат.

К работе со словарными картами рекомендуется приступать с самого начала учебного года. У учеников бывают серьезные проблемы с чтением и выполнением стандартных тестов на понимание прочитанного материала. Самостоятельно выбирая и прорабатывая слова, они учатся развивать языковую догадку, а главное – потребность в постоянном расширении словарного запаса.

Использованная литература:

1. Мячина, Н.Г.Использование новых технологий на уроке русского языка. М.:2006.-С. 62.
2. Махмутов М.И. Современный урок. – М.: Педагогика, 1995.
3. Махмутов М.И., Ибрагимов Г.И., Чошанов М.А. Педагогические технологии развития мышления учащихся. Казань, тип. ГЖИ, 2001. 88 с.

ИСЛАМ В КИТАЕ. РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ

Сайёра Зокир кизи Асатуллаева
Магистр 2 курса Ташкентского Государственного университета Востоковедения
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296276

Аннотация: В современном мире мусульманство имеет значительное место в религиозной жизни Китая. Причиной этого являются политические и этнокультурные процессы, происходившие за долгую историю ислама в Китае. Данная статья посвящена изучению истории ислама в Китае и актуальных процессов, которые происходят в современном Китае.

Ключевые слова: ислам, Китай, ретроспектива, история, мусульмане.

Среди всех официальных мировых религий, ислам является одной из наиболее молодых. Ислам появился на аравийском полуострове примерно в начале 7 века нашей эры. В этот период жил основатель ислама Мухаммед, с которого и началось ее распространение в мире, и которое продолжается и в настоящее время. А когда же в Китае появился ислам?

Вопрос о том, когда ислам появился в Китае до сих пор остается открытым. Долгое время многие ученные проводили исследования, и пришли к разным выводам. Анализ англоязычных источников и литературы позволяет сделать вывод о том, что первые сведения об исламе появились в Китае в середине 7 века в период правления династии Тан (618-907). Так в это время последний шах из династии Сасанидов Йездигер III обратился к танскому правителю Китая за помощью в борьбе против арабских захватчиков.[21] Император Тай-Цзун отказал в помощи, однако отправил посла в Арабский Халифат в связи с завоеванием Ирана, а также, возможно, чтобы выяснить степень и мощь нового Халифата. Считается, что в 651г. Калифом Омаром (Омар ибн ал-Хаттабом), ближайшим сподвижником пророка Мухаммеда, было отправлено посольство в Китай. Мусульманские посланники были с честью приняты императором Китая. Таким образом, возможно посредством Ирана в Китае впервые узнали об исламе. Однако некоторые китайские ученные считают роль данного посольства незначительным в истории китайского

[21] Arnold T. W. The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith. Kessinger Publishing, LLC 2006 p.294-295

ислама, аргументируя тем, что посольство прибыло в Китай только с дипломатическими целями. [22]

Царствование халифа Валид I (705-715) происходило арабское завоевание Центральной Азии. За эти годы в ходе успешных завоеваний под властью халифата оказались Ташкентский оазис, Самарканд, Фергана и другие города с выходом к горным проходам к Китаю. В 726г халиф Хишам отправил посла по имени Сулейман к китайскому императору Сюань –цзун для установления дипломатических отношений.[23] К концу царствования императора Сюань –цзун эти отношения приобрели новое значение.

Более того, в середине VII века центральная власть была ослаблена политической коррупцией и социальными проблемами. Губернатор Ань Лушань, который контролировал отдаленные префектуры, воспользовавшись ситуацией, в 755г поднял восстание в городе Фаньян (ныне Пекин), в то же время, генерал Ши Шимин под своим контролем захватил большую часть Хэбэя. В течение 7 лет «Мятежа Ань Лушаня» режим Тан становился все слабее и слабее. Чтобы подавить мятеж правительство Тан попросило военной помощи у Арабской империи. Арабские генералы оказали значительную поддержку, отправив на подмогу правительским войскам, несколько тысяч солдат для подавления мятежа. После окончания восстания арабским солдатам разрешалось оставаться в Китае на постоянной основе. [24] Таким образом, через арабских солдат ислам попал на северо-запад Китая.

Существенную роль в распространении ислама в Китае также сыграл морской торговый путь, который следовал из Багдада в юго-восточный регион Китая в город Кантон (нынешний Гуанчжоу). Большое количество арабских и персидских купцов навсегда поселились в Гуачжоу, Цюаньчжоу и других юго-восточных приморских регионах страны. Вместе с тем, через смешанные браки с китайцами женщинами образовали процветающее мусульманское сообщество. Из-за религиозных потребностей и национальных обычаев мусульмане строили мечети и жили в компактных общинах с мечетями в центре. Сегодняшние мечети такие, как Хуайшенг в Гуанчжоу (построенная в династии Тан), мечеть Цинцзин в Цюаньчжоу(построенная в династии Северная Сун) мечеть Сяньхэ в Янчжоу(построенная в южной части династии Сун) а также мечеть Фэнхуан (в Ханчжоу) являются четырьмя старейшими мечетями в Китае.[25]

---

[22] Ши Шу, Некоторые особенности восприятия ислама в Китае, Вестник Санкт-Петербургского университета. СПб, сер.6. Вып. 3, 2006. С. 213

[23] Arnold T. W. The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith. Kessinger Publishing, LLC, 2006. p.295

[24] Mi Shoujiang. Islam in China. Translated by Min Chang, China Intercontinental Press, 2004 . p. 3-4

[25] Mi Shoujiang. Islam in China. Tr. by Min Chang, China Intercontinental Press, 2004. p. 4-5

Многие исследователи считают, что в отличие от несторианства и манихейство, также пришедшие из Ирана, ислам не оказал заметного влияние на общественную и духовную жизнь династии Тан.[26] Возможно, причина этого заключается в том, что иностранные мусульмане не занимались пропагандой своей религии, а отдавали предпочтения торговле и житейским делам. Поэтому власти Китая и относились к мусульманским чужеземцам абсолютно безразлично, не ожидая от них никакого влияния на местное население.

Сведений о мусульманах в Китае в период династии Сун сохранилось немного. Однако согласно источникам можно сделать вывод о том, что положение мусульман в Китае в эпоху Сун почти не отличалось от того, что было при династии Тан.

В X веке во время правления сунского императора Чжень-цзун в Китае проживало уже 5 поколение коренных мусульман. Мусульмане вырабатывали принципы внутриобщинного управления, выстраивали взаимоотношения с государственной властью. В целом, ислам еще не получил широкого развития в китайском обществе. Вопреки этому, коренные мусульмане династии Сун, чтобы приспособиться к местному обществу, начали получать китайское культурное образование. В Гуанчжоу и Цюаньчжоу, где были сконцентрированы мусульмане, появились специальные школы, управляемые самими мусульманами - Фань Сюэ (школа для иностранцев), в которой обучались в основном дети коренных мусульман. Целью создания Фань Сюэ было обучение детей-мусульман традиционной культуре Китая и помощь им в адаптации к обществу как можно скорее. Более того, учеба в Фань Сюэ позволяла мусульманам участвовать в императорском экзамене, впоследствии которого можно было заниматься политикой. Династия Сун также, как и в период династии Тан, позволяла иностранцам и их потомкам, живущим в Китае, сдавать императорский экзамен с теми же предметами, что и коренные китайцы.

Смешанные браки между иностранными мусульманами, живущими в Китае, и коренными китайцами стали обычным явлением. Среди первого поколения иностранных мусульман в Китае были богатые купцы, которые имели высокий социальный статус, поэтому смешанные браки для них не составляли трудностей. Они женились на девушках из обычных и даже королевских семей. Таким образом, число мусульманского населения в Китае значительно увеличивалось.

Рабовладельчество было еще одним важным способом увеличения мусульманского населения. В династии Сун преобладала аннексия земель, из-за которой многие крестьяне-арендаторы, которые потеряли свои земли, искали

[26] Gernet J. A. History of Chinese Civilization/ Tr. by J. R. Foster. Cambridge, 1996. p. 283-287.

убежища в богатых семьях, чтобы избежать определенных социальных обязательств, и становились рабами. Также было обычным явлением, что некоторые ставшие рабами крестьяне-арендаторы в мусульманских семьях принимали ислам.[27]

Одним словом, мусульмане в династии Сун были вовлечены во многие сферы общественной жизни такие, как участие в императорском экзамене, вступление в брак, а также рабовладельчество, которые привели к увеличению мусульманского населения и к рождению новой этнической группы: хуэй хуэй[28].

С VII по XIII вв в центральном регионе Китая произошло чередование нескольких династий от династии Тан, Пяти династий и десяти царств, северной династии Сун и южной Сун. И в то же время на севере и к северо-западу от Китая действуют режимы: Западный Ляо, Цзинь и Западный Ся.

Распространение ислама на западе Китая было связано с историей Каракитайского ханства или как в китайских источниках оно было известно Си Ляо (Западное Ляо). В конце правления династии Тан этнические мусульмане мигрировали на запад и построили новый режим Хуэй Ху, который исторически назывался Каракитай.29 С середины 9 века до начала 13 века Каракитай просуществовал более 370 лет. Каракитай был первым из меньшинств, принявшим ислам в качестве государственной религии в истории Китая. Повсюду в династии были созданы исламские суды, а также были созданы мечети и исламские академии.

Таким образом, ислам появился в Китае в середине VII века и развивался в течение 1300 лет, проходя через династии Тан, Сун, Юань, Мин, Цин и период Республики (VIIв – XX вв.). В Китае насчитывается более 20 миллионов последователей ислама (мусульман). Существенную роль в распространении ислама в Китае сыграли арабы, персы, а также выходцы из Средней Азии. На сегодняшний день, среди 56 национальностей Китая 10 этнических групп, такие как народность хуей, уйгуры, таджики, узбеки, казахи, татары и другие придерживаются религии ислам. В отличие от других религий, процесс появления и распространения ислама в Китае происходил медленно. Поскольку большинство мусульман были заняты торговлей и миссионерская деятельность не была основной целью мусульман, религия распространялась через смешанные браки и миграционные волны. Именно это позволило исламу постепенно внедриться в местную религиозную и культурную среду.

---

[27] Mi Shoujiang. Islam in China. Tr. by Min Chang, China Intercontinental Press, 2004. p. 8

[28] Мадиван М.Р. Дунгане История и культура, Москва 2017. С. 11

[29] Gunaratna R.. Acharya A..Pengxin W., Ethnic Identity and National Conflict in China, Palgrave Macmillan. 2010. p. 21-22

Список использованной литературы:

1. Arnold T. W. The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith. Kessinger Publishing, LLC, 2006. p.295
2. Gernet J. A. History of Chinese Civilization/ Tr. by J. R. Foster. Cambridge, 1996. p. 283-287.
3. Gunaratna R.. Acharya A..Pengxin W., Ethnic Identity and National Conflict in China, Palgrave Macmillan. 2010. p. .21-22
4. Mi Shoujiang. Islam in China. Translated by Min Chang, China Intercontinental Press, 2004 . p. 3-4
5. Мадиван М.Р. Дунгане История и культура, Москва 2017. С. 11
6. Ши Шу, Некоторые особенности восприятия ислама в Китае, Вестник Санкт-Петербургского университета. СПб, сер.6. Вып. 3, 2006. С. 213

BOSHLANG'ICH SINFLARDA MATEMATIKA O'QITISH JARAYONIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI TADBIQ ETISH METODIKASINI SHAKLLANTIRISH

Aziza Najmiddinovna Akmalova
Toshkent shahar, Mirobod tumani 218-maktab
matematika fani o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296281

Annotatsiya: Bugungi kunda maktablar o'quvchilarning ishchi kuchiga kirishlari va murakkab dunyoda harakat qilishlari uchun yaxshi jihozlanganligini ta'minlashga qaratilgan tobora ortib borayotgan talablarga duch kelmoqdalar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kompyuter texnologiyalari o'rganishni qo'llab-quvvatlashga yordam beradi va u ayniqsa tanqidiy fikrlash, tahlil qilish va ilmiy izlanish kabi yuqori darajadagi ko'nikmalarni rivojlantirishda foydalidir.

Kalit so‘zlar: kompyuter, matematika, texnologiya, o‘qituvchi, ta’lim.

Matematika murakkab va qiyin fandir. Aksariyat o‘quvchilar uchun mavzuni zerikarli deb hisoblash tendentsiyasi mavjud, bu esa muhokama qilinadigan mavzularga qiziqishning yetishmasligini keltirib chiqaradi. Bu ayniqsa, boshlang'ich va o'rta bosqichda o'qituvchilar va o'qituvchilar uchun katta qiyinchilik tug'diradi. Matematikani texnologiyadan foydalangan holda o'qitish buning eng yaxshi yechimidir. Texnologiyani qo'llash orqali o'qituvchilar talabalarning yuqori darajadagi fikrlash qobiliyatlari va ijodkorliklarini rivojlantirishlari mumkin. Matematikani o'rganishda texnologiyadan foydalanish yangi masala emas, chunki insoniyat har doim ko'p vaqt talab qiladigan muntazam ishlardan qochish uchun echimlarni qidirib kelgan. Texnologiyadan foydalanish matematikada uzoq tarixga ega. Texnologiya XXI asrda matematikani o'rganish uchun muhim vositadir va barcha ta'lim muassasalari o'zlarining barcha talabalari texnologiyadan foydalanishlarini ta'minlashlari kerak. Samarali o'qituvchilar o'quvchilarning tushunchalarini rivojlantirish, qiziqishlarini rag'batlantirish va matematika bo'yicha malakalarini oshirish uchun texnologiya imkoniyatlarini maksimal darajada oshiradilar. Bugungi kunda dunyoning ko'plab joylarida bilim va ko'nikmalar o'rtasida sezilarli tafovut mavjud. Ish beruvchilar ularga professionallik va mehnat odob-axloqi, og'zaki va yozma muloqot, jamoada ishlash va hamkorlik, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish, axborot texnologiyalarini qo'llash va etakchilik kabi ko'nikmalarga yaxshiroq tayyorlangan talabalar kerakligini xabar qiladi. Shunday qilib, maktablarda har doim o'zgarib turadigan maxsus texnik ko'nikmalarga ega bo'lishdan ko'ra, qanday o'rganishni o'rganishga ko'proq e'tibor qaratilmoqda.

Tadqiqotchilar o‘quvchilarning matematik ko‘nikmalarini oshirishi aniqlangan yangi interaktiv multi-sensorli “aqlli” stol sinflarini loyihalashtirmoqda. "Kelajak sinfida" ko'p foydalanuvchili stollardan foydalangan holda, bolalar ixtirochilik echimlari yordamida savol va muammolarni hal qilishning yangi usullarida birgalikda ishlashga muvaffaq bo'lishdi. Texnologiyadan strategik foydalanilsa, u barcha talabalar uchun matematikadan foydalanish imkoniyatini beradi. Texnologik vositalar ham talabalarni rag'batlantiradi. Talabalar o'rganishda faol bo'lishga imkon bersa, ular o'zlarining strategiyalari va tushunchalarini ishlab chiqishlari mumkin. Texnologiyalar yordamida talabalar matematik munosabatlar va aloqalarni kashf qilishlari mumkin. Ushbu tadqiqotning maqsadi vositachi va vositachi rollarining paydo bo'lishini yanada chuqurroq tushunishdir. To'g'ri o'qitish usullari bilan o'qituvchilar kurashayotgan o'quvchilarni yosh matematiklarga aylantirishlari mumkin. Buning siri texnologiya yordamida ularni ehtiyotkorlik bilan boshqaradi.

Matematika sinfidagi texnologiya: Boshlang‘ich sinflarda arifmetikani ravon bajarishga o‘rgatish muhim ahamiyatga ega. Talaba uchun bu fikrni amalga oshirish uchun texnologiyadan foydalanish noto'g'ri bo'ladi. O'rta maktabda esa o'quvchilar arifmetikani o'zlashtirgan va ular yanada rivojlangan ko'nikmalar va tushunchalarga e'tibor qaratishlari kerak. Hisoblash yordami juda muhim bo'lishi mumkin. Hindistondagi o'rta maktablarda matematika ta'limi matematika kurslariga texnologiya integratsiyasiga qaratilgan islohotlarni boshdan kechirmoqda. Ta'lim siyosati hujjati bilan birga kelgan mandatga qaramay, kompyuter texnologiyalari o'rta matematika asosiy o'quv yo'nalishlaridagi kurslar qatoriga integratsiya qilinishiga qaramay, kompyuterlar Hindistonning o'rta matematika sinflariga keng integratsiyalanmaganligini ko'rsatadigan dalillar mavjud. Xalqaro dalillar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilarning texnologiyani qabul qilmasligining sabablaridan biri bu maktab tizimidagi o'qituvchilarning o'rnini bosishidan qo'rqishdir. Boshqa ekspertlar texnologiyaning samarasiz integratsiyalashuvini matematika darslarida kompyuterlardan qachon va qanday foydalanish mumkinligi haqida yetarli bilimning yo‘qligi hamda tegishli tayyorgarlik darajasining yo‘qligi bilan izohlaydilar. Ushbu samarasiz integratsiya texnologiyani sinfda o'qitishda integratsiyalashuvdan kutilayotgan foydalarni bartaraf etadi.

Bugungi kunda dunyoning ko'plab joylarida bilim va ko'nikmalar o'rtasida sezilarli tafovut mavjud. Ish beruvchilar ularga professionallik va mehnat odob-axloqi, og'zaki va yozma muloqot, jamoada ishlash va hamkorlik, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish, axborot texnologiyalarini qo'llash va etakchilik kabi ko'nikmalarga yaxshiroq tayyorlangan talabalar kerakligini xabar qiladi. Shunday qilib, maktablarda doimiy ravishda o'zgarib turadigan maxsus texnik ko'nikmalarga ega bo'lishdan ko'ra, qanday o'rganishni o'rganishga ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Tadqiqotchilar o‘quvchilarning matematik ko‘nikmalarini oshirishi aniqlangan yangi

interaktiv multi-sensorli “aqlli” stol sinflarini loyihalashtirmoqda. "Kelajak sinfida" ko'p foydalanuvchi stollaridan foydalangan holda, bolalar ixtirochilik echimlari yordamida savol va muammolarni hal qilishning yangi usullarida birgalikda ishlashga muvaffaq bo'lishdi. Texnologiya nima? Sehrli shiferdan boshlab, kitob, sehrli fonar, Doska, OHP, radio, Slayd-qoidali video lenta, Televizion, Kalkulyator, kompyuter, Interaktiv doska, Apple I pad - barchasi texnologiya ostida. Qog'oz pullar va tangalar, loviya, ayiqlar, tugmalar va boshqa kichik narsalar hisoblash va hisoblash qobiliyatlari uchun foydalidir. O'nlab guruhlangan somonlar matematikani o'rgatish uchun juda yaxshi. Geo taxtalar geometrik tushunchalarni kiritish uchun foydalidir. Klinometrlar trigonometriyani o'rgatish va o'rganish uchun foydalidir. Abak bolalarga moddiy narsalar bilan ishlash orqali matematik formulalarni kontseptsiyalash imkonini beradi. Bularga raqamli kameralar, videokameralar, interaktiv doska asboblari, hujjat kameralari yoki LCD proyektorlar kiradi. Yaqinda Sliderocket, Prezi, Glogster, Animoto va Magic Magnify kabi boshqa vositalar paydo bo'ldi. 1980-yillardan boshlab matematikani o'qitish va o'rganishda kompyuter yordamining ahamiyati tobora ko'proq ta'kidlanmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) asosan internet, simsiz tarmoqlar, uyali telefonlar, sun’iy yo‘ldosh aloqasi, raqamli televideniye kompyuter va tarmoq apparat va dasturiy ta’minot kabi barcha kommunikatsiya texnologiyalarini o‘z ichiga olgan umumiy atamadir; shuningdek, axborotga kirishni ta'minlaydigan videokonferentsaloqa, elektron pochta va bloglar kabi ushbu texnologiyalar bilan bog'liq uskunalar va xizmatlar. Texnologiyadan o'qitish vositasi sifatida qanday foydalanish Hozirda an'anaviy sinflarda turli xil texnologiyalar qo'llaniladi. Matematikani o'rgatish uchun ishlatiladigan dasturiy ta'minotlar orasida Grafik kalkulyatorlar, Dinamik grafik asboblari, Dinamik geometriya vositalari, Microsoft Excel / elektron jadval, Microsoft Matematikasi, Geo Gebra, Avtomatik shakl, Mat laboratoriyasi mavjud.

So'nggi bir necha yil ichida ta'lim o'yinlari va jiddiy o'yinlar maydoni sezilarli darajada o'sib bormoqda. Raqamli o'yinlar sinf uchun vosita sifatida taqdim etilmoqda va ko'plab ijobiy fikrlarga ega, shu jumladan talabalar uchun yuqori motivatsiya. Mahalliy maktab kengashi va mavjud mablag'larga qarab ko'plab boshqa vositalar qo'llaniladi. Bugungi kunda kollej va universitet darajasida matematikani o'qitishda texnologiyadan foydalanishni tasvirlash qiyinroq. Universitetlardagi ko'pchilik universitet talabalari o'zlarining o'rta maktablarida o'qishlari uchun kalkulyatorlarga ega, shuningdek, kampusda ham, shaxsiy muhitda ham kompyuter va Internetga oson kirishlari mumkin. Universitetdagi ko'plab o'quv zallari simsiz tarmoq ulanishlarini o'z ichiga oladi va ko'plab talabalar maktabda o'zlari bilan noutbuk olib yurishganligi sababli, bu talabalar hisob-kitoblar va vizualizatsiya vositalaridan bir zumda foydalanishlari mumkin.

Muvozanatli matematika dasturida texnologiyadan strategik foydalanish matematikani o'qitish va o'rganishni yaxshilaydi. O'qituvchilar o'z talabalari texnologiyadan qachon va qanday qilib samarali foydalanishlari mumkinligini aniqlashda bilimdon qaror qabul qilishlari kerak. Bilimli o'qituvchilar o'z ishlarini qo'llab-quvvatlash uchun etarli resurslarga ega va doimiy ravishda professional sifatida o'sib bormoqda. Mavjud o'qituvchilar qanday qilib matematikani o'qitish uchun texnik ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lishlari mumkin bo'lgan soha oldida turgan dolzarb muammolarni muhokama qiling? O'qituvchilarni tayyorlash dasturlari o'z talabalariga texnologiyadan foydalangan holda matematik echimlarni ishlab chiqishda qanday yo'l-yo'riq ko'rsatishi kerak?

Tadqiqotchilar shuni aniqladilarki, texnologiya mavhum g‘oyalarni amalga oshirilsa, o‘qituvchilar o‘quvchilarning oldingi bilim va ko‘nikmalariga asoslanishi, matematik tushunchalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta’kidlashi, abstraksiyalarni real dunyo sharoitlari bilan bog‘lashi mumkin. Texnologiya nafaqat matematikani o'qitish va o'qitishni to'ldiradi, balki barcha o'quvchilarni kelajak hayotiga tayyorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dick, T. P., & Hollebrands, K. F. (2011). Focus in high school mathematics: Technology to support reasoning and sense making. Reston, VA: NCTM.
2. Gadanidis, G., & Geiger, V. (2010). A social perspective on technology enhanced mathematical learning—from collaboration to performance. ZDM, 42(1), 91–104.
3. Suh J., & Moyer, P. S. (2007). Developing students' representational fluency using virtual and physical algebra balances. Journal of Computers in Mathematics and Science Teaching, 26(2), 155–173.
4. Suh, J. M. (2010). Tech-knowledgy for diverse learners [Technology Focus Issue]. Mathematics Teaching in the Middle School, 15(8), 440–447.
5. King-Sears, M. (2009). Universal design for learning: Technology and pedagogy. Learning Disability Quarterly, 32(4), 199–201.
6. Nelson, J., Christopher, A., & Mims, C. (2009). TPACK and web 2.0: Transformation of teaching and learning. Tech Trends, 53(5), 80–85.
7. Akhmedovich, M. A., & Fazliddin, A. (2020). Current State Of Wind Power Industry. *The American Journal of Engineering and Technology*, *2*(09), 32-36.
8. Dilmurod, R., & Fazliddin, A. (2021). Prospects for the introduction of artificial intelligence technologies in higher education. *ACADEMICIA: an international multidisciplinary research journal*, *11*(2), 929-934.

9. Solidjonov, D., & Arzikulov, F. (2021). WHAT IS THE MOBILE LEARNING. *AND HOW CAN WE CREATE IT IN OUR STUDYING*, 22-4.

10. Arziqulov, F., & Majidov, O. (2021). O ‘ZBEKISTONDA OCHIQ MA’LUMOTLARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI VA XALQARO TAJRIBA. *Science and Education*, *2*(1), 153-157.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗЬКУЛЬТУРЫ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛА

Рузиева Юлдузхон Абдирашидовна
Национальный исследовательский институт профессионального развития и обучения педагогов новым методикам имени А.Авлони
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296283

Аннотация: В статье рассматриваются роли учителя физической культуры в образовательном процессе, его значения в формировании личностных качеств учащегося. А также, использование инновационных технологий в процессе преподавания физькультуры в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: физическая культура, инновационные технологии, мотивация, учитель, образовательный процесс.

Изменение образовательных стандартов требует от современного университета усилий по адаптации к быстро меняющимся условиям, соответствия новым требованиям к образовательному процессу. Будущее школьного образования, подготовка специалиста современного типа предполагает повышение активности и ответственности как преподавателей, так и студентов. При этом утрачивают свою ценность некоторые устоявшиеся модели и концепции прагматического толка. «Утилитаристский тренд в высшем образовании не способствует разрешению проблемы неопределенного будущего школ и грядущих перемен. Большинство школ вынуждены с возрастающими усилиями заново изобретать и создавать устойчивые модели, которые способны вовлекать учеников в конкретный образовательный процесс, открывающий перед ними новые возможности» [1].

Для многих из нас опыт физического воспитания в школе сформировался, из того как мы воспринимали этот предмет. Можно смело заявить, что для подавляющего большинства учеников урок по физической культуре является наиболее интересным. Для меня, занятия отличались от других школьных предметов своим содержанием, организацией и методикой. Именно уроки физкультуры надолго запомнились ярким и красочным содержанием. Они всегда проходили на правильном эмоциональном уровне и добрым отношением между учениками и учителем. Как становятся педагогами. Разные бывают пути. Для некоторых из нас это было больше связано с занятиями спортом, в различных секциях. Поэтому уже сложно представить жизнь без физической

активности. Однако изредка бывают моменты, когда во время трудовой деятельности мы сомневаемся, почему вообще выбрали эту профессию - преподаватель физической культуры. Учитель физкультуры и его уроки отличаются от прочих школьных предметов. Ведь физкультурные занятия должны в себе содержать и пользу, и развлечение одновременно.

Таким образом, в соответствии с целями совершенствования методов организации учебного процесса на физькультурнах факультетах проведено два исследования:

– задачами которых являются: определение преимуществ и недостатков использования мультимедийных средств в процессе преподавания физькультуры в общеобразовательных школах;

– выявление потребности повышения квалификации преподавателей по овладению инновационными средствами в преподавании физькультуры в общеобразовательных школах;

– анализ факторов, влияющих на посещаемость учениками занятий, эффективность использования инновационных технологий в преподавательской практике физического воспитания.

Основные результаты исследования дают возможность оценить качество взаимодействия учительского состава и учеников на практике физического воспитания [3].

Революционные сдвиги в информационных технологиях закономерно повышают значение активного использования преподавателями мультимедийных средств в процессе формирования новой образовательной среды, что является основой повышения качества современного образования. По данным настоящего исследования, две трети учителей состава используют в своей педагогической работе технические средства и инновационные компьютерные технологии в процессе преподавании физькультуры в общеобразовательных школах.

Работа по физическому воспитанию в школе отличается большим многообразием форм, которые требуют от учащихся проявления организованности, самодеятельности, инициативы, что способствует воспитанию организационных навыков, активности, находчивости. Осуществляемое в тесной связи с умственным, нравственным, эстетическим воспитанием и трудовым обучением физическое воспитание содействует всестороннему развитию школьников. Успешное решение задач физического воспитания младших школьников возможно лишь в том случае, если оно становится органической частью всего учебно -воспитательного процесса, предметом общего беспокойства педагогического коллектива, родителей и общественности, когда каждый педагогический работник выполняет свои

обязанности в соответствии с «Положением о физическом воспитании учеников общеобразовательной школы».

Наша цель:

* Определить, что такое физическое воспитание.

* Понять роль и преимущества физического воспитания.

* Рассмотреть, на личном опыте, роль физического воспитания в вашей жизни.

* Выяснить, какие изменения произошли в физическом воспитании за последние годы [2].

Итак, что такое физическое воспитание и что оно значит для меня? Наши собственные

ценности и убеждения о физическом воспитании связаны с нашей социализацией в школьной среде (какой опыт мы получили в детстве), значительно влияют на нашу сущность и методы подачи. Заинтересованность ребенка и убеждение его в важности и значимости в занятиях оздоровительной физической культурой.

Учителя физического воспитания должны не только осознавать и признавать свои убеждения и ценности, но также и то, что они могут быть оспорены. Таким образом, отправной точкой для определения физического воспитания должно быть изучение опыта физического воспитания и степень, в котором это может повлиять на наше собственное определение предмета.

Однако на протяжении всего развития данного учебного предмета, физическое воспитание было сосредоточено на физическом, ментальном (эмоциональном и познаваемом) и моральном (включая социальные аспекты) уровне. Физическое воспитание - это больше, чем просто развитие физических навыков. Данный предмет больше ориентирован на развитие личности в целом. Это позволяет ребенку добиться успеха во многих областях развития. Физическое воспитание - это не просто обучение специфическим спортивным навыкам. Хотя успешное участие в физкультуре и спорте может быть первоначальной целью учебной программы, но также стоит обращать внимание и на развитие способности учеников оценивать свою собственную и чужую работу, повышать ответственность за их собственный прогресс и, наконец, применять свои знания в сложных ситуациях, которые позволят им развивать то, что обычно называют навыками мышления высшего порядка [1].

Физическая активность сама по себе является сложной, многомерной дисциплиной.

Можно часто встретить публикации, в которых рекомендованы уровни физической активности. Например, рекомендуемый уровень физической активности для школьников разных возрастов:

- в общей сложности составляет по меньшей мере 60 минут физической активности умеренной интенсивности каждый день. Не реже двух раз в неделю они должны включать упражнения по улучшению здоровья опорно-двигательного аппарата (мероприятия которые производят высокие физические нагрузки на кости), мышечную силу и гибкость. А также, с увеличением уровня детского ожирения акцент делается на школах, чтобы проследить, как правильное питание и физические упражнения влияют на общее состояние здоровья и благополучие.

Обучение начальному физическому воспитанию сосредоточено на то, чтобы ранний опыт являлся положительным. Определение физического воспитания было сформулировано многими способами. Каждое из них содержит различные основные цели и связанные с ними преимущества для объекта обучения [3]. Используя данные приемы физического обучения, мы обосновали физическую культуру как предмет учебной программы в общеобразовательной школе с использованием инновационных технологий в повышении эффективности учеников.

Ясно, что физическое воспитание может влиять на уровень физической активности. Одна из ключевых характеристик субъекта - влияние. То есть, отношение ученика к физической активности может быть навязано со стороны ближайшего окружения, в том числе и учителей. Если виден положительный результат, вполне вероятно, что ученики будут позитивно относиться к физической культуре. Тем не менее, мы должны признать, что с точки зрения рекомендуемой физической активности мы не ставим перед собой цель достичь какого-либо определенного уровня физического воспитания, так как каждый человек уникален и индивидуален. Стоит отметить, что физическое воспитание не ограничивается школьными занятиями физической культуры. Чтобы учитель создавал мотивационные уровни для развития учеников и обеспечивал устойчивое взаимодействие в рамках их основного опыта, дети должны продолжать участие в физической деятельности не только внутри школы, но и за пределами образовательного учреждения. Поэтому важно, чтобы мы стремились развивать связи с другими спортивными организациями, чтобы поддерживать развитие ребенка вне школьной среды [2].

Таким образом, сравнительный анализ оценок учителей и учеников показывает, что привычки медиа потребления в рамках молодежной субкультуры формируют у учащихся завышенные ожидания по отношению к частоте использования мультимедийных средств в учебном процессе, что не всегда представляется оправданным с точки зрения лектора.

Одним из важных факторов, способствующих такому переходу, является использование современных компьютерных технологий. Существенным

барьером для формирования новой образовательной среды можно считать рассогласование в ожиданиях учителей и учеников по поводу интенсивности их использования. При этом следует учитывать риски, вытекающие из широкого проникновения в образовательные практики разнообразных технических устройств и интернета. Расширение практик использования таких средств должно сочетаться с развитием критического мышления и приоритетностью смысловых содержательных аспектов изучаемых предметов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Давронова М.В., Петров А.Е. (2021). Новые педагогические и информационные технологии в теории и методики преподавания физической культуры. – М.: Академия.

2. Полянская Г. В. (2019). Методика обучения физической культуре в общеобразовательной школе. Вестник науки и образования, (1-1 (55)), 86-91.

3. Цатурова И.А. (2020). Компьютерные технологии в обучении физическому воспитанию. Учебное пособие для вузов. – М.: Высшая школа.

МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗ ТАРҒИБИДА МУЗЕЙЛАР ВА ТАРИХИЙ ОБИДАЛАРНИНГ ЎРНИ

Ибодуллаева Гулрухсор Сирожиддин қизи
Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти 4-курс талабаси
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296285

Аннотация: Мақолада Ўзбекистон ҳудудида жойлашган музейлар ишини янада такомиллаштириш, уларнинг халқнинг маънавий-ахлоқий камолотидаги ўрнини янада оширишга катта эътибор қаратила бошлади. Музейлар оркали миллий қадриятларимиз, бой тарихимиз, мустақиллигимиз одимларини акс эттирувчи ноёб, нодир экспонатлар билан бойитишга, шунингдек, уларни жаҳон стандартларига мослашга, дунёга танитишга эътибор қаратилганлиги, музейларнинг ёшларимиз онгида миллий ғурур ва ифтиҳор, истиқлол мафкураси ғояларини шакллантиришдаги муҳим омил экани, уларни Ватанга садоқат руҳида тарбиялашдаги ўрнига алоҳида эътибор берила бошланганлиги қайд этилиб, унда бугунги кунда Учинчи Ренессанс йўлида мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ишларда музейлар - миллий маданий меросни сақлаш маркази сифатида тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: музейлар, миллий маданий мерос, маданий марказ, миллий қадрият, маънавий маданият ёдгорликлари, музей маданияти, музей фонди, экспозиция.

Аннотация: В статье большое внимание уделяется дальнейшему совершенствованию работы музеев, расположенных на территории Узбекистана, повышению их места в духовно-нравственной зрелости народа. Тот факт, что музеи ориентированы на обогащение наших национальных ценностей, нашей богатой истории, ступеней нашей независимости уникальными и редкими экспонатами, а также их адаптацию к мировым стандартам и представление миру, музеи являются важным фактором формирования идеи национальной гордости и независимости в сознании нашей молодежи, формирование у них лояльности к Родине.Отмечается, что особое внимание уделялось ее роли в воспитании духа, и в масштабной работе, проводимой в нашей стране сегодня на пути Третьего Возрождения исследуются музеи как центры сохранения национального культурного наследия.

Ключевые слова: музеи, национальное культурное наследие, культурный центр, национальная ценность, памятники духовной культуры, музейная культура, музейный фонд, экспозиция.

Annotation: In the article, great attention is paid to further improvement of the work of museums located in the territory of Uzbekistan, to increase their place in the spiritual and moral development of the people. The fact that museums are focused on enriching our national values, our rich history, and the steps of our independence with unique and rare exhibits, as well as adapting them to world standards and introducing them to the world, museums are an important factor in forming the ideas of national pride and independence in the minds of our youth, making them loyal to the Motherland. It is noted that special attention has been paid to its role in educating the spirit, and in the large-scale work carried out in our country today on the path of the Third Renaissance, museums are researched as a center of preservation of national cultural heritage.

Key words: museums, national cultural heritage, cultural center, national value, monuments of spiritual culture, museum culture, museum fund, exposition.

Маълумки, юксак маънавиятли, билимдон ёшларни тарбиялашда ёшларни ўтмиш тарихимиз билан таништириш, миллий ўзликни англашда, улардаги бадиий дидни, маънавий дунёқарашни шаклантиришда, миллий давлатчилигимиз ва қадриятларимиз тарғибида музейлар ва тарихий обидаларимизнинг ўрни беқиёсдир.

Зеро, ўтмини, тарих тажрибасини ўрганиш, аждодлар яратган бетакрор моддий ва маънавий меросни асрашда музейлар фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Халқимиз мустақилликка эришгач, Ўзбекистон ҳудудида жойлашган музейлар ишини янада такомиллаштириш, уларнинг халқнинг маънавий-ахлоқий камолотидаги ўрнини янада оширишга катта эътибор қаратила бошлади. Натижада музейларнинг қадриятларимиз, бой тарихимиз, мустақиллигимиз одимларини акс эттирувчи ноёб, нодир экспонатлар билан бойитишга, шунингдек, уларни жаҳон станртларига мослашга, дунёга танитишга эътибор қаратилди. Музейларнинг ёшларимиз онгида миллий ғурур ва ифтиҳор, истиқлол мафкураси ғояларини шакллантиришдаги муҳим омил экани уларн Ватанга садоқат руҳида тарбиялашдаги ўрнига алоҳида эътибор берила бошланди.

Шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон-буюк ёдгорликлар ватанидир. Бу ҳудудда 5000дан ортиқ қадимшунослик ва 300га яқин меъморий ёдгорликлар мавжуд. (5. Б-41) Булардан ташқари Республикамизда 1200дан ортиқ марказий, ўлкашунослик ва маҳаллий музейлар фаолият кўрсатиб келмоқда Уларнтнг энг йириклари пойтахтимиз Тошкент шаҳрида бўлиб таниқли ёзувчилар шоирлар рассомлар олимлар ва машҳур санъат арбобларинингг уй-музейларини ҳам ташкил этади. Бу музейлар хаққиқий хазина бўлиб уларнинг кўпида миллатимизнинг узоқ ўтмишига даҳлдор бўлган моддий ва маданий

ёдгорликлар сақланмоқда. Буларнинг ҳаммаси халқимизнинг энг қадимги даврлардан бошлаб, ҳозирги кунларгача бўлган бой тарихи, ноёб маданияти ва моҳир ҳунармандчиликлари соҳасидаги ютуқларини намоён этади. Шу боис ҳам улар миллий мафкура ва тафаккурни ривожлантируви, ёшларда миллий ғурур ва ифтиҳорни юксалтиришда муҳим аҳамият касб этади.

Шуни алохида таъкидлаш жоизки Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ижтимоий ва маънавий муҳитни янада соғломлаштириш тўғрисида”ги ҳамда “Маънавий ва маърифий ислоҳатларни янада чуқурлаштириш ва уларнинг самарадорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари музейлар олиб бораётган ишлар мазмунини янада бойитди ва шу қарорлар асосида тадбирлар белгиланди. Шунга кўра ёшлар маънавиятини янада шакллантириш мақсадида мамлакатдаги барча музейларда ҳар ойнинг бир куни “Очиқ эшиклар куни”деб эълон қилинди. Ушбу куни музейларга ўқувчи талабалар ва бошқа томошабинлар келадилар, музей ходимлари бепул хизмат кўрсатадилар.Ундан ташқари тарихимизда ёркин қолдирган сиймоларга бағишлаб музейларда маҳсус тадбирлар,”Барҳаёт сиймолар” мавзусида давра суҳбатлари ўтказилиб келинмоқда.

Кейинги йилларда жаҳон стандартларига мос келадиган бир қанча музейларда Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Имом Бухорий, Имом Мотрудий, Бурхониддин Марғиноний, Абдулхолиқ Ғиждувоний, Аҳмад ал Фарғоний, Камолиддин Беҳзод, Жалолиддин Мангуберди, Захириддин Муҳаммад Бобур, Соҳибқирон Амир Темур ва бошқа алломаларга бағишлаб ўтказилаётган тадбирлар ёшларни аждодлар меросига садоқат руҳида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки Республикамиздаги музейлар ичида 3 та музей – қўриқхона Жаҳон туристларини ўзига тортадиган масканлар ҳисобланиб, Марказий Осиёнинг қадимги шаҳарларида жойлашган яъни Самарқанд Давлат музей – қўриқхонаси, Бухоро Давлат музей – қўриқхонаси ва Хива “Ичан-Қалъа ” давлат музей қўриқхоналаридир. Республикамизда тасвирий ва амалий санъатининг нодир намуналари сақланаётган Давлат санъат музейи, Республика халқ амалий санъати музейи ҳамда И.В.Савицкий номидаги Қорақалпоғистон Давлат санъат музейи энг йирик музейлардан ҳисобланади. Шунингдек, юртбошимиз Ислом Каримовнинг бевосита ташаббуси билан юртимизда янги-янги музейларнинг ташкил этилиши пойтахтдаги энг йирик ва нуфузли Темурийлар тарихи Давлат музейи(1996й), Олимпиа шон-шуҳрат музейи(1996й.),(6. Б-137) Қатағон қурбонлари хотираси музейи(2002й), Ўзбекистон Давлат Санъат галереяси (2004й) шунингдек, Термиз шаҳридаги Археалогия музейининг очилиши (6.Б-65) хукуматимиз томонидан музей ва музейшунослик соҳасида ниҳоятда катта ишларнинг амалга

оширилаётганлигидан далолат беради. Янги музейларнинг ташкил этилиши билан бир қаторда шу вақтгача ҳам фаолият кўрсатиб турган барча катта-кичик музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш, миллий истиқлол руҳида қайта ташкил этиш масаласига ҳам алоҳида эътибор билан қаралмоқда. Жумладан, Ўзбекистон тарихи Давлат музейининг қайтадан ташкил этилиши (2003й) музей экспозиция залларининг янги лойиҳа ва режалар асосида жиҳозланиши фикримизнинг ёрқин далилидир. Барча вилоятлар худудида жойлашган бошқа музейлар фаолиятида ҳам яхшиланиш сари қадам қўйилаётгани сезилиб турибди. Чунки, музейлар шу куннинг долзарб муаммоларидан бири бўлган инсон тарбиясида ўзига хос ўрин тутади.

Музейларда сақланиб, намойиш этилаётган тарихий хужжат ва халқ маданиятига оид ашёлар янги авлодга аждодларимиз ўтмиши, ҳаёти юксак маънавиятидан дарак бериб, унинг воситасида Ватанга бўлган муҳаббат, ота-боболаримиз қолдирган маданий меросга нисбатан ҳурмат, эъзоз, уларга муносиб ворислар бўлиш туйғусини уйғотади. Шунингдек, ёшларни одоб ва аҳлоққа, ҳаллолигу-покликка, ботирликка, мардлик, Ватанни ҳимоя қилиш, аждодларимиздек моҳир, сабр-қаноатлилик, ақлли, адолатли, ҳақгўй, меҳр-мурувватли бўлишга чақиради. Маданий меросимизни ҳар тамонлама ўрганиш жамиятимиз келажаги бўлган йигит ва қизларга миллий ғурурнинг, миллий ифтиҳор туйғусининг шаклланиш жараёнини амалга оширади.

Музейлар фаолиятини яқиндан ўрганишда, уларнинг мазмун ва маъно жиҳатидан ранг-баранг турларини ажрата билишда, халқ оммаси орасида кенг тарғиб этишнинг хилма-хил усулларини жорий қилиш “Музейшунослик”деган кенг бир соҳанинг вазифаларидан ҳисобланади. Мамлакатимиздаги музейлар ишига бўлган катта эътибор мутахассис кадрларни етиштиришни таққазо этади. “Музейшунослик” фани ўз олдига маданият ходимларидан музей иши бўйича етук маълумотга эга мутахассисларни, маданий-маърифий ишларни музейлар фаолияти билан чамбарчас боғлаб олиб борадиган кадрларни тайёрлашни мақсад қилиб қўйган.

Музейлар фаолиятининг инсоният тарихий тараққиёт жараёнда ривожланиб боришида, қўлга киритган ютуқлари ҳамда қолдирган бой маданий-маънавий мерос хусусида жуда катта билимлар беради. Музейлар фаолиятини ўрганиш натижасида келиб чиқадиган эстетик бадиий идрок этиш қобилияти кишиларда оламни ундаги мавжудодлар, воқеа-ходисаларни, атроф-муҳитдаги жараёнларни турфа шакл-шамойилда қайтатдан акс эттиришга ҳавас уйғотади. Республикамизда турли соҳалар бўйича фаолият юритаётган музейлар мамлакактимизнинг бой маданий ва маънавий меросини ўрганишда катта манбаа ҳисобланади. Лекин музейларнинг жамият маънавий-маърифий

ҳаётидаги муҳим аҳамиятига қарамай унинг тарбиявий имкониятларидан ҳозирги кунда жуда кам фойдаланилмоқда.

Музейларнинг таълим-тарбиявий вазифасидан келиб чиққан ҳолда уни амалга ошириш ва барча таълим муассасалари билан музейлар ҳамкорлигини ташкил этиш, музейларда ноанъанавий ўқув машғулотларни ўтказиш, музей экспонатларидан кенг фойдаланиш ёшлар маънавияти ҳамда илмий дунёқарашини ўстиришда муҳим аҳамият касб этади. Чунки музейлар ўсиб келаётган ёш авлодни маънавий меросга ҳурмат руҳида тарбиялашда маданий-тарихий, табиий-илмий қадриятларни йиғувчи ижтимоий институт саналади. Шунинг учун ҳам музей ва мактабларнинг таълим-тарбия соҳасидаги фаолиятига тизимли ва дастурли ёндашиш талаб этилади.

Шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат деб эълон қилинган дастлабки йилларданоқ Биринчи Президентимиз Ислом Каримов халқимизнинг собиқ шўролар даврида эътибордан четда қолган ўзига хос қадриятларини, тарихимизни холисона чуқур ва атрофлича ўрганишаг катта аҳамият бера бошлади.

Бу борада музейларнинг ўрни муҳим эканлигидан келиб чиқиб, 1994 йил 23 декабрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг “Республика музейлар фаолиятини яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 618-сонли, 1998 йил 5 декабрдаги “Музейлар фаолиятини қўллаб-қувватлаш масалалари”га оид 98-сонли қарорлари ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 12 январдаги 1913-сонли “Музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони эълон қилинган. Уларда белгиланган вазифаларни бажариш юзасидан қайта қуриш, хорижий давлатларнинг энг йирик музейлари билан шартномалар тузиш ишлари олиб борилмоқда. “Нима учун музейларга шунчалик эътибор берилмоқда?”-деган савол туғилиши мумкин.

Бизнингча, бунинг сабаблари қуйидагилардан иборат:

-биринчидан, музей инсонни ўтмиш ва бугунги кун билан боғлаб турадиган маскан. Ёшларда миллий ғояни шакллантиришда муҳим омил.

-иккинчидан, музей-ўтмиш, аждодларимиз босиб ўтган йўл, уларнинг иш фаолияти, турмуши, яшаш шароити, урф-одатлари ҳақида илмий маълумотлар берувчи маскан.

-учинчидан, музей ўзининг мазмунига қараб маданий ва диний қадриятларимиз, қадимий урф-одатларимиз, диний байрамлар, маросимлар ҳақида маълумот оладиган жой.

-тўртинчидан, музей ёшларга давлатимиз тарихи, аждодлар ва ота-боболар босиб ўтган йўллар ҳақида маълумот бериш билан бирга ёшларда ўтмиш тарихимизга ифтихор билан қарашга ўргатади, уларда Ватанпарварлик

туйғуларини тарбиялайди, Она Ватанига меҳр-муҳаббат туйғусини шакллантириш билан бирга уларнинг дунёқарашини оширади, бадиий эстетик дидни кучайтиради ва ҳ.к.

Ўзбекистонни Мустақилликка эришуви мамлакатимиз халқлари ҳаётида ҳар соҳада, хусусан ўзлигимизни англаш, тарихимизни янада чуқурроқ ўрганиш, диний қадриятларимизни тиклаш ва бошқа соҳаларда ғоят муҳим аҳамият касб этди. Бу борада Юрт бошимиз: “ Одомзод борки, авлод – аждоди кимлигини насл – насабини, ўзи туғилиб вояга етган қишлоқ, шаҳар, хуллас Ватаннининг тарихини билишини истайди”¯ дейди.(4.Б-3)

Кўриниб турибдики, ёшлар билимини, маънавиятини юксалтиришда уларга тарихимизни чуқур ва атрофлича ўргатиш зарур. Чунки Биринчи Президентимииз Ислом Каримов таъбири билан айтганда “Ҳозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганини бутун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олиму уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган. Эрамизгача ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, шу кунгача кўрку файзини, маҳобатини йўқотмаган асори атиқаларимиз қадим - қадимдан юртимизда деҳқончилик, ҳунармандчилик маданияти, меъморчилик ва шаҳар созлик санъати юксак бўлганидан далолат беради. (4.Б-3)

Тарихан қисқа давр ичида Юртбошимиз ташаббуси билан асрлар давомида илму-фан ривожига катта хисса қўшган буюк шахслар ва улар томонидан бунёд этилган иншоатлар қадимий меъморий ёдгорликлар тарихий обидалар таълим муассаси хисобланган мадрасалар қайта таъмирланди ва зиёратгоҳ жойларга айлантирилди.

Аждодларимиз томонидан бунёд этилган ва ҳозирги кунда азиз қадамжолар-зиёратгохларга айланган бундай масканларда ўтказилган ҳар бир маънавий-маърифий тадбирлар ёшлар дунёқарашини шакллантиришда уларда ватанга чексиз муҳаббат, садоқат, миллий ғурур, миллий ифтиҳор туйғусини оширишда муҳим омил ҳисобланади ва улар илмий тафаккурини ўстиришда катта аҳамият касб этади.

Адабиётлар:

1. Ислом Каримов “Юксак маънавият- енгилмас куч”.-Т: “маънавият”,2008.

2.Ислом Каримов. “Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш” .– Т.: «Ўзбекистон», 2009йил.15-бет.

3.Ислом Каримов. “Бунёдкорлик йўлидан” Т.4-Т.: “Ўзбекистон”,1996 йил. 341-бет

4. Ислом Каримов. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”. -Т:“Шарқ”,1998 йил.3-бет

5..Ислом Каримов. “Тарихий хотира ва инсон омили-буюк келажагимизнинг гаровидир”.-Т.: “Ўзбекистон” , 2012йил.

6.Ўзбекистонда замонавий бадиий таълим муаммолари.-Т.: “Санъат”2007й. 41-бет

7. Музейлар Замонавий Ўзбекистон маданияти тизимида//Республика илмий-назарий анжумани материаллари.-Т: “Санъат”2007й.32-бет,65-бет,137-бет

8.Мустақиллик шароитида қадриятшуносликнинг долзарб масалалари.-Т.: “Фалсафа ва ҳуқуқ иниститути”2011й.95бет.

9.С.Пўлатова,М.Азизова. “Қадим шошсан гўзал Тошкентим”.-Т.: “Истиқлол” 2009йил.

10. Хадсон К. Музеи не стоят на месте MUZEUM.1998.

11.Бу муқаддас Ватанда азиздир инсон.-Т,: “”Ғафур Ғулом” 2010йил.

12. “Мустақиллик-барча эзга режа ва марраларимизнинг мустаҳкам мезонидир”. Ўқув қўлланма. -Т.: “Ўқитувчи” 2013йил

YOR-YOR VA O‘LAN JANRLARINING O‘XSHASH VA FARQLI JIHATLARI

Boyliyeva Umida Mamurjonovna
“TIKXMMI” MTU huzuridagi aniq fanlarga ixtisoslashgan maktab
Ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296287

Annotatsiya: O‘zbek folklorida lirik janrlarning o‘ziga xos xususiyatlari ularni o‘rganish uchun asos bo‘la oladi. Qo‘shiqlar-o‘zbek folklorining qadimiy va keng tarqalgan janrlardan biri sanaladi. Ushbu ilmiy maqolada marosim qo‘shiqlariga kiruvchi “Yor-yor” va “O‘lan” larning janr va lingvopoetik xususiyatlari, badiiyati, lisoniy tahlili xususida qiyosiy fiklarimizni bayon qilmoqchimiz.

Kalit so‘zlar: o‘lanlar, marosim qo‘shiqlari, yor-yor, an’ana, qadriyatlar, milliy urf-odatlar, qofiya, turoq.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev xalqaro baxshichilik festivali ochilishiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqida shunday deydi: “...Tengsiz ma’naviy boyligimiz bo‘lmish mumtoz san’atni, xalq ijodining nodir namunalarini asrab-avaylash va rivojlantirish, uni kelgusi avlodlarga bezavol yetkazish jahondagi ilg‘or fikrli olimlar va san’atkorlarning, davlat va jamiyat arboblari, barcha madaniyat ahlining ezgu burchidir”.

Haqiqatdan ham, xalq og‘zaki ijodi namunalari bo‘lmish ulkan badiiy merosimizni asrab-avaylashimiz, yosh avlodga yetkazishga mas’ul bo‘shimiz darkor. Milliy o‘zligimizni anglashimizda , tarixiy ildizga ega an’ana va urf odatlarimizni tushunib, bilib, o‘rganib ularni avlodlarimizga yetkazishimiz bizning burchimiz deb hisoblayman

O‘zbek xalq lirikasi namunalari marosimlar tarkibida va mustaqil ijro etiladigan qo‘shiqlardan iborat bo‘lib, janriy jihatdan: to‘y va motam qo‘shiqlari, mehnat qo‘shiqlari, allalar, termalar, ishqiy-maishiy lirik qo‘shiqlar, bolalar folkloriga ajraladi. Lirik asarlarda inson hayoti uning turmush lahzalari ta’sirida ko‘nglidan o‘tgan kechinmalari qo‘shiqlarda o‘ziga xos tarzda ifodalanadi. Ana shu xususiyati bilan lirika eposdan farqlanadi.

O‘zbek xalqining og‘zaki ijodida oilaviy marosimlarning o‘tkazilishi ham nazarda tutilgan. Ayniqsa, to‘y marosimi, to‘ylardagi o‘lan aytishlar, yor-yorlar, kelin salomlar poetik ijodimizning mumtoz namunalari bo‘lib qolgan.

Yor-yorlar va o‘lanlar bir-biriga yaqin janr hisoblanadi. Ya’ni ikkalasi ham, asosan, to‘y marosimlarida aytiladi. Xalq og‘zaki ijodining og‘zakilik, an’anaviylik, improvizatorlik kabi o‘ziga xos xususiyatlari jihatidan ushbu janrlar o‘xshash va

hamohang desak yanglishmaymiz. Farqli xususiyatlari ham borki, bu yor-yorning aynan radif sifatida ishlatilishida hamda o‘lanlarda esa aynan bir xil radif so‘zlar ishlatilmasligida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Yor-yor matni bilan tanishar ekanmiz, ularda yosh oilaning kelajak-da baxtli bo‘lishi, oila qurayotgan yoshlarning bir-birigasadoqatliligi xususida umidlar bildirilganligiga amin bo‘lamiz. Yor-yorlarda yosh yigit va qizning yangi hayot bo‘sag‘asiga qadam qo‘yayotgani alohida ta’kidlanadi.

Hayot tajribasi oilaviy turmush totuvlikdan boshlansa, inoqlik yetakchi bo‘lsa, keyingi hayot ham yomon o‘tmasligini ko‘rsatgan. Shuning uchun kuyov-kelinning inoq turmush boshlashi bu tur qo‘shiqlarda qayta-qayta tilga olinadi:

Shoyi ko‘ylak yengiga
Tut qoqaylik yor-yor,
Kelin-kuyov ko‘ngliga
O‘t yoqaylik yor-yor.

Xalq qo‘shiqlarini yozib olish tajribasi shuni ko‘rsatadi-ki, yor-yorlar xalq orasida boshqa mazmundagi qo‘shiqlardan kengroq ommalashgan. Ma’lumki, xalq og‘zaki ijodidagi hamma janrlardan ko‘ra qo‘shiq o‘zining tez yaratilishi bilan ajralib turadi. Bu fikr yor-yorlarga ham taalluqlidir. Bu o‘rinda shuni ta’kidlash joizki, shoirlik iste’dodiga ega bo‘lgan yor-yor ijrochisi to‘yning o‘tkazilish sharoitiga qarab, yangi-yangi to‘rtliklarni to‘qib ketavergan, yani improvizatorlikqilgan. Natijada, aynan to‘y o‘tkazilayotgan paytdagi vaziyatlar ham qo‘shiq matnida o‘z ifodasini topgan:

Qish kunida sovuq yeb,
Horib keldik yor-yor,
Achchiq-tirsiq kerakmas,
Koyib keldik yor-yor.

Ammo yor-yorlarning ayrim-ayrim namunalari qanday mazmunda bo‘lishidan qat’i nazar oxir-pirovardida yosh oilaga baxt tilangan.

Taxta-taxta ko‘prik
Taxting bo‘lsin yor-yor,
Payg‘ambarning qizidek
Baxting bo‘lsin yor-yor.

To‘g‘ri, lirik janrga xos bo‘lgan his-tuyg‘ularni ifodalash jarayonida qo‘shiq ijrochilari o‘zlarining hayotlaridan o‘rin olgan ayrim noxush holatlarni ham ifodalashdan tortinmaganlar. Bunday qo‘shiq namunalarida qizning yoshi katta odamga turmushga chiqayotgani, yashash jihatidan juda uzoq manzilga uzatilayotgani kabi lavhalar ham o‘z aksini topgan:

To‘yda qizlar o‘ynashib,
Ko‘ngli to‘lsa, yor-yor,

Yosh boshiga er qildi,
Chol ham bo‘lsa, yor-yor.
Yoki quyidagi to‘rtlikka e’tibor bering:
Uzoqqa borgan qizning
Rangi sariq, yor-yor,
Ko‘zidan oqqan yoshi
Misli ariq, yor-yor.

Ammo bevosita to‘yning o‘tkazilish sharoitini ko‘z oldimizga keltirsak, chor-atrofda o‘yin-kulgilarga e’tiborning kuchliligini nazarda tutsak, yuqoridagi qo‘shiqlarda aks ettirilgan qayg‘u-alamlar to‘y ishtirokchilariga u qadar katta ta’sir ko‘rsatmasligi ham o‘z-o‘zidan ravshan bo‘ladi. Marosim qo‘shiqlaridan yor-yorlar bir qator badiiy jihatdan mukammalligi bilan ajralib turadi. Xususan, bu qo‘shiqlar da parallelizm tasvir san’atining namoyon bo‘lishi ko‘proq uchraydi. Parallelizm deganda, tasvirlanayotgan bir voqea-hodisani ikkinchi bir voqea-hodisaga qiyoslash nazarda tutiladi.

Masalan:
Tokchadagi qaychini
Zang bosibdi yor-yor,
Yangi tushgan kelinni
G‘am bosibdi yor-yor.
Yoki:
Tog‘da toychoq kishnaydi,
Ot bo‘ldim deb, yor-yor
Uyda kelin yig‘laydi,
Yot bo‘ldim deb, yor-yor.

Yuqoridagi misollarda tokchadagi qaychining zang bosishi bilan kelinning g‘am bosishi, toychoqning ot bo‘lib kishnashi bilan qizning o‘z oilasidan yot bo‘lib ketishi qiyoslangandir.Bunday tasvir san’ati parallelizm hisoblanadi.Yor-yor qo‘shiqlarining qofiyalanish tarzi ko‘pincha (a-b-a-b), tarzda va ba’zan (a-b-v-b) tarzda bo‘ladi.

Yor-yorlar matnini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, bu qo‘shiq turlari mehnat va mavsum-marosim qo‘shiqlaridan qofiyalanishdagi mukammallik bilan ham ajralib turar ekan. Jumladan, yor-yorlarda «baxt», «taxt», «somon», «omon», «alvon», «polvon» kabi chiroyli qofiya misollarini uchratamiz. Bu qo‘shiq turlari misralararo olti-etti bo‘g‘indan iborat bo‘lib, turoq tizimi 4+3, 5+2 tarzida belgilangan, Masalan:

Qat-qat ko‘rpa ustida,
Piyolaman, yor-yor.
Yorga salom bergani,
Uyalaman, yor-yor.

O‘lanlarning matni bilan tanishamiz. Bu janrning o‘ziga xosligi shundaki, o‘lanchilar bir-biri bilan aytishuv shaklida ijro etishadi. Insonlar orasida hamma ham ijodkor bo‘lavermaydi, demakki, o‘lanchilar to‘ylarga maxsus taklif etiladi. Bu an’ana hozirgi kunda ham hayotimizda uchrab turadi. San’atning bu turi bugungacha saqlangan viloyatlar bor. O‘lanchilar bir-biridan kuch olishadi va tayyor o‘lanlar bilan birgalikda yangilarini ham vaziyat va ham aytuvchilardan ilhomlanib ijodiy yangi-yangiasar namunalarini yaratadilar.

--O‘lanlarning avval boshi-tamal toshi,
To‘y oldidan tortganim so‘qim oshi. -
Hadding bo‘lsa, qani, kelib o‘lan boshla,
Bu elatning manman degan keksa-yoshi.

--Qo‘shiq aytsang mendek aytgin, shunday qilib,
Tegirmonda soz tortilgan unday qilib.
Barakalla qizni boqqan onasiga,
Yonbag‘irda ochilgan gulday qilib,

--Shom bo‘lsa, men yiroqni ko‘zlayin,
Bo‘tasi o‘lgan tuyaday bo‘zlayin.
Bo‘tasi o‘lgan tuyalar bo‘z bo‘lur,
Dil bilan suygan yoringiz soz bo‘lur.

--Oq olma, qizil olma pishmaydi-kan,
Ikki yaxshi bir yerga tushmaydi-kan.
Ikki yaxshi bir yerga tushib qolsa,
Bu dunyodan o‘tganin bilmaydi-kan.

O‘lanlarning matnini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, qofiyalanishi a-a-b-a yoki a-a-b-b shaklida bo‘ladi. Barcha o‘lanlarda qofiyadosh so‘zlarning borligini ko‘ramiz. O‘lanlar bandi 10, 11,12 bo‘g‘inli bolishi mumkin. Turoqlanish tartibi esa har bir bandda alohida o‘ziga xos tarzda bo‘lishi bilan yor-yordan farqli:

--O‘lanlarning avval boshi //-tamal toshi 8+4
To‘y oldidan tortganim //so‘qim oshi. - 8+4
Hadding bo‘lsa, qani, kelib // o‘lan boshla, 8+4
Bu elatning manman degan // keksa-yoshi. 8+4

--Oq olma, qizil olma // pishmaydi-kan, 7+4
Ikki yaxshi bir yerga // tushmaydi-kan. 7+4
Ikki yaxshi bir yerga // tushib qolsa, 7+4
Bu dunyodan o‘tganin // bilmaydi-kan. 7+4

Yor-yor va o‘lanlarning bo‘g‘inlari ham bir-biriga o‘xshamagan tarzda yaratilgan, ya’ni o‘lanlar yor-yorlardan murakkabroq shaklda.

Badiiy so‘z sifatidan tahlil qilganimizda o‘lan va yor-yorlarda ham tasvir vositalariga boy ekanligining guvohi bo‘ldik. Masalan yuqorida keltirilgan o‘landa xalq orasida ishlatiladigan “Bir yaxshiga bir yomon ” iborasini eslashimiz yoki ikki yaxshi inson birga yashasa, qanday umr kechirganini bilmay qolishini juda baxtli yashashidan dalolat ekanligini his qilishimiz mumkin.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, milliy madaniy merosimiz bo‘lgan xalq og‘zaki ijodi namunalarini o‘rganishimiz va kelajak avlodga sof milliy qadriyatlarimiz bilan birga taqdim etishimiz joizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – T.: «Musiqa», 2010
2. Madayev O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – T.: «Mumtoz so‘z», 2010
3. Alaviya M. O‘zbek xalq qo‘shiqlari. – T., 1959.
4. Alaviya M. O‘zbek xalq marosim qo‘shiqlari. – T.: Fan, 1974.
5. Musaqulov A. O‘zbek xalq lirikasi. – T.: Fan, 2010.
6. Sarimsoqov B. Qo‘shiqlar / O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – T.: O‘qituvchi, 1990.
7. Mirzayev T. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – T.: O‘qituvchi, 1990. – B.
8.O‘z. R FA Alisher Navoiy nomidagi Til va dabiyot instituti Folklor arxivi. Inv.№1101.
9. O‘z. R FA Alisher Navoiy nomidagi Til va dabiyot instituti Folklor arxivi. Inv.№1698/10. Д.

TA’LIM BERISH TIZIMIDA RAHBARNING BOSHQARUVCHILIK FAZILATLARI VA FUNKSIYALARINI AMALGA OSHIRISH YO‘LLARI

Jumanova Mohira
6-sonli IDUM psixologi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296291

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta’lim tizimi, rahbar faoliyati, ta’lim jarayonidagi rahbarning usullari, majburiyatlari hamda o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Ta’lim tizimi, boshqaruv, rahbar faoliyati, imidji, uslub va dasturlari.

Annotation: This article discusses the education system, the activities of the leader, the methods, responsibilities and characteristics of the leader in the educational protsess.

Keywords: Education system, menegement, leadership, image, methods and programs.

Har birimiz qanday kasb egasi bo‘lishimizdan qat’iy nazar, psixologik bilimlarga ega bo‘lishimizni kasbimiz va zamon ham talab qiladi. Qay sohada faoliyat olib bormasin inson o‘zini muntazam nazorat qila olishi va muomala madaniyatiga ega bo‘lishi darkor. Ayniqsa, pedagoglar va rahbar kadrlarga bu borada juda kuchli talablar qo‘yiladi. Zero, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy ravnaqi aynan rahbar kadrlar faoliyati bilan bog‘liq. Shunday ekan, rahbar butun bir jamiyatni harakatga keltiruvchi kuch sifatida o‘z sohasini mukammal darajada bilishi, bilim va malakaga ega bo‘lishi, hamisha zimmasiga yuklatilgan vazifasini yodida saqlashi va aslo xatoga yo‘l qo‘ymasligi kerak. Bu borada rahbar o‘z kompetentsiyasiga ega bo‘lishi juda muhim ahamiyatga ega. Xo‘sh, kompetentlik o‘zi nima? Rahbar kadrlar kompetentligi to‘g‘risida juda ko‘plab fikrlar mavjud bo‘lib, ularning barchasi mazmunan va shaklan turlicha talqin qilinadi. Bizning fikrimizcha, kompetentlik – bu soha egasining kasbiy bilim, ko‘nikma, malaka, shuningdek, shaxsiy sifat va fazilatlar integratsiyasidir.

Demak, rahbar nazariy bilim va amaliy ko‘nikmaga ega bo‘lishi, shuningdek, uning qanday strategiya va usullarni qo‘llashi, muomala madaniyati, jamoasiga nisbatan motivatsiyasi, his-tuyg‘ulari, boshqarish jarayonidagi murakkab muammolarni hal qila olishi uning kompetentligini belgilab beradi.

Ta’kidlash joizki, bugungi kunda oliy ta’lim muassasasining rahbar va pedagog kadrlari quyidagi metadologik bilimlarga asoslanishi talab etiladi:

- Falsafiy nuqtai nazardan tabiat va jamiyatning rivojlanish qonuniyatlari;

- Milliy va xalqaro qonunchilik asoslari;
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim sohasidagi farmon, qaror va farmoyishlari;
- O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining tegishli qaror, farmoyish, Davlat dasturlari va boshqa huquqiy-me’yoriy hujjatlari;
- Oliy va o‘rta maxsus Ta’lim Vazirligining huquqiy-me’yoriy hujjatlari;
- Xalqaro va mamlakatimiz yetakchi olimlarining ta’lim menejmenti borasidagi fundamental qarashlarini bilish.

Bu borada ilg‘or tajribalar asosida ishlab chiqilgan xulosalarga tayanish ham katta ilmiy-amaliy maktab hisoblanadi. Oliy ta’lim muassasasi rahbarlari ta’lim-tarbiya jarayonini kompetentli boshqarish jarayonida o‘ziga xos vazifalarni bajarishi talab qilinadi: loyihalashtirish, tashkillashtirish, tahlil qilish, nazorat qilish va motivatsiyalash. Rahbar ushbu vazifalarning hammasini o‘zaro uyg‘unlashtirgan holda o‘z faoliyatini amalga oshirishi darkor. Rahbar kompetentligida motivatsiya muhim ahamiyatga ega. U o‘z jamoasida faoliyatni adolatli amalga oshirishi, xodimlarining qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarishi va yutuqlarini rag‘batlantirishi muhim vazifalaridan biridir. Rahbar kerakli vaziyatda o‘z xodimlarini ish faoliyatini yanada oshirish maqsadida ularga turli usullar bilan motivatsiya berib borishi kerak: samarali ishi va erishgan yutuqlari uchun xodimlarini rag‘batlantirishi, turli mehnat orqali motivatsiya berishi, xodimlari bilan o‘zaro muloqotni kuchaytirishi, ular bilan chin dildan suhbat qilishi va lozim bo‘lgan vaziyatlarda jazolash usulini ham qo‘llashi kerak. Albatta, bular rahbarning vazifasi hisoblanadi va ish faoliyatining samaradorligini ham oshiradi.

Dunyoda inson uchun kasblar, vazifalar juda ko‘p. Menimcha, ular orasida eng mashaqqatli, jamiyat rivoji, davlatning taraqqiyoti uchun muhim bo‘lgan kasblardan, maqomlardan biri- bu rahbarlik lavozimidir. Lekin rahbarlik lavozimlari ham xalqdan, jamiyatdan ayri holda shakllanmaydi. Ularning mahorati, boshqaruvchanlik kuchi, salohiyati va boshqalar ham jamiyat, davlatning rivojlanganlik darajasiga ko‘p holatlarda mutanosib keladi. Qolaversa, bizda shunaqa aqida borki, rahbar kadrlar o‘qimishli, ko‘p o‘qigan, bilimli bo‘lishi kerak deyiladi. Men mutlaqo bunga qo‘shilmayman. Bir paytlar Aflotun davlatni faylasuf-olimlar boshqarish kerak, deb aytgan ekan, keyinchalik uning shogirdi Arastu o‘z ustozining gapini tahlil qilib, yangilik kiritadi. Yo‘q, deydi u olim faylasuflar rahbarlik qilmasligi kerak. Rahbarlar shunday odam bo‘lishlari kerakki, ular faylasuf-olimlarning gapiga kirib, rahbarlik qilishi kerak, degan fikrni ilgari suradi. Albatta, Arastuning gaplari purhikmat fikrlar. To‘g‘ri, ilm-fan, dunyoqarash, mafkura ham rahbarlik faoliyatida muhim o‘rin tutadi. Lekin, menimcha, eng muhimi, bu tajriba, hayot tajribasi. Chunki bu ilm har qanday jamiyat uchun yaroqli bo‘lgan bilimlarni beradi.

Rahbar- bu kim?

1.Rahbar ijtimoiy shaxs sifatida ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish resurslarini birlashtirib, uning asosiy harakatlantiruvchi kuchini boshqaruvchi sifatida omilkorlik bilan ish yurituvchi shaxsdir.

2.Rahbar har qanday ishni amalga oshirish uchun, avvalo, mustaqil qaror qabul qiladi. Bu qaror rahbarning tadbirkorlik, ishbilarmonlik faoliyati maqsadini belgilaydi.

3.Rahbar o‘z sohasiga yangi g‘oya, yangi tashabbus, yangi texnologiyalarni joriya etuvchi tadbirkor shaxsh hisoblanadi.

4.Rahbar mehnati, ayni vaqtda tadbirkorlikka asoslangan mashaqqatli faoliyat hisoblanadi, unga sarflangan kuch, maglag‘ ba’zan vaqtincha foyda emas, zarar keltirish, muassasa foyda o‘rniga zarar ham ko‘rishi mumkin. U bunday holatlarni oldindan ko‘ra olishi va bunga tayyor turishi, zarur bo‘lganda, faoliyatini qayta boshlashi, o‘zida bunga kuch-g‘ayrat topa bilishi lozim.

Rahbarning faoliyat motivlari. Har bir rahbar o‘z ishini yaxshi tashkil etish uchun qo‘l ostidagilarini yaxshi ishlashga undashi zarur. Buning uchun rahbar ishchilariga motivatsiya berishi kerak. Maslouning “ motivlar ierarxiyasiga ko‘ra insonning ehtiyojlari 5 turga bo‘linadi: komillikka intilish, hurmattalablik, sotsial, himoyalanganlik, fiziologik.

Oliy ta’lim muassasasi rahbarlari ta’lim-tarbiya jarayonini kompetentli boshqarish jarayonida o‘ziga xos vazifalarni bajarishi talab qilinadi: loyihalashtirish, tashkillashtirish, tahlil qilish, nazorat qilish va motivatsiyalash. Rahbar ushbu vazifalarning hammasini o‘zaro uyg‘unlashtirgan holda o‘z faoliyatini amalga oshirishi darkor.

Rahbar kompetentligida motivatsiya muhim ahamiyatga ega. U o‘z jamoasida faoliyatni adolatli amalga oshirishi, xodimlarining qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarishi va yutuqlarini rag‘batlantirishi muhim vazifalaridan biridir. Rahbar kerakli vaziyatda o‘z xodimlarini ish faoliyatini yanada oshirish maqsadida ularga turli usullar bilan motivatsiya berib borishi kerak: samarali ishi va erishgan yutuqlari uchun xodimlarini rag‘batlantirishi, turli mehnat orqali motivatsiya berishi, xodimlari bilan o‘zaro muloqotni kuchaytirishi, ular bilan chin dildan suhbat qilishi va lozim bo‘lgan vaziyatlarda jazolash usulini ham qo‘llashi kerak. Albatta, bular rahbarning vazifasi hisoblanadi va ish faoliyatining samaradorligini ham oshiradi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, rahbar xodimlar o‘zining ish yuritish uslublarini turli xil darajada amalga oshiradilar. Bunga juda ko‘plab misollar ham keltirishimiz mumkin. Har bir rahbar o‘zining imidji orqali boshqa xodimlarni o‘ziga jalb qila olishi, o‘zining ish uslubini ham shu orqali o‘zgalarga yaxshi tushuntira olishi va shu bilan birgalikda imidji orqali boshqaruv jarayonini yaxshi yo‘lga qo‘ya olishi mumkin. Chunki, rahbar eng avvalo o‘zini tushunishi, ozining ish uslubini, tashqi qiyofasini o‘zi yaratib olishi zarur. Ana shundan keyingina u boshqa xodimlarning

ishiga aralashishi, ularga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi va ta’lim-tarbiya jarayonida ham o‘zining fikrlari bilan boshqalarga o‘rnak bo‘la olishi mukin. Rahbar nazariy bilim va amaliy ko‘nikmaga ega bo‘lishi, shuningdek, uning qanday strategiya va usullarni qo‘llashi, muomala madaniyati, jamoasiga nisbatan motivatsiyasi, his-tuyg‘ulari, boshqarish jarayonidagi murakkab muammolarni hal qila olishi uning kompetentligini belgilab beradi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. M.SHarifxo‘jaev, Yo.Abdullaev “Menejment” Toshkent. “Mehnat” 2000 y.
2. SH.N. Zaynutdinov va boshqalar. Menejment asoslari. T. Moliya-2001y.
3. R.I.Gumish, Matmurodov F.I. Innavatsion menejment Toshkent 2008 y.
4. Matmurodov F.I. Ma’muriy menejment Toshkent 2008 y.

АЙЛАНМА ТРЕНИРОВКА МЕТОДИ ЁРДАМИДА ЖИСМОНИЙ СИФАТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

А.Ў.Матназаров.
Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университетининг Ўзбекистон – Белоруссия “жисмоний маданият, спорт ва туризм” факультети 1-босқич магистри
М.Ш.Жуманиёзова, Ф.Ф.Тажибаева.
Урганч давлат университети 2- босқич магистри
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296293

Аннотатсия. Бугунги ушбу маколада айланма тренировка методдан фойдаланган холда жисмоний сифатларни ривожлантиришда шугулланувчиларнинг якка хусусиятлари, саломатлик холати, жисмоний сифатлар даражасини етиборга олиш лозимлиги хакида суз боради.

Annotation. Today's article talks about the need to take into account the individual characteristics, state of health, level of physical qualities of those engaged in the development of physical qualities using the rotational training method.

Калит сузлар. Жисмоний сифат, метод, методик усуллар, айланма тренировка, мутлок куч, динамик кучланиш, тезкорлик, егилувчанлик.

Key words. Physical quality, method, methodical methods, rotational training, absolute strength, dynamic tension, speed, flexibility.

Метод – фан ва амалиётда маълум бир мақсадга эришиш йўлидир. Ўргатишдаги методлар - ўқувчилар ва ўқитувчи фаолиятининг ҳамкорликдаги ўзаро ўргатиш вазифаларини ечишга йўналтирилган усуллари (йўли) ҳисобланади. Жисмоний тарбияга ўргатишдаги барча методлар бир- бирини тўлдиради, уларнинг ҳеч бири мукаммал деб тан олинмаган бўлсада, айрим ҳолатларда улардан бир вақтда фойдаланилади (Холодов Ж.К.,Кузнецов В.С.).

Метод ва методик усулларни танлаш ўргатиладиган мавзу мазмунининг хсусиятлари, ўқувчиларнинг тайёргарлиги каби аниқ педагогик вазифаларда аниқланади. Шунингдек, маълум даражада ўқитувчининг методик ва техник тайёргарлигига боғлиқ.

У ёки бу методни мақсадли қўллашда (методик усулни) ҳар бир аниқ ҳолат бўйича бир қатор талаблар таъминланади.

Методнинг илмий асосланганлиги - жисмоний машқ машғулотларидаги соғломлаштирувчи, таълимий ва тарбиявий самарадорликни таъминлаши.

Методнинг ўргатишга қўйилган вазифага мослиги. Дарс вазифасини аниқ белгиламаслик ўргатиш методини тўғри танлашга имкон бермайди. Масалан,

югуриб келиб оёқларни букиб сакрашга ўргатиш вазифаси белгиланган, ушбу ҳолатда методни аниқлаш имкони йўқ, чунки бундай умумий ёндашувда бутунлигича ўргатиш ва қисмларга бўлиб ўргатиш методини қўллаш мумкин. Нисбатан аниқ вазифа белгиланганда, масалан, узунликка сакраш учун югуриб келишни ўргатишда қисмларга бўлиб ўргатиш методини қўллашга зарурият туғилади.

Айланма тренировка методи – махсус танланган интервалли (масофали) ёки узлуксиз шаклдаги жисмоний машқларни кетма – кетликда бажариш натижасида турли мушак гурухлари ва функционал тизимга таъсиридан иборат. Машқларни шу тариқа танлаш лозимки, ҳар бир кетма – кетлик янги гуруҳдаги мушакларни қамраб олиши лозим. Ҳар – бир машқ учун махсус жой белгиланади ва “бекат” деб номланади. Одатда доира 8 – 10 “бекат”дан иборат бўлади. Шуғулланаувчилар уларнинг ҳар бирида биттадан машқ (масалан, тортилиш, ўтириб туриш, таяниб қўлларни букиб ёзиш, сакраш) бажаради ва 1 дан 3 мартагача доирани айланиб ўтади.

Ушбу метод, амалиётда барча жисмоний сифатларни ривожлантириш ва такомиллаштириш учун фойдаланилади.

Куч ва кучлилик сифатлари ҳақида тушунча.

Жисмоний тарбияда куч (ёки кучлилик қобилятлари) инсоннинг мушак зўриқишлари ҳисобига ташқи қаршиликларни енгиш ёки унга қаршилик кўрсатиш қобилятидир.

Жисмоний тарбия ва спорт машғулотларида асл куч қобилятларининг ривожланиш даражасини баҳолашда одам ҳаракатини **мутлоқ** ва **нисбий** кучга ажратилади.

Мутлоқ куч - одам тана массасига боғлиқ бўлмаган ҳолда инсон томонидан намоён бўладиган максимал кучдир.

Нисбий куч – инсоннинг ўз вазнига нисбатан 1 килограмм оғирлик ҳисобига намоён бўладиган кучдир. Улар инсон тана оғирлигига бўлган максимал куч нисбатида намоён бўлади. Нисбий куч ҳаракат фаолияти давомида гавданинг кўчишида катта аҳамиятга эга.

Максимал кучланиш методи максимал қаршиликка бардош бериш зарурияти билан боғлиқ вазифани бажаришни назарда тутади (масалан, чегаравий оғирликдаги штангани кўтариш).

Чегаравий бўлмаган кучланиш методи чегаравий такрорлаш сони билан чегаравий бўлмаган оғирликлардан (охиригача) фойдаланишни назарда тутади.

5-6 дан 100 гача қаттиқ меъёрланган такрорлашлар сони куч қобилятларини ривожлантиришга йўналтирилган ва максимал катталикка етмаган оғирлик катталигига боғлиқ. Чегаравий бўлмаган оғирликлардан фойдаланиб бажариладиган давомли такрорлашлар инсон организмининг

умумий функционал имкониятларининг ошиши, организмнинг бошқа тизимлари ва мушак тизимининг фаоллашишига имконият яратади.

Динамик кучланиш методи. Ушбу методнинг мақасади - максимал тезликдаги чегаравий қаршилик билан максимал кучланиш таранглиги орасида ҳамжихатликни яратишдан иборат. Ушбу ҳолатда машқ тўлиқ амплитудада бажарилади. Ушбу метод тезкор ҳаракат шароитларида катта куч қобилятларини шакллантиришда, тезкор кучни ривожлантиришда қўлланилади.

Тезкорликни тарбиялаш.

Текорлик қобилятлари деб, инсоннинг қисқа вақт оралиғида белгиланган шароитда ҳаракат фаолиятини бажара олишини таъминловчи имкониятига айтилади.

Тезкорлик қобилятлари элементар ва мажмуали шаклларга ажратилади. Элементар шаклига ҳаракат тезлиги реакцияси, якка ҳаракат тезлиги, ҳаракатлар (мароми) частотаси киради.

Инсон томонидан бажариладиган барча ҳаракатлар реакцияси *оддий* ва *қийин* гуруҳга бўлинади. Олдиндан маълум ҳаракатларга (кўриш, эшитиш) олдиндан маълум ишорага жавоб оддий реакция деб айтилади. Бундай реакция турига сузишда ёки енгил атлетикада старт тўппончасидан ўқ узиш (старт), яккакураш ёки спорт ўйинларида ҳужумчи ёки ҳимоячининг ҳакам ишораси билан ҳаракатни тўхталиши мисол бўлади.

Тезкорлик қобилятларининг ўзаро кўчиш диапазони чекланган (масалан, сигналга нисбатан яхши реакцияга эга бўлиши мумкин, лекин, ҳаракат частотаси юқори бўлмаслиги мумкин, спринтер югуришда стартдан юқори тезликда чиқишни бажара олиш қобиляти масофани юқори тезликда босиб ўтишни кафолатламайди ёки тескари бўлиши мумкин). Юқорида келтирилган тезкорлик қобилятларининг специфик хсусиятлари уларнинг ҳар бир тури бўйича мос машғулот восита ва методларни қўллашни талаб қилади.

Чидалиликни тарбиялаш

Чидамлилик бу – мушаклар фаолияти жараёнида жисмоний чарчашга қарши тура олиш қобилятидир. Чидамлилик ўлчови вақт бўлиб, унинг давомида аниқ тавсиф ва самарадорликка эришишда мушаклар фаолияти орқали амалга оширилади. Масалан, циклик жисмоний машқ турларида (юриш, югуриш, сузиш ва б.қ.) белгиланган масофани босиб ўтиш минимал вақт билан ўлчанади. Чидамлилик умумий ва махсусга ажратилади. *Умумий чидамлилик* бу –мушаклар тизимининг умумий тарзда ишни узоқ вақт давомида паст маромда бажара олиш қобилятидир. Уни бошқача қилиб аэроб чидамлилик деб ҳам аталади. Инсон узоқ вақт давомида паст маромда югуришга чидаши ва шу маромдаги бошқа ишни (сузиш, велосипед ҳайдаш ва б.қ.) бажара олиш имкониятига эга.

Умумий чидамлилик ҳаётий фаолиятни оптималлаштиришда алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, жисмоний соғломлик компоненти сифатида махсус чидамлиликка хизмат қилади.

Махсус чидамлилик бу – маълум ҳаракат фаолиятига нисбатан чидамлиликдир. Махсус чидамлилик қуйидагича туркумланади: ҳаракат фаолияти белгилари ёрдамида ҳал қилинадиган ҳаракат вазифаси (масалан, сакровчанлик чидамлилиги); ҳаракат вазифалари ечиладиган шароитдаги ҳаракат фаолияти белгилари асосида (масалан, ўйиндаги чидамлилик); бошқа жисмоний сифатлар (қобилятлар) билан ҳамкорликдаги ҳаракат вазифаларини самарали ҳал қилиш учун зарур бўлган белгилар асосида (масалан, куч чидамлилиги, тезлик чидамлилиги, координацион чидамлилик ва б.қ.).

Махсус чидамлилик асаб – мушак аппарати, мушакларнинг ички қувватларни тез сарфлаши, ҳаракат фаолиятида техникани эгаллаганлиги ва бошқа ҳаракат қобилятларига боғлиқ.

Мактаб ёшидаги болаларда чидамлиликни ривожлантиришнинг бош вазифаси жисмоний тарбия дастуридаги турли ҳаракат фаолиятлари асосида умумий аэроб чидамлиликни ошириш учун шароит яратишдан иборат.

Шунингдек, тезкорлик, куч ва координацион – ҳаракат чидамлилиги бўйича ҳам вазифалар мавжуд. Уларни ечиш ҳаракат қобилятларини ҳар томонлама гармоник ривожлантиришга эришиш демакдир.

Эпчилликни тарбиялаш.

Ҳозирги даврда жисмоний тарбия ва спортда юқори даражадаги эпчиллик реакцияси ва уни ўндан бир ёки юздан бир сонияга яхшилашни талаб қиладиган вазиятлар етарли бўлиб, у катта аҳамиятга эга. Эпчилликни ривожлантиришнинг асосий методи – машқларни такрорлаш методи.

Эпчиллик ҳаракатларининг ташқи шаклланиши тезкорлик ҳаракатларида акс этиб қолмасдан балки бошқа қобилятларда (кучлилик, координацион, чидамлилик ва бошқаларда) ҳам мустаҳкамланиб боради.

Эпчилликни ривожлантириш методининг асосий хусусиятлари тез ўзгарувчан вазиятларда қийин ҳаракатларни бажариш қобилятини ривожлантириш, шунингдек, машқларни тез ва аниқ бажаришдан иборат.

Эгилувчанликни тарбиялаш.

Эгилувчанлик – бу ҳаракатни катта амплитудада бажара олиш қобилятидир. “Эгилувчанлик” атамсини бутун тана ёки ундаги бир неча бўҳимларнинг биргаликдаги ҳаракатчанлигига нисбатан қўллаш мақсадга мувофиқ. Алоҳида бўғим қўллаганда “эгилувчанлик” эмас, балки, “ҳаракатчанлик” тушунчасини ишлатиш тўғри бўлади (масалан, елка камари ҳаракатчанлиги, тос сон ёки бўғимларининг ҳаракатчанлиги). Яхши эгилувчанлик жисмоний машқларни бажаришда эркинлик, тезкорлик ва кам

ҳаракатни таъминлаб самарадорликни оширади. Эгилувчанликнинг етарли даражада ривожланмаганлиги тананинг айрим қисмлари ҳаракатини чегаралаб инсон координацион ҳаракатини қийинлаштиради. Эгилувчанлик намоён бўлиш шакли бўйича суст ва фаолга ажратилади. *Фаол эгилувчанлик* - инсонни у ёки бу бўғим орқали ўтган мушак гуруҳлари қисқариши ҳисобига ҳаракатларнинг катта амплитудасига эриша олиш қобилятидир (масалан, мувозанатда туриб оёқни "қалдирғоч" машқида кўтариш амплитудаси).

Суст эгилувчанлик – ташқи кучлар: шерикнинг куч ишлатиши, ташқи оғирлик, махсус мосламалар таъсири остида ҳаракатларни энг катта амплитуда билан бажара олиш қобиляти тушунилади.

Эгилувчанликни ривожлантириувчи методлар. Эгилувчанликни ривожлантиришнинг асосий методи чўзилиш машқларининг сериялаб, ҳар бир серияда бир неча мартадан такрорлаган ҳолда, иш қобилятини тиклаб олиш учун етарли бўлган фаол дам олиш оралиқлари билан бажарилишини кўзда тутувчи такрорий метод ҳисобланади.

Хулоса ўрнида шуни қайд қилиш лозимки, белгиланган вазифалардан келиб чиққан ҳолда айланма тренировкани дарснинг тайёргарлик, асосий ва якунловчи қисмларида ўтказишни режалаштириш мумкин. Унинг тузилиши ўқувчиларнинг сони, ўрганиш муддати, ҳар бир гуруҳнинг жисмоний тайёргарлиги ва техник жиҳатдан маҳорат даражасига боғлиқ.

Уни дарснинг тайёргарлик қисмга киритишнинг сабаби, турли ҳаракат кўникма ва малакаларни ўзлаштиришда катта тарангликни талаб қилувчи асосий қисмдаги юқори маромдаги иш билан боғлиқ. Бундай мажмуанинг аҳамияти ёндаштирувчи машқ тавсифига эга бўлиб, ўқувчилар организмини навбатдаги ишга яъни, дарснинг асосий қисмига тайёрлашдан иборат.

Айланма тренировкани дарсни асосий қисмида қўллаш, организм чарчамасдан катта ҳажмдаги ва оптимал шароитдаги юкламали ишни бажаришдаги жисмоний сифатларни ривожлантириш билан боғлиқ.

Дарснинг якунловчи қисмида айланма тренировка мажмуасини қўллаш асосан дарс юкламаси зичлиги кам бўлган ҳолларда режалаштирилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Жамматов Ж.Ш., Рўзметов Н.К. Жисмоний маданият назарияси ва методикаси (жисмоний қобилятлар). Ўқув қўлланма.Т.: Баркамол файз медиа.2020. -56 б.

2. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта: Учебное пособие. М.: Издателский центр "Академия", 2000. – 9 с.

3. .Ковальчук О.Г., Восканян Г.В. Развитие физических качеств у студентов методом круговой тренировки / Методические указания, 2004

4. Ананьев Б.Г. Психофизиология студенческого возраста и усвоение знаний // Вестник высшей школы. 1972. № 7.

5. Анищенко В.С. Физическая культура / Учеб. пособие. М., 1999.

INTERLANGUAGE ERRORS IN SECOND LANGUAGE ACQUISITION AMONG LEARNERS

Mirzayeva Mamura, Ruzikulova Gulirukhsor
Almalyk branch of Tashkent state technical university
named after Islam Karimov
https://doi.org/10.5281/zenodo.7220383

Annotation: The level of second language acquisition based on various factors which make the learning process easy or complicated. The present paper deals with Interlanguage difficulties and errors among children and determines overcoming period and circumstances of errors and difficulties. After defining the term and classifying origin and development of interlanguage, a detailed review of the studies: causes and treatments of errors, classification of fossilization open central goals of the study. The paper concludes by emphasizing that interlanguage errors which causes difficulties should be facilitated by teachers and learners with beneficial strategies and ways in order to prevent permanent fossilization of errors even target language learning process of children.

Key words: interlanguage, Interlanguage errors and causes of errors and error treatment, fossilization.

Introduction

There are great amount of research works were carried out regarding Interlanguage (IL) in Second Language Acquisition (SLA) among children all over the world. However this topic has not been achieved piloted aims since lack of research work has been done in this field around Uzbekistan.

Interlanguage differs from first language (L1) and second language (SL) which is counted as a separate linguistic system and second language learning period requests to shape the language by transferring from native language (NL). Similar rules between two languages' natures facilitate learning process but differences lead learners encounter difficulties and errors. In addition, while gradual developments of interlanguage from first language towards second language, learners' errors are observed and this is known natural phenomenon. The occurrence of errors based on various reasons: structural differences between Mother tongue and Target language (TL), wrong conceptions, Learner variables (etc.) and in variety of fields: pronunciation, accents, word use, grammar, and vocabulary etc. Overcoming negative impacts' process gets across variously among children, adolescents and adults according to psychological state. Especially children gain data unconsciously by behaviorism rules and language acquisition device (LAD) because of limit in

psychological development and analytical skills. This is why children who are second language learners (SLLs) achieve high level of facility of using and acquiring TL rather than adults. However, Larry Selinker (1972) explains that regardless of learners' age or total training, a permanent fossilization of IL occurs before learner achieved TL norms at all levels of linguistic structure despite learner's positive ability, motivation to gain the language opportunity and acculturation of target society. The goal of the literature review is to find answer to set question: Do children who are SLLs experience interlanguage difficulties, errors? If so: how long and what circumstances?

Origins of concept of Interlanguage and its development

Tarone (2006) gave the general idea that SLLs' inter-language as a self-standing, distinct system from NL and TL. The notion of interlanguage was put forward by Selinker in 1972 in order to show that learners' learning language as a separate language variety, since it covers distinct rules and representatives (Yang, 2002, Tarone 2006, 2018).

The concept was conceptualized by Nemster as an "approxmative system" and "Transitional competence" by Corder. But the notion of interlanguage was used solely in the second-language acquisition literature in 1990 (Tarone, 2006). For the development of the term: IL was no systematic attempts to carry out scientific official papers in 1950 and 1960 because claims were not supported by obtained data instead predictions (Tarone, 2018).Next step was proposed by Robert Lado that error analysis in speech and writing of SLLs can help contrastive analysis predictions and it was first time for moving from teaching materials to second-language learning problems. However errors did not seem to be cause of predictive, contrastive analysis transfer (Lennon, 2003). Eventually the term: interlanguage introduced in persuasive manner which by objectively identifying psycholinguistic processes that helps shaping learner language, gives explanation interlanguage identifications across linguistic system and fossilization period by Selinker, Corder and other scholars (Tarone, 2006)

Defining Interlanguage

Tarone (2006, 2018) claims that interlanguage is a separate linguistic system not only covers phonology, morphology and syntax but also lexical pragmatic and discourse level of the IL and it is thought of adult second-language learners who have passed puberty and can not use language acquisition device (LAD) and children can re-engage LAD. This is why they can avoid ultimate fossilization. Yang (2002) informs that central notion of inter-language is fossilization and it processes mostly among adults because of latent psychological structure which contains SL transfer, overgeneralization of TL rules, transfer of training, communication strategies and learning strategies. The concept situates between mother tongue and target language and improvement occurs when TL input increases rapidly (Yang, 2002).

Interlanguage errors and causes of errors and error treatment

Ellis gives definition for errors which occurs because learners do not have correct answer (Tiarina, 2017). Especially children come across errors because they have lack of comprehension regarding TL and lack of analyzing ability about pronunciation, listening, speaking, reading writing, spelling, grammar and vocabulary which make them to accept with the help of transfer training experience, communication and learning strategies, behaviorism and teachers' teaching strategies and materials. Touchie (1986) claims that human language learning phase involves committing errors. Learners use their knowledge of mother tongue to understand and organize SL and if there are differences between native and second language transferring may lead to make errors and difficulties as well.

For example: If we compare Russian with Uzbek, Uzbek language does not demonstrate gender (Russian он она) ("Interlanguage errors" 2017).

This is because children mostly use one of them without knowing correct answer or not. In addition Overgeneralization creates mistakes because there are categorical exceptions. Learners use language in the wrong categories.

For example: foots instead of feet.

Furthermore, internal sequences also may cause errors by hearing a second language in different way. Children like imitating since they improve especially speaking skills by following teachers' and friends' pronunciation. However while studying at school variety of teachers teach them as a result some of them follow low experienced teachers and people as well ("International errors" 2017) Touchine (1986) informs that interlanguage and developmental errors happens because of difficulty of target language.

- Simplication: utilizing simple form rather than complex one
- Hypercorrection: teachers' zealous efforts to correct learners' errors
- Faulty teaching: caused by teacher, presentation orders, teaching materials
- Fossilization: some errors persist for a long time and getting rid of giving a sense of difficulty
- Avoidance: avoiding difficult syntactic structures
- False concept hypothesized: wrong concepts are formed about TL by learners.

Teachers play essential role to correct errors by affecting intelligibility and should concentrate on global errors more than local errors. Moreover, high frequency error like third person singular and irritating or stigmatizing errors should be directed to correct answer(Touchine, 1986)

Classification of Fossilization

Most researchers describe the fossilization period as a process of becoming stone and it may occur at different learning stages among age groups and different language levels.

Stigmatizing-irritating errors happen with pupils from lower socioeconomic classes who are very sensitive to ridicule about their informal variety of language.

Global errors-wrong word order in sentence: infers with communication and disturb the meaning of utterance.

Local errors- involve noun and verb inflections, use of article, preposition and auxiliaries.

Fossilization is persistent difficulty, cessation of learning, systematic use of erroneous forms, structural persistence etc. Mostly IL errors occur among adult learners because they learn it or continue learning after critical period and comparing to children they are less likely to achieve native like learners. Fossilization divided into two: temporary and permanent fossilization and it can also classified into individual and group fossilization (J.Yang.2002, Al-Khreshen, 2015, Tarone, 2006, 2018, Ipak, 2002). Yang (2002) claims that fossilization can be disappear but sometimes reappear and the phenomenon called back sliding. If learners with useful strategies know how to overcome errors and fossilization of interlanguage errors becomes weakening. Even children know experience them by behavioristic strategies. If IL errors do not take correctness and attention by learners or teachers frequently children's motivational intensity and desire to study TL are weakened and this will fossilize learners' errors and even limit their progress (Yang,2002).

Conclusion

Synthesized facts and theories proved that committing errors, mistakes is a normal process in some circumstances in order to gain data concerning second language learning and achieving native like speakers. However according to fossilization types: temporary fossilization shows that children and other learners may correct errors in a short period of time and Selinker suggested that it is a further development to target like forms. For correction of errors learners access their IL strategies, language transfer, IL communication strategies, overgeneralizing linguistic materials, behaviorism habits which children achieve and use mostly unconsciously and of course, teachers play important role by pointing mistakes and correcting them. Instead of having lack of analyzing ability with children, language acquisition device (LAD) are very high level in children and it helps easily overcome the difficulties by repeating through conversations, songs etc. But this kind of error reappearance is not considered real fossilization refers to as stabilization and if learners are in target language environment, their language competences easily overcome the difficulties in a short time. However even permanent fossilization may occur in all ages, if errors are not facilitated by learners or teachers. As a result, bad results lead learners especially children to ignorance of target language, stopping learning it and neglectful attitude. Attention should be equal for children in class since if low motivated learners do not accept care most times, without any doubt they confuse and

refuse the language and permanent fossilization happens with them. Teachers should be enthusiastic, responsible and should keep teaching interesting and original concepts to motivate learners for overcoming SL errors which cause difficulties. With respect to future research I suggest that placing greater emphasis on motivation and psychological structure for IL errors may yield further interesting, pedagogically useful results. Examining the patterns of motivation and psychological structure from sources may give another ways to overcome errors and finding out causes as well.

References:

1. Al-Khreshen, M.H. (2015). “A review Study of Interlanguage Theory”. Investigating L2 errors. Characteristics of interlanguage. Fossilization. (pp. 125,127,128)

2. Birdsong, D. (2009)” Age And The End State Of Second Language Acquisition”. Sources of age related effects. The end state, the initial state, and age. (pp. 403,404)

3. Ipek, H. (2002) “Comparing and Contrasting First and Second Language Acquisition: Implications for Language Teachers. Similarities between first and second language acquisition”. Differences in first and second language acquisition. (pp. 155, 156, 158)

4. Lennon, P. (2003). “Contrastive Analysis, Error Analysis, Interlanguage”. Contrastive analysis, structuralism analysis and behaviorist psychology. Error and language interference. Error analysis. (pp. 1, 2, 4)

5. Selinker, L. (1986). “The Interlanguage Hypothesis extended To Children”. Learning strategies. (139, 140 142)

6. Tarone, E. (2006, 2018). “Interlanguage”. Origins of the concept of interlanguage. Defining interlanguage. The revised interlanguage hypothesis. (pp. 748, 749,750. 1.2. 3)

7. Touchie, H. (1986). “Second Language Learning Errors Their Types, Causes, and Treatment”. Types of errors. Causes of errors. Error treatment. (pp. 77, 78, 79)

8. Tiarina, Y. (2017). “An Interlanguage Error Analisis: A Formative Evaluation for Freshmen”. Introduction. (P. 70)

9. Wang, W. (2008). “Interlanguage Theory and Emergentism: Reconciliation and Second Language Development Index Studies”. Interlanguage theory. (p. 31)

10. Yang, J. (2002). “Interlanguage and Causes and Measures of Fossilization”. Brief introduction of the theory of inter-language. A brief introduction of the theory of fossilization psychological cognition. Concept of fossilization. Causes of fossilization phenomenon. Individual and group fossilization. Temporary fossilization and permanent fossilization (pp. 1, 4, 5, 6, 9, 10)

6-9 YOSHDAGI BOLALARNING JISMONIY RIVOJLANISHIDA MILLIY HARAKATLI O'YINLARNING AHAMIYATI

Allambergenova Raushana Duisenbay qizi
Nukus shahri O'zbekiston davlat
Jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali
«Jismoniy tarbiya va gumanitar fanlar»
kafedrasi stajyor o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7296299

Annotatsiya: Maqolada o'sib borayotgan avlodning tarbiya tizimida xalq pedagogikasi tajribalari, jumladan, milliy xalq o'yinlari yoshlarning xarakteri va ongini boshqaruvchi vosita, asosiy kuch deb hisoblanishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf o'quvchilari, jinmoniy tarbiya, o'yin, milliy harakatli o'yinlar, milliy sport, sog'lomlashtirish, ta'lim berish va tarbiya berish vazifalari.

Аннотация: В статье рассказывается об опыте народной педагогики в системе воспитания подрастающего поколения, в том числе о том, что национальные народные игры считаются главной силой и средством управления характером и сознанием молодежи.

Ключевые слова: младшие школьники, умственное воспитание, игра, народные подвижные игры, национальные виды спорта, забота о здоровье, воспитательно-тренировочные задачи.

Annotation: The article discusses the experience of folk pedagogy in the system of educating the younger generation, including the fact that national folk games are considered a key force, a means of controlling the character and consciousness of young people.

Keywords: junior schoolchildren, criminal education, games, national outdoor games, national sports, fitness, educational tasks.

Harakatli va milliy xalq o'yinlarining ijtimoiy-pedagogik xususiyatlarini o'rganish sohasida ko'pgina ishlar amalga oshirilgan. G'.M. Salomov, U.Islomov, F.M. Nasriddinov, A.Sh. Qosimov va boshqa olimlar o'z tadqiqotlari doirasida ta'lim sohasida xalq harakatli o'yinlarini qo'llash hamda buning ustuvorligi xususida mulohaza yuritganlar. Milliy harakatli o'yinlardan foydalanish jarayonida boshlang'ich maktab o'quvchilarining quyidagi o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish kerak:

1. Bola odamlarning foliyati, ularning predmetlarga munosabati va o'zaro muomalasiga, munosabatiga qiziqadi.

2. Bolalar xalq o'yinlarida atrofdagi voqe'likning eng tashqi ifodali jo'shqin his-tuyg'uli jihatlarini aks ettiradilar.

3. Milliy o'yinlarda bola kattalar bilan bir xil sharoitda, yagona zaminda yashayotganini his etgan holda o'z istagini amaliyotga tadbiq qiladi.

4. Kattalarning hayoti va faoliyatiga kirish bolaning tasavvuri timsollari tariqasida namoyon bo'lsa ham, umuman uning chinakam shaxsiy hayotida o'chmas iz qoldiradi.

Milliy xalq o'yinlaridan foydalanishda, ularni qo'llashda shuni hisobga olish kerakki, bu yoshdagi bolalar aniqlikni talab etadigan mayda harakatlarga qaraganda keng, kuchli harakatlarga ancha moyil bo'ladilar. Buni bolalar yosh davrlarini ishlab chiqqan buyuk pedagog YA.N.Komenskiy ham o'z vaqtida ta'kidlagan edi. Umuman bu yoshda bolalar juda ham harakatchanligi bilan ajralib turadi. Harakatchanlik esa maxsus, oqilona tashkil etilishni, harakatga soluvchi yurish-turish shakllarining to'g'riligini talab etadi. Bolalarning bu yoshida tormozlanish va qo'zg'alish jarayonlarini muvozanatligini yuzaga keltirishda kattalar talabining tizimliligi va o'zini tuta bilishga odatlantirish katta rol o'ynaydi. Bolalarda maktabda o'qiy boshlagan birinchi kundanoq mehnatga muhabbat, ishchanlik, boshlagan ishini oxiriga yetkazish, sabotlilik xususiyatlarini shakllantirish imkoni yaratiladi. Bunda jismoniy madaniyatning barcha zamonaviy vositalari bilan birga o'zbek xalq milliy o'yinlari juda qo'l keladi, chunki bu o'yinlar bolalarni jismoniy, ruhiy, ma'naviy jihatdan tarbiyalashning barcha jihatlarini o'z ichiga ola biladi. Milliy xalq o'yinlari va milliy sport turlari tarixiy taraqqiyot jarayonida jiddiy o'zgargani, har bir iqtisodiy tuzum ularning mazmun va qoidalarida o'zining muayyan izini qoldirgani haqida yuqorida to'xtalgan edik.ba'zi o'yinlarning nomi va qoidalari hozircha saqlanib qolgan. Ana Shunday o'yinlardan foydalanishda ularningbolalarga jismoniy ta'sirdan tashqari tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishini ham nazardan soqit qilmaslik, ijodiy qo'llashni maqsadga muvofiqlashtirish kerak. Masalan, « Uloq» o'yini deganda odatda ot bilan o'ynaladigan, chavandozlar haqiqiy uloq uchun kurashadigan qadimiy ko'pkari o'yini tuShuniladi. Bolalarga mo'ljallangan «Uloq» o'yini otsiz o'tkaziladi, o'yinchilar bir parcha echki terisi yopishtrilgan to'ldirma to'pni olish uchun kurashadilar. O'yin qoidalarining ba'zi jihatlari kattalarnikiga o'xshab ketadi. Tezkorlik, chaqqonlik va kuchlilikni tarbiyalovchi bu o'yin katt tarbiyaviy ahamiyatga ham ega, bunda bir-birini hurmt qilish, samimiy munosabat, qo'pollik qilmaslikka katta e'tibor briladi. Xalq milliy harakatli o'yinlari bolalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Chunki o'yinlar o'quvchilarning qiziqishlarini oshiradi, ularga zavq bag'ishlaydi, ish qobiliyatlarining tezroq tiklanishini ta'minlaydi. O'yinlar tufayli bolalar charchashni unutadilar, mashqlarni diqqat bilan bajarishga harakat qiladilar. Xalq milliy o'yinlarining barchasi bolalarning organizmlariga yaxlit ta'sir o'tkazadi. Shuning uchun ham o'yinlarga umumiy jismoniy ta'sir ko'rsatuvchi sifatida qarash

lozim. Bironta o'yin yo'qki, u ayrim jismoniy sifatni rivojlantiruvchi vosita bo'lib hisoblanmasin. Masalan, «Do'ppi kiyishda kim g'olib?» milliy o'yinida faqat chaqqon bo'libgina qolmay, balki epchil, sezgir bo'lishga ham da'vat etiladi. Jismoniy madaniyat tizimidagi barcha soha va bosqichlarning birdan-bir va yagona maqsadi-insonni to'g'ri yashashga tayyorlashdir. Boshlang' ich sinf o'quvchilari jismoniy tarbiyasining vazifalari bolalarning yoshiga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda aniqlanadi, lekin bunda jismoniy madaniyatning umumiy maqsadi ko'zdan qochirilmaydi. Maktabda boshlang'ich sinf o'quvchilari jismoniy tarbiyasida sog' lomlashtirish, ta'lim berish va tarbiya berish vazifalarini amalga oshirish ko'zda tutiladi. Xalq milliy o'yinlari orqali bu vazifalarni yaxlit holda bajarish imkoniyatlari ko'proq ko'rinadi. 7-8 yoshli ya'ni boshlang'ich sinf o'quvchilari jismoniy tarbiyasining eng asosiy vazifasi bola hayotini muhofaza qilish va uning so g'ligini mustahkamlash, uning organizmini chiniqtirish yo'li bilan o'zini himoya qilish va turli kasalliklarga chidamlilik xislatlarini oshirish, tashqi muhitning noqulay sharoitlariga bardosh berishga o'rgatishdan iborat. Milliy o'yinlar bilan shug'ullanish jarayonida mehnat tarbiyasi amalga oshiriladi. Bolalarning salomatligi yaxshilanadi, ularda harakat malakalari shakllanadi, mehnat faoliyati uchun zarur bo'lgan jismoniy fazilatlar rivojlanadi. Bolalarni mehnatga tayyorlashda jismoniy madaniyatning, jumladan, xalq milliy o'yinlarining tutgan o'rnini ularga tuShuntirish va bu tuShunchani ularning ongida shakllantirish g'oyat muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar jismoniy tarbiyasining vazifalari doimo, jumladan, milliy xalq o'yinlarini o'rganish va o'rgatish jarayonida ham uyg'un holda hal etiladi. Bu vazifalar butun jismoniy madaniyat tizimining bolalarga ta'sir etishi tufayligina muvaffaqiyatli bajarilishi mumkin. Buning uchun maktabning butun pedagogika jamoasi birgalikda ahil xarakat qilishi, maktabda mashg'ulotlarni tashkil etishning turli shakl va usullaridan, ayniqsa, milliy xalq o'yinlarida, barcha vositalari yaxlitligi (kompleksi) dan foydalanish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Salomov G'.M. Milliy harakatli o'yinlar asosida 7-10 yoshli o'quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish samaradorligi.: Dis. … kand. Ped. Nauk. – T., 2007.

2. Islamov A. O'zbek xalq o'yinlari va ularning darsda qo'llanishi. // Xalq ta'limi. № 4-5. – T., 1992.

3. Nasriddinov F.N., Qosimov A.Sh. O'zbek xalq milliy o'yinlari. 1 – to'plam. – T., 1998. March, 2022

MILLIY KURASHNING SPORTDA TUTGAN AHAMIYATI VA KURASHNING QOIDALARI

Doniyor Davlatyor o‘g‘li Xudayorov
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti nukus filialida
Yakka kurash va tabiiy fanlar kafedrasida
Kurash sport turidan o‘qituvchi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7238249

Annotatsiya: Keltirilgan ushbu maqolada sport turlari, kurashning ahamiyati, inson hayotidagi o‘rni hamda kurashning qonun-qoidalari va turlari haqida so‘z yuritilgan. Milliy kurashning rivojlanish tarixi va rivojlanish bosqichlari to‘g‘risida ham ma’lumotlar keltirilib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: kurash, olimpiada, texnik-taktik harakatlar, usul, bosqich, turlari.

Kurash - sport turi, belgilangan qoidaga muvofiq ikki sportchining yakkama-yakka olishuvi. Kurashish san’ati ko‘p xalqlarda qadim zamonlardan buyon ma’lum. Kurash ayniqsa Yunonistonda keng tarqalib, qadimgi olimpiada musobaqalaridan doimiy o‘rin olib kelgan. Milliy kurashning xilma-xil ko‘rinishlari Gretsiya, Italiya, Yaponiya, Turkiya, Eron, Afg‘oniston, Rossiya, O‘zbekiston, Gruziya, Armaniston, Ozarbayjon, Qozog‘iston va boshqa mamlakatlarda mavjud. Zamonaviy sport kurashining asosiy qoidalari XVIII asr oxiri — XIX asr boshlarida Yevropaning bir necha mamlakatlarida ishlab chiqildi. 1912-yil Xalqaro havaskorlar kurash federatsiyasi (FILA) tuzildi (hozir unga 144 mamlakat, O‘zbekiston 1993-yildan a’zo). Xalqaro maydonda sport kurashining yunonrum kurashi, erkin kurash, dzyudo, sambo va boshqa turlari keng tarqalgan. Keyingi yillarda o‘zbek kurashi ham alohida kurash turi sifatida dunyo miqyosida tan olina boshlandi. Kurash insonni kuchli, epchil, chidamli va irodali qilib tarbiyalash vositalaridan biri hisoblanadi. Shifokorlar nazorati ostida 12 yoshdan kurash bilan shugullanishga ruxsat etiladi. Kurash azaldan o‘zbek turmush tarzining uzviy qismi bo‘lganligini arxeologik topilmalar, tarixiy qo‘lyozmalar tasdiqlaydi. Qadimgi Baqtriya (O‘zbekiston janubi) hududidan topilgan jez davriga oid silindrsimon sopol idishda ikki polvon va ulardan biri ikkinchisini chalayotgani tasvirlangan. Shu davrga mansub boshqa arxeologik topilmada esa polvonlarning Kurash usullarini namoyish qilayotgani aks ettirilgan. Bilamizki, xalqimiz qadimdan to‘ylarda kurash tushib, polvonlari bilan faxrlangan. Dastlab ko‘ngilochar o‘yin sifatida boshlangan kurash keyinchalik mardlik, elning or-nomusi sifatida bizgacha yetib keldi.

Mustaqillik yillarida biz kurashni zamonaviy sport turi sifatida dunyoga tanitdik. Asl, o‘zgarmas qoidalarini ishlab chiqib, qudratini, falsafasini namoyish etdik. Bu

millatimizning ulkan g‘alabasi bo‘ldi. Shu-shu dunyo sport olami bu sportni o‘zbeklar, O‘zbekiston nomi bilan bog‘laydi. Bugun deyarli barcha qit’a polvonlari bayrog‘imizdagi ranglar aks etgan yaktaklarda gilamga tushadi. Kurashimizning Osiyo o‘yinlari dasturiga kiritilishi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning bevosita sa’y-harakatlari, mamlakatda sportga, xususan, milliy sport turlariga bo‘lgan e’tibori mahsulidir. Ilk bor 2018-yili Indoneziyaning Jakarta shahrida o‘tgan Osiyo o‘yinlarida bellashgan polvonlar kurashimiz dovrug‘ini dunyoga tanitdi. Bu o‘yinlarni millionlab odamlar tomosha qildi, hakamlar o‘zbekcha aytgan so‘zlarni eshitdi, O‘zbekiston ramziy ranglari jilolangan yaktaklarga havas qildi. Davlatimiz rahbarining “Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yana-da oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori bizni yangi marralar sari chorlabgina qolmay, ko‘p yillik orzularimiz amalga oshishining huquqiy asoslarini ham yaratib berdi. Oldimizga katta maqsad qo‘yildi. Biz milliy kurashimizni keng targ‘ib qilib, dunyoga tanitamiz, Xalqaro olimpiya o‘yinlari dasturiga kiritamiz. Aslida, sport turining Olimpiya o‘yinlari dasturiga kirishi juda katta tarixiy voqea sanaladi. Milliy sportini yoki biron sport turini yaratib, uni dunyoga targ‘ib qilishga harakat qilayotgan, Olimpiya o‘yinlarida ko‘rishni ellik, yuz yillab kutayotgan davlatlar bor.

O‘zbekiston mustaqil bo‘lganiga endi o‘ttiz yil bo‘ladi. Tarixan shu qisqa vaqtda kurashni Olimpiya o‘yinlariga kiritish harakati boshlanganini eshitib, ochig‘i ko‘pchilik ishonmaydi, hayron bo‘ladi, hayratga tushadi. Barmoq bilan sanarli mamlakatlargina o‘zining sportini Olimpiya o‘yinlari dasturiga kiritish sharafiga muyassar bo‘lgan. Ulardan ayrimlarini sanab o‘tsak, masalan, Yaponiya dzyudoni, Janubiy Koreya taekvondoni, Angliya futbolni kiritgan. Buning uchun uzoq yillar kerak bo‘lgan. Albatta, kurashni Olimpiya o‘yinlarida ko‘rish barchamizning ko‘p yillik orzuimiz. Xuddi sportchining asosiy maqsadi Olimpiya o‘yinlarida qatnashish bo‘lgani kabi. Hozir bir sportchi maqsadi haqida gapiryapmiz. Endi bir sport turini eng nufuzli sport o‘yiniga butun boshli xalq, mamlakat nomidan manguga kiritish esa juda katta tarixiy hodisa ekanini anglash mushkul emas. Buni davlatlar, xalqlar orzu qiladi. Mana shu maqsadimizga erishishga Prezidentimiz qarori bilan aniq yo‘llanma berildi, tamal toshi qo‘yildi. Yurtimizda jadal yangilanish davri kechayotgan bugungi kunda kurashimiz, albatta, Xalqaro olimpiya o‘yinlari dasturiga kiradi va yangi - O‘zbekiston, xalqimiz nomi o‘z sportini Olimpiya o‘yinlariga kiritgan davlatlar ro‘yxatida tarixga muhrlanadi.

Kurash hozirgi kunda insonlar hayotida juda katta ahamiyatga ega. Chunki kurash ham milliy sport turi, ham insonni chiniqtirib, ruhiy tarafdan ham ancha mustahkamlaydi. Kurash bilan har kim ham shug‘ullana olmaydi. Chunki uning tartib-qoidalari, uning o‘ziga yarasha qiyinchiliklari mavjud. Sportda har bir turning tartib-qoidalari, o‘rganish bosqichlari bor bo‘lib bu bosqichlarga to‘xtalib o‘tsak:

Dastlabgi o‘rganish bosqichida eng asosiy vazifa o‘quvchilarda Milliy kurashning o‘rganilayotgan harakatini to‘g‘ri bajarish uchun zarur bo‘lgan tasavvurlarni yaratishdan iborat. Ushbu bosqichning xususiyatlari quyidagilar: vaqt va makonda harakatlarning yetarli darajada aniq bo‘lmasligi; mushak kuchlanishlarining noaniqligi; ortiqcha harakatlarning mavjudligi; kurash texnik harakatlarini bajarishda fazalar yaxlitligining buzilishi. Bunda shug‘ullanuvchilar ko‘pgina ortiqcha kuch sarflaydilar va usullarni ko‘pgina gavda mushaklarini zo‘riqtirish bilan bajaradilar. Tez toliqib qolish va ayniqsa yosh kurashchilarda ish qobiliyatining yetarli darajada bo‘lmasligi ana shularga bog‘liq. Shunday qilib, ushbu bosqichda bir qator xususiy vazifalar hal etilishi lozim: - o‘rganilayotgan texnik harakat to‘g‘risida yaxlit tasavvurni shakllantirish va ulardan bellashuvlarda foydalanish to‘g‘risida shug‘ullanuvchilarga ma’lumot berish; - shug‘ullanuvchilarning harakat malakalari zaxirasini kurashning yangi usulini egallash uchun kerak bo‘lgan elementlar bilan boyitish; - oddiy usullarning butunligicha bajarilishiga erishish; - kerak bo‘lmagan harakatlarni, ortiqcha mushak kuchlanishlarini bartaraf etish. Qismlarga bo‘lib o‘rganish bosqichining asosiy vazifasi harakat malakasini shakllantirish hamda uni ko‘nikmaga o‘tgunga qadar takomillashtirishdan iborat. Bu bosqichda alohida kurash usullarining vaqt, makon va kuch tavsiflari aniqlanadi. Agar oldingi bosqichda harakat malakasini shakllantirish uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlar yaratilgan bo‘lsa, ikkinchi bosqichda uning hosil bo‘lishi yuzaga keladi. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar hal qilinadi: - o‘rganilayotgan usul texnikasini egallash va qismlarini aniqlab olish; - o‘rganilayotgan harakatlarning qonuniyatlarini tushunishni chuqurlashtirish; - bajarilishi zarur bo‘lgan amallarning ketma-ketligini batafsil gapirib turish bilan o‘rganilayotgan harakatni bajarish; - o‘quv-mashg‘ulot bellashuvlaridagi o‘rganilayotgan usullarning aniq, erkin va butunligicha bajarilishiga erishish.

Kurashchining texnik-taktik harakatlarini mustahkamlash va keyingi takomillashtirish bosqichida o‘qitishning asosiy vazifasi, ya’ni harakat ko‘nikmasini shakllantirish va musobaqa bellashuvlarida egallab olingan kurash usullarini qo‘llay olish malakasini hosil qilish vazifasi hal etilishi lozim. Buning uchun ushbu bosqichning quyidagi xususiy vazifalarini bajarish zarur: - shug‘ullanuvchilarni egallangan texnik harakatlarni turli sharoitlarda usullar bilan birga qo‘shib bajarishga o‘rgatish; - kurashchini o‘rganilgan harakatni har xil tayyorgarlikka (jismoniy, texnik, taktik va h.k.) ega bo‘lgan raqiblar bilan bajarishga o‘rgatish; - shug‘ullanuvchilarning alohida xususiyatlariga muvofiq va ularning jismoniy tayyorgarligi oshishini hisobga olgan holda 48 o‘rganilgan texnik harakatlarni yangi elementlar (taktik tayyorgarlik usullari, ushlab olishlar, yakunlovchi fazalar) bilan boyitish; - musobaqa bellashuvlarida o‘rganilgan texnik harakatning yetarli darajada barqarorligi va variantliligi, ishonchliligi va tejamliligini ta’minlash.

O‘zbekcha milliy kurash quyidagi xususiyatlari bilan xarakterlanadi: - harakat amallari qarshi harakat qiluvchi raqib bilan muloqotda yuzaga keladi, bunda ulardan biri g‘alabaga erishish uchun boshqasiga o‘zining texnikasi va taktikasini, jismoniy sifatlari va qobiliyatini qarama-qarshi qo‘yadi; - usullar texnikasi va harakatlar taktikasi o‘zaro mustahkam bog‘langandir, chunki texnika maxsus harakat va usullarni bajarish usuli, taktika esa kurash tushish vaqtida texnikani qo‘llash usuli sifatida namoyon bo‘ladi; - harakat malakalarini shakllantirish asosiy sifatlar - chaqqonlik, tezlik, tezlik kuchi va maxsus chidamlilikni rivojlantirish asosida usullar texnikasini va uning variantlarini puxta egallab olishni talab etadi; - kurashchilarning harakat faoliyati siklik xarakterda bo‘lib, u har doim o‘zgaruvchi forma va sharoitlarda o‘tadi, asab-ruhiy jarayonlar kurash vaziyatlarining lahzalik almashinishidagi anglangan harakatlar darajasida o‘tib boradi; -raqibning harakatlarini, holatini va xatti-harakatlarini tezlik bilan baholash, unga qarshi harakatlar tanlash va to‘satdan paydo bo‘luvchi, ko‘pincha yangi harakat va taktik vazifalarni hal etish zarurligi kurashish jarayonida har doim raqibning harakatlariga qarshi harakat qilish zarurligi paydo bo‘ladi, bular: raqibning xatti-harakati, qiliqlari, olishish uslubi, subyektiv holati qo‘zg‘aluvchanligi, loqaydligi, charchaganligi, tashqi muhit – musobaqa sharoitlari, hakamlar va tomoshabinlarga nisbatan ko‘rsatadigan reaksiya va hokazolar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, kurash bu bizning, o‘zbeklarning faxrli sport turlaridandir. Bu kurash paydo bo‘lganidan beri turli xil bosqichlardan o‘tdi. Uni hozirgacha rivojlanib kelishida, mukammallikka erishishida albatta milliylik hamda uning o‘z o‘rni bor ekanligi asosiy rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. PQ-4881-son qarori. – Toshkent: 2020 yil, 4-noyabr.
2. Atoyev A.Q. Farzandingiz barkamol bo‘lsin. –T.: Meditsina, 1992.
3. Atoyev A.Q. Kurash. O‘smir va yoshlarni kurashga o‘rgatishning metod va vositalari: (Ped. oliy o‘quv yurt. jismoniy tarbiya o‘qituvchilari, BO‘SM KSJ va SMOM o‘qituvchi va murabbiylar) uchun o‘quv qo‘ll. –T.: O‘qituvchi, 1987.
4. Absattorov A.A., Istomin A.A. Dzyudo kurashi. –T.: Ibn Sino nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1993.
5. Kerimov F.A. Kurash tushaman. –T. 1990.
6. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va usuliyati. – T.: O‘zDJTI nashriyot matbaa bo‘limi, 2005.
7. Kerimov F.A. Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar. – T.: Zar qalam, 2004.

O‘ZBEK TILI FILOLOGIYASIDA TERMINOLOGIYANING ISHLATILISHI VA AHAMIYATI

Bekzod Nizomboy o‘g‘li Sobirov
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti
Nukus filiali assistent o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7238518

Annotatsiya: Bugungi ushbu maqolada o‘zbek tilining keng targ‘ib qilinishi, so‘zlarning ishlatilishi, terminlarning kelib chiqishi hamda terminologiyaning ahamiyati haqida fikrlar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: termin, fikr, fakt, ko‘p til, ommaviy axborot, tushuncha, arxaizm, budjet.

Hozirgi vaqtda o‘zbek terminologiyasi har tomonlama shahdam qadamlar bilan taraqqiy etmoqda. Ilm, fan va texnika, siyosat, iqtisodiyot va madaniy hayotga doir asasiy tushunchalar mutanosib terminologiya tizimi bilan ta’minlangan. Mustaqillik yillari mamlakatda turfa ikki tilli, ko‘p tilli hamda izohli lug‘atlar dunyo yuzini ko‘rdi. Ayni paytda turli sohaga oid terminologik lug‘atlar tuzish borasida jadal ishlar amalga oshirilmoqda, terminlogiyaga oid o‘quv, o‘quv-metodik va ilmiy adabiyot nashrdan chiqmoqda. O‘zbek terminologiyasining yanada rivojlanishida ommaviy axborot vostalarining o‘rni salmoqli bo‘lmoqda. Hozirgi o‘zbek adabiy tili muayyan terminologik tizimi boyishi, to‘ldirilishi va takomillashishining bosh manbasi, boshqa tillarda kechayotganidek, shubhasiz, o‘z lug‘at boyligi ekanligi ayni haqiqat. O‘zbek terminologiyasining o‘z boyliklari va imkoniyatlari hisobiga taraqqiy etishi ikki yo‘l bilan voqelanadi: a) tilda mavjud, tayyor so‘zlardan yangi narsa-predmet va tushunchalarni ifodalashda foydalanish: b) o‘zbek adabiy tili so‘z yasash imkoniyatlari ishtirokida yangi terminlar yaratish. Yangi terminlarni ro‘yobga keltirishda so‘z yasashning morfologik, semantik va sintaktik usullaridan unumli istifoda etiladi. Terminlar yaratishda qalqalash usulining ham sezilarli o‘rni bor. O‘zbek tili terminologiyasining ulkan ulushini ruscha-baynalmilal fond asosida yuzaga chiqqan nomlar tashkil etadi. Boshqa noturkiy tillardan o‘zlashgan terminlar o‘zbek xalqi faoliyatning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, sotsial, madaniy, ma’naviy jabhalarini qamrab olganligi bilan xarakterlidir. O‘zbekiston Oliy Kengashi tomonidan 1989- yilning 21- oktabrida “Davlat tili haqida”gi Qonunning qabul qilinishi o‘zbek tili so‘z boyligining asosiy qatlamlaridan hisoblanmish terminologik leksikaga yangicha munosabatda bo‘lishni taqozo etdi. Qonunning 7-moddasida ta’kidlanganidek, “Davlat o‘zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta’minlaydi, shu jumladan, unga hamma e’tirof qilgan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-

siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga ta’minlaydi”. Ushbu jahonshumul ahamiyatga molik Qonunning qabul qilinishidan so‘ng, taxminan, 3-5 yil davomida ilgaridan tilda qo‘llanishda bo‘lgan terminlarni, ayniqsa, ruscha-baynalmilal qatlamni qaytadan ko‘rib chiqish tendensiyasi kuchayib ketdi. So‘zsiz, bunday sa’y –harakatlar o‘zbek tilining sofligini saqlash, uning asl tabiatini qayta tiklashga qaratilganligi bilan muhim ahamiyat kasb etdi. Sobiq sho‘rolar hukmronligi davrida o‘zbek tili lug‘at tarkibining shakllanishi va rivojlanishida alohida rolga ega bo‘lgan ko‘pdan-ko‘p ko‘hna so‘zlar asossiz ravishda eskirgan leksik birliklar kategoriyasi, ya’ni arxaizmlar sirasiga kiritilgan edi. Ayni nohaqlikni o‘nglash, tarixiy haqiqatni tiklash muhim vazifa sifatida kun tartibiga qo‘yilgan edi.

O‘zbek tili terminologiyasi tizimida muayyan tushunchalarning muqobili bo‘lmaganligi bois ularni bitta so‘z bilan ifodalashning imkoniyati cheklangan. Chetdan kirib kelayotgan tushunchani bir qancha so‘zlar yordamida izohlash yoki tavsiflash terminologiya talablariga ziddir. Mana shunday holatlarda ruscha-baynalmilal terminlar donor tilda qanday shaklda bo‘lsa o‘zbek tiliga ayni shu shaklda tayyor tarzda qabul qilinadi. Masalan: budjet – budjet, kredit - kredit, atom - atom, gidrolokatsiya – gidrolokatsiya, deduksiya - deduksiya, gerb – gerb, auditor – auditor, repatriatsiya – repatriatsiya, fraksiya – fraksiya, profitsit-profitsit, integratsiya-integratsiya, diplomatiya-diplomatiya, texnologiya-texnologiya, solyari-solyari, 44 stomatologiya-stomatologiya, timidin-timidin, gers-gers, volt-volt, amperamper, mentalitet-mentalitet, kislorod-kislorod, uglerod-uglerod va h.k. Ayni holatni tilshunoslik terminlari sistemasida ham kuzatamiz: aksent, artikulyatsiya, fonetika, fonema, diftong, reduksiya, metateza, dissimilyatsiya, logografiya, affiks, pragmatika, sintagmatika, semantika, idioma, infinitiv, gerundiy, semiotika, sinergetika, mentalingvistika, morfologiya, konsept, geshtalt, biolingvistika, diskurs va h.k. Ilm-fan, texnika va ishlab chiqarishning shiddat bilan rivojlanayotganligi, jahonning taraqqiy etgan mamlakatlarida sodir bo‘layotgan globallashuv va integratsiya jarayonlari tillarning o‘zaro jips aloqalarga kirishi ularga xos leksik fondning boyishiga zamin yaratdi. Chunonchi, bugungi hayotni zamonaviy axborot kommunikatsiya tarmoqlari, xususan, internet va ushbu sohada qo‘llanuvchi terminlar sistemasisiz tasavvur etishning aslo imkoni yo‘q. O‘zbek tili terminologiyasi tarkibiga kirib kelayotgan internet terminlari asosan o‘zlashmalardan iborat bo‘lib, ularni ikki, ya’ni ingliz tilidan aynan o‘zlashgan overley, paket, peydjing, trakt, petebayt, ping, piksel, plagin, gigabayt, terabayt, exabayt, kross-brauzer va h.k. hamda rus tilidan o‘zlashgan yakor, massiv, magistral, shlyuz, shrift, adaptatsiya kabi guruhlarga ajratish o‘zini oqlaydi. Shu jouda yakor o‘rnida langar, shlyuz o‘rnida to‘g‘on, shrift o‘rnida harf, magistral o‘rnida shoxyo‘l leksemalarini qo‘llashni tavsiya etish mumkinligini qayd etamiz. O‘zbek tili terminologiyasining hozirgi holatida o‘z hamda o‘zlashmalarning yonma-yon qo‘llanayotganiga shohid

bo‘lamiz. Ushbu jarayon avvalgi terminologiya tizimidagi meyor va yangi leksik birlik o‘rtasidagi qarama-qarshilik, “yashash uchun kurash”dan guvohlik beradi. Tabiiy, raqobatalashayotgan terminlardan qaysi biri o‘zbek tili terminologiyasi tarkibidan munosib o‘rin egallashini lisoniy hayot, nutqiy amaliyot va vaqt ko‘rsatadi. Hozircha ikki dubletli terminlar jumlasiga aksiya - harakat, aksiya; arxeolog– qadimshunos, arxeolog; blok - ittifoq, blok (deputatlik); veto - veto, ta’qiq; ofitser – zobit, ofitser; reanimatsiya – jonlantirish, reanimatsiy; termin - atama, termin; embargo – embargo, ta’qiqlash; sivilizatsiya – sivilizatsiya, tamaddun; kollegiya – hay’at, kollegiya; denonsatsiya - denonsatsiya, bekor qilish; tif - tif, terlama; transplantatsiya-transplantatsiya, ko‘chirib o‘tkazish; mikrokreditmikrokredit, mikroqarz; terapiya-terapiya, davolash; smeta-smeta, xarajatlar loyihasi; kliyent-server - kliyent-server, mijoz-xodim; agent-vakil, agent; anketa - so‘rovnoma; anketa, apellyatsiya - shikoyat, apellyatsiya; akklamatsiya-olqish, akklamatsiya(yur.) va h.k.lar kiritilmoqda. Ba’zi vaziyatlarda, mobodo biron bir tushuncha ikki, ya’ni o‘z va o‘zlashma (ruscha-baynalmilal) termin bilan ifodalansa, shubhasiz, afzallik o‘zbekcha terminga beriladi – tilshunoslik (lingvistika), nazoratchi (inspektor), qalam haqi (gonorar), nizom (ustav), giyohvandlik (narkomaniya), zahira (rezerv), tenglik (paritet), hokim (mer), jarroh (xirurg), sil (tuberkulez), dorishunos (farmatsevt), dorishunoslik 45 (farmatsevtika), tasnif (klassifikatsiya), imlo (orfografiya), qatag‘on (repressiya), sayyora (planeta), tirkama (pritsep), tovon (reparatsiya) va h.k. Kimyo terminologiyasida faol qo‘llanuvchi oltin-aurum, kumushargentum, margimush-arsen, oltingugurt-sulfur, temir-ferrum singari terminlarning lotincha dubletlaridan kimyoviy reaksiyalar formulalarini o‘qishda istifoda etiladi (Madvaliyev 2017, 22)

O‘zbek tili so‘zga juda boy tillardan. Bunda ham rasmiy ham norasmiy turdagi so‘zlashuvlarni ham misol qilib kiritishimiz mumkin. Aynan biz ishlatayotgan so‘zlarning ko‘pchiligi ham boshqa davlat, millat tillaridan kirib kelgan. Shuning uchun ham sof o‘zbek tilidagi so‘zlarni aniq bilishimiz uchun terminologiya bizga juda muhim. Terminologiyada so‘zlarning ishlatilishi, qayerdan kirib kelgani, qanday ma’nolarda ishlatilishi kabilar aniq ko‘rsatiladi.

O‘zbek terminshunoslari oldida yuqorida keltirilgan muammolar qatori tubandagi masalalarni ham hal etish mas’uliyati ko‘ndalang turibdi: umumqo‘llanish xarakteridagi ba’zi terminlarning mutanosib variantlarining mavjud emasligi; ilm-fan va texnika soha terminlarini tartibga solish hamda bir xillashtirishning qoniqarsizligi; terminlarni qo‘llashda imloviy chalkashliklarga yo‘l qo‘yish; terminografiya masalalariga bugungi talablardan kelib chiqib yondashish, turli turdagi terminologik lug‘atlar tuzish va nashr qilish jarayonini boshqarish hamda nazorat qilishning sustligi; turli sohalarda qo‘llanuvchi terminlar aynanligini ta’minlaydigan metodik qo‘llanma va davriy byulletenning mavjud emasligi; terminologik leksika, ayniqsa,

Mustaqillik davri ilmiy-texnikaviy terminlar haqida olib borilayotgan nazariy tadqiqotlarning qoniqarli emasligi; terminologiya masalalari bilan maxsus shug‘ullanadigan boshqaruv hamda monitoring organining yo‘qligi. O‘zbek terminologik lug‘atlari, ta’bir joiz bo‘lsa, fan sohalarining deyarli barchasini qamrab olgan deyish mumkin. Aniq fan sohalari kabi ijtimoiy-gumanitar fan sohalari doirasida qo‘llanuvchi terminlarning ma’nomohiyatini ifodalashga yo‘naltirilgan lug‘atnavislik (terminografiya) ishlari respublika ilmiy-tadqiqot institutilari yetakchi olimlari, oliy o‘quv yurtlari professor-o‘qituvchilari tomonidan tuzilgan. Terminologik lug‘atlarning aksariyati rus tilidan o‘zlashgan terminlarning o‘zbek tilida ifodalanish masalasiga bag‘ishlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак.-Тошкент: Ўзбекистон, 2017.

2.Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 21 декабрда янги таҳрирда қабул қилинган “Давлат тили ҳақида”ги Қонуни.

3.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони.

4. Абдуллаева А. Лексика сферы международных отношений (на материале русского и узбекского языков).Автореф.дисс.канд. филол.наук.-Ташкент, 2003.

5. Абдуллаева Ш. Ғазначилик соҳасида қўлланиладиган молиявий-иқтисодий терминларнинг чоғиштирма тадқиқи (инглиз, ўзбек ва рус тиллари мисолида). Филол. фан. бўйича фалс. док. дисс. автореф.-Тошкент, 2018.

6. Абдураҳмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси.-Тошкент: Ўқитувчи, 1973. 10 Абдураҳмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил.-Тошкент: Ўқитувчи, 1982.

ИММУНОГИСТОХИМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ НЕВЫНАШИВАНИЯ БЕРЕМЕННОСТИ

Матризаева Гуьнара Джуманиязовна
Ургенчский филиал Тошкентской медицинской академии,
К.м.н., доцент кафедры «Акушерства и гинекологии»
https://doi.org/10.5281/zenodo.7355184

Аннотация: Репродуктивное состояние и деторождение - наиболее значимые показатели здоровья, как индивидуума, так и в целом популяции. В условиях неблагоприятной демографической ситуации, когда каждые пять лет на 20% уменьшается число женщин, способных родить ребенка, особенно актуально сохранение и развитие беременности у супружеских пар, желающих иметь детей.

Ключевые слова: невынащивания беременности, иммуногистохимия, окислительный стресс.

Причины самопроизвольного прерывания беременности настолько разнообразны, что до сих пор затрудняет создание единой классификации. За последние 50 лет список причин постоянно расширяется и дополняется. Вопрос о начале и объеме обследования супругов широко дискутируется в литературе. За рубежом общепринята точка зрения, что детальное обследование необходимо начинать после трёх повторных выкидышей, в отечественном акушерстве — рекомендуется после двух, в настоящее время некоторые ученые отмечают, возможность обследования супругов по их желанию уже после одного выкидыша[2].

Невынашивание беременности — это мультифакториальное заболевание, в большинстве случаев причиной прерывания беременности в 1-м триместре является эндокринная патология, прежде всего - неполноценная лютеиновая фаза, возникающая в связи с гиперсекрецией лютеинизирующего гормона (ЛГ), гипосекрецией фолликулостимулирующего гормона (ФСГ), гипоэстрогенией, гиперандрогенией, поражением рецепторов эндометрия (например, при хроническом эндометрите с высоким уровнем цитотоксичных клеток IL1β, IL8, СД20 и вырабатываемых ими провоспалительных цитоки-нов, как правило, сохраняется нормальный уровень гормонов)[4].

Важно отметить взаимозависимость перечисленных причин НБ, например, уровень прогестерона оказывает непосредственное влияние на систему цитокинов. При низком содержании прогестерона или поражении рецепторов выявлен низкий уровень прогестерон-индуцированного блокирующего

фактора. В этих условиях иммунный ответ матери на трофобласт реализуется с преобладанием Th 1 типа, продуцирующих в основном провоспалительные цитокины TNF-a, IFN-y, ИЛ-1 и ИЛ-8, обладающие прямым эмбриотоксическим эффектом и способствующие прерыванию беременности в 1-м триместре (Тихомиров А.Л., Лубнин Д.М., 2003; Сидельникова В.М., 2005; Balkwill F., 2001). При физиологической беременности в крови преобладают цитокины Th 2 типа, в том числе ИЛ-4, блокирующие реакции клеточного иммунитета и способствующие инвазии трофобласта[1].

В слизи из цервикального канала определяли содержание провоспалительных цитокинов (фактор некроза опухоли a, интерферон-g, интерлейкины – ИЛ-1a, ИЛ-2, ИЛ-6, ИЛ-8) и противовоспалительных цитокинов (ИЛ-4, ИЛ-10) целью изучения возможной роли дегидроэпиадростерона сульфата (ДГЭАС) в нарушении гестационной иммуносупрессии[3].

Важную роль в патогенезе НБ придают окислительному стрессу — универсальному патологическому процессу (Mandang S. et al., 2007). Продукты перекисного окисления липидов участвуют в каскаде деструктивных изменений клеточных мембран и в условиях неадекватности антиоксидантной системы модулируют иммунный ответ и другие адаптивные реакции организма[2].

Современные исследования показали, что материал, полученный в результате выскабливания стенок полости матки, дает большую информацию для диагностики причин и адекватного последующего лечения женщин с данной патологией. Гистологический анализ позволяет выявить этиопатогенетические варианты неразвивающейся беременности на фоне воспалительных, эндокринных, иммунных, генетических изменений или их сочетания. Очень важно при морфологическом исследовании соскоба оценить состояние эндометрия, т.е. адекватность его гестационных изменений. Согласно данным Глуховец Б.И., Глуховец Н.Г., и др. (2001 г.), при неразвивающейся беременности часто наблюдается недоразвитие децидуальной ткани вследствие дефицита прогестерона[4].

Список литературы:

1.Матризаева Г.Дж.,Сапорбаева И.Р.,Икрамова Х.С./ Определить эффективность применения прегравидарной подготовки пациенток с гиперандрогенией для снижения частоты акушерских и перинатальных осложнений/Биология ватиббиёт муаммолари.2021.№1.1(126) Стр.188-190

2. СапорбаеваИ.,Матризаева Г.Д./Акушерские и перинатальные исходы у беременных с гиперандрогенией./Ж:Tibbiyotdayangikun. 3(31)2020.Стр.130-133

3.Каграманова Ж.А., Ланщакова П.Е., Малиновская В.В., Выжлова Е.Н. Алгоритм комплексной диагностики после перенесенной неразвивающейся беременности на ранних сроках. //Материалы в рамках V Общероссийской конференции с международным участием «Перинатальная медицина: от прегравидарной подготовки к здоровому материнству и детству». 7-9 февраля 2019 года, г. Санкт-Петербург, 2019. - С. 50-51.

4.Некоторые эхографические и морфологические показатели формирующегося маточно-плацентарного комплекса у беременных со смешанными формами гиперандрогении / Е.Л. Торопкина, Л.Р. Мустафина, Л.А. Агаркова, Н.А. Габитова // Материалы X юбилейного Всероссийского научного форума «Мать и дитя». — М., 2009. - С.217.

ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ПУЗЫРНОГО ЗАНОСА

Мадримова Кувончой Кахрамоновна
Ургенчский филиал Ташкентской медицинской академии
Ассистент кафедры «Акушерства и гинекологии»
Хорезм, Узбекистан
https://doi.org/10.5281/zenodo.7355217

Актуальность: Последние достижения в изучении эпидемиологии и клеточной биологии, а также разработка современных методов диагностики привели к изменению этапов и улучшению результатов лечения, а также увеличили шансы женщин сохранить фертильность. В частности, некоторые формы гестационной трофобластической болезни (ГТБ), такие как пузырный занос (ПЗ), диагностированные на ранних сроках беременности, не являются приговором и имеют благоприятный прогноз: правильно подобранная терапия и дальнейшее наблюдение пациентки позволяют ей зачать, выносить и родить здорового ребенка.

Ключевые слова: пузырный занос, беременность, иммуногистохия, осложнения беременности.

Пузырный занос характеризуется доброкачественным течением и классифицируется на полный (ППЗ) и частичный (ЧПЗ). Злокачественное заболевание трофобласта получило название гестационной трофобластической неоплазии (трофобластической опухоли), по гистологическому строению оно подразделяется на инвазивный ПЗ, хориокарциному, трофобластическую опухоль плацентарного ложа и эпителиоидную трофобластическую опухоль [1]

Факторы риска развития ПЗ [2]:

• Наличие ПЗ в анамнезе. Риск повторения составляет 1–1,5% после одного случая и 11–25% – после двух случаев.

• Возраст женщины. До 15 и после 40 лет риск возрастает в 7,5 раза.

• Наличие в анамнезе абортов и бесплодия (риск возрастает в 3,1 и 1,9 раза соответственно).

• Употребление большого количества витамина А и животных жиров (риск однозначно не определен).

Клинические проявления

Для ППЗ характерны быстрое увеличение размеров матки, превышающее гестационный срок, значительное повышение уровня хорионического гонадотропина человека (ХГЧ), кровотечение (84%), симптомы гипертиреоза,

тяжелое течение рвоты беременных и раннее развитие преэклампсии (до 20 нед в 74%) [2].

На фоне ПЗ может развиваться симптоматический гипертиреоз, связанный с избыточной стимуляцией ХГЧ (уровень более 100 000 мМЕ/мл, сохраняющийся несколько недель) ткани щитовидной железы. В ряде случаев это требует назначения тиреостатиков. Клинически отмечаются тахикардия, потливость и тремор. Для купирования кардиальных проявлений гипертиреоза используют адреноблокаторы [3].

В связи с риском повторения ПЗ в последующей беременности проводится тщательный ультразвуковой мониторинг в I триместре, а также оценивается уровень ХГЧ через 6 нед после завершения беременности. В случае прерывания беременности (самопроизвольный или артифициальный аборт) материал подлежит обязательному гистологическому исследованию.

Классические критерии диагноза [2]:

• Уровень ХГЧ стабилен (±10%) в течение 3 нед (например, на 1, 7, 14 и 21-й дни).

• Уровень ХГЧ увеличивается более 10% в течение 2 нед наблюдения (например, на 1, 7 и 14-й дни измерения, увеличение на более 10% между 1 и 14-м днями).

• Персистенция р-ХГЧ в течение 6 мес наблюдения.

После опорожнения полости матки в течении минимум 6 мес пациентка должна получать надежную контрацепцию. Применение комбинированных оральных контрацептивов, содержащих 50 мкг этинилэстрадиола, увеличивает риск развития трофобластической неоплазии. Использование низкодозированных препаратов безопасно [2].

Риск развития гестационной трофобластической неоплазии повышен, если у пациентки был выявлен ППЗ с трофобластической пролиферацией (размер матки превышает срок гестации, уровень р-ХГЧ>100 000 мМЕ/мл), имеются текалютеиновые кисты размером более 6 см в диаметре, возраст женщины больше 35 лет [1]. Иммуногистохимическое исследование: клетки цитотрофобласта с выраженной позитивной реакцией с антителами к общему цитокератину (AE1/AE3) и ХГЧ. Уровень пролиферативной активности, оцененный по экспрессии Ki-67, составляет от 20 до 64,4%.

Морфологическая картина с учетом иммунофенотипа соответствует ППЗ с очаговой пролиферацией[3].

Заключение:

• ПЗ является частью группы заболеваний, классифицированных как гестационная трофобластическая болезнь, и развивается в результате аберрантного оплодотворения.

• ПЗ бывает полным и частичным. ППЗ характеризуется диплоидным кариотипом, ЧПЗ - триплоидным. Для ППЗ характерны более высокие титры ХГЧ и повышен риск развития злокачественной неоплазии до 1520%.

• Основными факторами риска развития трофобластической болезни являются материнский возраст (старше 35 лет) и наличие заболевания в анамнезе.

• Основными методами диагностики является лабораторный (уровень ХГЧ в сыворотке более 100 000 МЕ/мл) и ультразвуковой.

• Окончательный диагноз устанавливается на основании гистологического исследования плаценты с кариотипированием.

Список литературы:

1. Hershman JM. Physiological and pathological aspects of the effect of human chorionic gonadotropin on the thyroid. Best Pract Res Clin Endocrinol Metab 2004; 18:249.

2. Committee on Practice Bulletins-Gynecology, American College of Obstetricians and Gynecologists. ACOG Practice Bulletin #53. Diagnosis and treatment of gestational trophoblastic disease. Obstet Gynecol 2004; 103: 1365.

3. Fowler DJ, Lindsay I, Seckl MJ, Sebire NJ. Routine pre-evacuation ultrasound diagnosis of hydatidiform mole: experience of more than 1000 cases from a regional referral center. Ultrasound Obstet Gynecol 2006; 27: 56.

MUNDARIJA / TABLE OF CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

1.	BOSHLANG‘ICH SINFLARDA SON MAVZUSINI O‘TILISHI YUZASIDAN INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH Murodova Mahbuba Farhod qizi	4
2.	АБУ ҲОМИД АЛ-ҒАЗЗОЛИЙ ТАСАВВУФИЙ ҚАРАШЛАРИ Пўлатов Сайёдбек Ҳасанович	7
3.	ALISHER NAVOIYNING “LISON UT-TAYR” ASARIDAGI UNIVERSALIZM Izmuradova Shahnoza Toshtemirovna	13
4.	O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA ERKIN IQTISODIY ZONALAR FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI Usmonov Shermuhammad Xaydar o‘g‘li	18
5.	LANGUAGE ACTIVITIES IN HOME READING ENGLISH LESSONS To‘raqulova Umidaxon Qurbonaliyevna Yursunov Shohruhbek Ravshanbek o‘g‘li, Nishonova Shohidaxon Pulatovna	23
6.	E’TIQODINI ISTIBDOD BUKA OLMAGAN BUXORIY ZIYOLILAR (XIX ASR OXIRI-XX ASR BOSHLARI) Fayziyeva Dilorom Shabonovna	27
7.	PAST ENERGIYALI LAZER NURLARINING INSON TERI TO`QIMALARIGA TA’SIRI Ramazanov A.X. Abdiganiyeva M. A.	32
8.	METHODS OF FORMING THE SKILLS OF USING WRITTEN WEAPONS IN PUPILS OF THE 1ST CLASS Ibragimova Nilufar Nabijonovna, Siddiqova Nasiba Jabboraliyevna	39
9.	O‘ZBEKISTONDA MAHALLIY VAKILLIK ORGANLARI TOMONIDAN HOKIM FAOLIYATINI NAZORAT QILISHNING HUQUQIY MEXANIZMI Parxatov Mardonbek Davronbekovich	43
10.	SHASHMAQOM TURKUMIDAN SARAXBORI BUZRUK Axmedova Sarvinozxon Ravshanbek qizi, Z.Suyunova	49
11.	ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАҲАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫНЫҢ ФОНОСТИЛИСТИКАЛЫҚ АНАЛИЗИ Кдырбаева Улзада Кайрбаевна	53
12.	РИВОЖЛАНГАН МАМЛАКАТЛАРДА ҚЎШИЛГАН ҚИЙМАТ СОЛИҒИНИНГ ЖОРИЙ ЭТИЛИШ БОСҚИЧЛАРИ Бобир Чариевич Эшкараев	58
13.	ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАРДАН ОЛИНАДИГАН ДАРОМАД СОЛИҒИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ Тоштемиров Тўлқин Тоиржонович	62
14.	ТАНОСИЛ ЁКИ ОИВ КАСАЛЛИГИ/ОИТСНИ ТАРҚАТИШ БИЛАН БОҒЛИҚ ЖИНОЯТ ИШЛАРИ БЎЙИЧА ГУВОҲЛАРНИ СЎРОҚ ҚИЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ Курамбаев Тохир Хосинбаевич	69
15.	ЭКОЛОГИЯ СОҲАСИДАГИ ЖИНОЯТ БЎЙИЧА ТЕРГОВГА ҚАДАР ТЕКШИРУВ ДАВОМИДА ЎТКАЗИЛИШИ МУМКИН БЎЛГАН ТЕРГОВ ҲАРАКАТЛАРИ ВА ПРОЦЕССУАЛ ҲАРАКАТЛАР Самандаров Кудрат Базарбаевич	74
16.	XITOY-VYETNAM URUSHI: SABAB VA OQIBATLAR Sharipov Baxodir Faxridinovich	79
17.	TA’LIM JARAYONIDA QO‘LLASH UCHUN KO‘RGAZMALI VOSITALAR Raxmonova Yulduzoy Yigitali qizi	84
18.	TA’LIM OLISHNING HUQUQIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI Xo‘jamberdiyev Ro‘zimuhammad Yigitali o‘g‘li	89
19.	SAMARQAND, QASHQADARYO SURXONDARYO VILOYATLARIDA AMALGA OSHIRILAYOTGAN ILMIY SAFARDAN TOSHKENT BOTANIKA BOG‘I TABIIY FLORA O‘SIMLIKLAR KOLLEKSIYASIGA KELTIRILGAN TULIPA.L TURLAR BIOEKOLOGIYASI VA MORFOLOGIYASI	101

	Mamadaliyeva Sobira Bahodir qizi, Turgunov Mirabdulla Dehkanovich	
20.	ГИЁҲВАНДЛИК ВОСИТАЛАРИ ЁКИ ПСИХОТРОП МОДДАЛАР БИЛАН ҚОНУНГА ХИЛОФ РАВИШДА МУОМАЛА ҚИЛИШДАН ИБОРАТ ЖИНОЯТЛАРНИ КВАЛИФИКАЦИЯ ҚИЛИШНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТЛАРИ Суюнов Шахзод Шовкат ўғли	105
21.	MTT TARBIYALANUVCHILARINI MASHG‘ULOTLAR JARAYONIDA EKOLOGIK TARBIYALASH METODIKASI Usmonova N. Ro‘ziyeva Z.	110
22.	TONZILIT KASALLIGINI DAVOLASHDA LAZER NURLARINING AHAMIYATI Feruza Buriyeva Erkin qizi	115
23.	O‘ZBEKISTONDA DEMOGRAFIK MUAMMOLARNING O'RGANILISHI Raxim Samijanovich Kaxxorov	118
24.	ПУТИ ОБОГАЩЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ С ПОМОЩЬЮ ТЕХНОЛОГИИ «СЛОВАРНАЯ КАРТА» Эргашева Нилуфар	126
25.	ИСЛАМ В КИТАЕ. РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ Сайёра Зокир кизи Асатуллаева	129
26.	BOSHLANG'ICH SINFLARDA MATEMATIKA O'QITISH JARAYONIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI TADBIQ ETISH METODIKASINI SHAKLLANTIRISH Aziza Najmiddinovna Akmalova	134
27.	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗЬКУЛЬТУРЫ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛА Рузиева Юлдузхон Абдирашидовна	139
28.	МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗ ТАРҒИБИДА МУЗЕЙЛАР ВА ТАРИХИЙ ОБИДАЛАРНИНГ ЎРНИ Ибодуллаева Гулрухсор Сирожиддин қизи	144
29.	YOR-YOR VA O‘LAN JANRLARINING O‘XSHASH VA FARQLI JIHATLARI Boyliyeva Umida Mamurjonovna	151
30.	TA’LIM BERISH TIZIMIDA RAHBARNING BOSHQARUVCHILIK FAZILATLARI VA FUNKSIYALARINI AMALGA OSHIRISH YO‘LLARI Jumanova Mohira	156
31.	АЙЛАНМА ТРЕНИРОВКА МЕТОДИ ЁРДАМИДА ЖИСМОНИЙ СИФАТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ А.Ў.Матназаров. М.Ш.Жуманиёзова, Ф.Ф.Тажибаева.	160
32.	INTERLANGUAGE ERRORS IN SECOND LANGUAGE ACQUISITION AMONG LEARNERS Mirzayeva Mamura, Ruzikulova Gulirukhsor	166
33.	6-9 YOSHDAGI BOLALARNING JISMONIY RIVOJLANISHIDA MILLIY HARAKATLI O'YINLARNING AHAMIYATI Allambergenova Raushana Duisenbay qizi	171
34.	MILLIY KURASHNING SPORTDA TUTGAN AHAMIYATI VA KURASHNING QOIDALARI Doniyor Davlatyor o‘g‘li Xudayorov	174
35.	O‘ZBEK TILI FILOLOGIYASIDA TERMINOLOGIYANING ISHLATILISHI VA AHAMIYATI Bekzod Nizomboy o‘g‘li Sobirov	178
36.	ИММУНОГИСТОХИМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ НЕВЫНАШИВАНИЯ БЕРЕМЕННОСТИ Матризаева Гуьнара Джуманиязовна	182
37.	ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ПУЗЫРНОГО ЗАНОСА Мадримова Кувончой Кахрамоновна	185

Eslatma! “Talqin va tadqiqotlar” ilmiy-uslubiy jurnaliga kiritilgan maqolalardagi raqamlar, ma’lumotlar haqqoniyligiga va keltirilgan iqtiboslar to‘g‘riligiga mualliflar shaxsan javobgardirlar.

Bosh muharrir

Abdumannonov Islomjon Ikromjon o‘g‘li

Mas’ul muharrir

Isroilov Ozodbek Saydullajon o‘g‘li

Nashrga tayyorlovchi

Abdullayev Ravshanjon Inomjon o‘g‘li

“Talqin va tadqiqotlar” ilmiy-uslubiy jurnali, 2022-yil. 190 bet.
© Talqin va tadqiqotlar, 2022
© Mualliflar jamoasi, 2022